

Елена
Булатукова

АЛТЫНШАШ

Елена
Булатукова

Алтыншаш

Ушкынлар

Хабарлар

Эртегилер

КАРАШАЙ-ШЕРКЕШ КИТАП БАСПАСЫ
ЧЕРКЕССК 1994

Суьвретши *Валерия Сиротина*

Ногайская литературная секция и автор благодарят за оказанную спонсорскую помощь в выпуске прозаической книги «Скрестившиеся дороги» (*Е. Булатукова «Айгаскан йоллар», Черкесск, 1993*) и в приобретении полного тиража данной книги
КАРАСОВА МУРАТА ХУСИНОВИЧА

Б 483000000—18
9 П 1 (03)—94 18—94

ISBN 5—7289—0033—X

© Карашай-Шеркеш китап
баспасы, 1994

Зарадынъ мысыгы

Ушкынлар

Тимур эм Шолпан

Тимурдынъ мысыгы бар. Аты онынъ Шолпан. Мысык айлак ярасыклы, манълайында юлдызга усаган ак тамгасы да бар. Сонынъ ушин ога Шолпан деп атаганлар. Тимурды мысык бек суьеди. Тимур школага деп шыкса, Шолпан оны озгарып, хыйлы ерге барады. Келеек заманын сезип, алдына шыгып турады. Тимур балык ысламага аьзирленип басласа, Шолпан тоьгерегинде айланады. Тимурдынъ аягына уйкаланып, бетине карап: «Мыр, мыр, мияв! Мыр, мыр, мияв!» — деп оьзининъ керегин анълатпага каьрлейди.

— Не керек? Балыкпа? Уьйренгенсинъ, йолдас! Соьле барамыз! — дейди Тимур.

Шолпан эсикке атылып, авыздынъ касында иесин саклап турады. Тимур кармагын алып, уьйден шыгады. Колында кишкей шелеги. Мысык Тимурдынъ артыннан барады. Суьйтип, олар коьлдинъ касына етедилер. Тимур бийиклев ерге олтырып, кармагын сувга таслайды. Шолпан да онынъ касына олтырып сувга шыдавсыз карайды. Мине бирден Тимур кармагын тартып, сувдан шыгарды. Яркаш балык, куьнде куьмистей йылтырап, кармактынъ ушында «бийиди». Тимур балыкты алып, шелекке таслады. Кармакка яне шылашан каптырды.

— Соьле, Шолпан! Асыкпа! Кишкей балык болса — сага, уьйкен болса — мага! — деп бар болган куьши мен Тимур кармакты

тартты. Кармагынынъ ушында бир аьлемет зат йыбырдады. Тимур коркып:

— А-а-а! — деп кышкырды да, кармагын таслап, орныннан ушып турагалды, уьйге сыпаты кашып келди. Шелеги йок, кармагы йок, Шолпан да йок.

— Бу не аьлеметти-ав? — деди анасы улына. — Хайырма, ясым? Мысыгынъ кайда?

— Юр, ол сув ягада! — деди улы, анасыннъ колыннан тартып.

Марьем улынынъ артыннан барды. Коьлдинъ касына келдилер. Марьем ян-ягына карады... Кырактынъ уьстинде Шолпанды коьрди. Зыранълап мысыктынъ касына келди. Шолпан, сынтастай катып, шелекти саклап олтыры. Шелекте алты балык юзеди.

— Кармагынъ кайда, балам, сувга йибердинъме? — деп Марьем улына каныгады.

— Коьгоьленнинъ ишинде. Мен таслаганман! — дейди Тимур.

— Хайырма? Не болды? Кала кайда таслагансынъ? — деп сорайды анасы, коьзлери мен кармакты излестирип.

Тимур кармакка ювыклады. Кармагына туьскен кужыр зат яне туры. Марьем кармактынъ ушына карады эм куьбирткейлиди коьрди.

— Айлак уьйкен балык ыслапсынъ, балам! — деп куьледи Марьем. Сонъ акырын куьбирткейлиди кармактан босатты.

— Бар каска! Эки-меки туьспе кармакка! — деп ол януварды сувга йиберди.

— Мама, онынъ аты не зат, сувда ол калай яшайды? — деп Тимур анасына сорауларды куйдыртты.

— Ога куьбирткейли яде тасбака дейдилер. Уьсти муьйиз, асты муьйиз. Эне капка-

шын аркасына коэтерип кетти. Коркса, сескенсе, басын да, аякларын да астына йыяды, — деп баласына анълатпага шалысты Марьем.

Тимур энъ ийги балыкты Шолпанга берди. Шолпан «мыр-мыр-мыр!» этип балыкты томанълап баслады.

Коз эм Мысык

Коз теректинъ туэбине Мысык созылып яткан. Ол торгайларды саклай-саклай мызгап кеткен. Бирден теректен Коз уэзилеп туэсти. Мысыктынъ басына тийди.

— Мияв! Мияв! Коэзлерим шыктыма-ав? Не болды, мага, мияв? Басымга терек йыгылдыма? Мияв! — деп дунья буздырды Мысык. Коэзлерин тарс юмган, ян-якка шайкалады. Коллары ман басын сыйпайды. Сонъ коэзлерин ашады. Алдындагы Козды коэреди.

— Сен... сен несинъ? Неге алдымга сирелгенсинъ? Оэзим онъмай турыман, мияв! — дейди Мысык.

— Мен... мен... э... Бирден уэзилеп кеттим. Сенинъ басынъа тийдим, — деди йинъишке давазы ман Коз.

— Сенме? Сен сондай катысынътагы? Ка-ла карайым! — деди Мысык. Коллары ман Козды анав якка, мунав якка айландырды. Тислеп те карады.

— Ай, ай! Авыртасынъ! Тислеринъ калай оэткир ди! — деди Коз.

— Каты экенсинъ! Бек катысынъ! Меним тислерим сага хаэте этпеслер, — деди Мысык. — Йогарда яманма? Неге ерге туэстинъ сен?

— Йогарда йылы эм каранъа уэйдинъ ишинде яшадым. Сонъ уэйим тарсылдап баслады. Бир куын уэй доэртке боэлинди. Мен ярыкка шыктым. Куынди коэрдим. Ал оэзим де билмей калдым тымалап кеткенимди. Сенинъ алдынъа суэйтип туэстим, — деди Коз.

— Аэлемет сенинъ хабарынъ. Сен тек кимге керексинъ? Ятаяксынъ булайда. Эгер сен торгайдай юмсак болган болсанъ... Суэтей таэтли болсанъ, мияв! — деп Мысык эринлерин ялады. Коз куэрсинди, айтпага соэз таппады.

Сонынъ арасында кызалак ювырып келди. Теректинъ бутагын силкти. «Топ, топ, топ!» — деп козлар ерге туэстилер. Кызалак козларды кишкей шелегине йыйды.

— Мама! Мама! Мен сага козлар йыйдым! — деп кышкырды ол.

— Аэлемет аэдемлер-ав! Мияв! Шышканды, торгайды ашамайдылар. Тастай каты Козга суэйинедилер, — деп ойланды аэже-ийпсинип Мысык.

Айна эм Матакож

Айна калада яшайды. Ол авылда яшайтаган аэесине конакка келген. Кызалакка авыл айлак ярайды. Абай бир якка асыкпайды. Айнады эртенъ мен уянтпайды. Азбарга шыкса, кызалак кайдай завыклы затлар коэреди. Мине уэйкен моргылт коэкис атаман Айнады коэрип, копарсып, куйрыгын куындиklenдирип, сыпыр-сыпыр эттирип ерге канатларын суэйретип йоэнеди. Оэзи де бир затка ашувланып уэрпейген. Айнадынъ тоэгерегинде анав якка да, мунав якка да айланады. «Тых!

Тых! Тых!» — деп оьзи аьлемет тавыс шыга-
рады. Сонъ телдей культуьс сакалын терейте-
ди. Аякларын кезуьв-кезуьв алып, ойнап бас-
лайды. Бирден токтап: «Кавдыр! Кавдыр!
Кавдыр!» — деп Айнадынъ касына келип
кышкырады.

— Эй, Матакож, не керек сага? Неге бакы-
расынъ? Абай ем бермей кеткенме? — деп
сорайды Айна коькистен. Сонъ атаманнынъ
басыннан сыйпамага ымтылады.

Атаман оттай кызарган басын кайкалат-
ты. Канатларын катырып ерде суьйретти. Ай-
на коркып, артына кашты, Атаман кызалак-
тынъ артыннан юырды. Айна тайганап йы-
гылды. Матакож, шоршып, кызалактынъ
шыбасына сермеди. Кызалак янме-ян турды.
Ерден тасты алып, атаманга йиберди. Ата-
ман, уьркип, шоршыды.

— Ах сени, каркылдавык! Мен сени мен
ойнаяк болдым. Сен ша? Уялмайсынъ! Неге
кувдынъ артымнан? Неге йыктынъ мени?
Сен яман, тоьбелескиш экенсинъ, — деп Айна
таяк алып атаманды кувды. Аьеси кызалак-
тынъ давазын эситип:

— Ким мен соьйлейсинъ? — деп сорады.

— Абай! Матакож мени суьймейди. Ка-
наты ман мени сокты. Ол яман коькис, — де-
ди кызалак йыламсырап. — Мен оны ман
ойнаяк тувылман. Аьеси куьлемсиреди:

— Айнанайым, Айнам! Сенинъ кызыл
шыбанъ шуьшли! Коькис атаманлар кызыл
туьсли зат коьрселер, оьршигедилер. Сен корк-
па, яным, мен оны капарман.

Айна, аьесин кушаклап, алдына олтырды:

— Мен сени мен турсам экен, — деп аье-
сининъ йылы кушагына коьмилди. — Баска
шыбамды кийсем, Матакож тиймеек, дия?

Бузав

Уьш куьнлик бузавды атай азбарга шы-
гарды. Капалып турган бузав эркеледи, коса-
як атып шапты. Доьрт ясындагы Рахмет се-
йирсинип, ога карап:

— Атай, не коьп шабады бузав? Онынъ
аяклары авыртпайма? — деп сорайды.

— Арыса, токтар. Бираз ойнасын, — деди
атай.

— Атай, ол неге токтамай шабады?

— Эригин язады, дуныя ман танысады.
Ол аьле де кишкей, коьтере зат та ога куьжыр-
лы болып коьринеди, — деди атай.

Сонынъ арасында бузав булардынъ касы-
на келди. Акырынлап Рахметке юыкладды.
Рахмет коркты эм коьзлери яска толдылар,
сыпаты агарды. Ол бирден:

— А... тай! — деп ышкынып кышкырды.

Баладынъ кышкырыгыннан бузав сескен-
ди эм уьркип артына тайды. Атай Рахметти
кушаклап:

— Ай-кой, ясым! Сен бузавтайдан корк-
тынъма? Ол да сеннен коркты. Коьрдинъме?
Бузав кишкей, ол тислемейди, тиймейди. Тек
сени мен таныспага суьеди, — деди.

— Атай, бузав Япалактынъ касына бара-
ятыр. Япалак оны капса ша? — деди Рахмет
оьзеленип.

— Япалак акыллы ийт. Ол ондай бузав-
ларды коьп коьрген. Кабаяк тувыл, — деди
атай.

— Сол вакытта Япалак:

— Ыр, ав-ав! Не барды сага мунда! Ай-
лак йигерли экенсинъ! — дегендей болып,
ырылдады.

Бузав онсайын Япалакка ювыклай берди. Япалакты ийискилемеге ымтылды.

— Ыр! Ыр! Ыр! Тынълавсыз эм кытымыр!

Сонъ Япалак уясына кирип ятты. Бузав артына бурылды, тоьгерекке карады. Пишен куыйзеп турган эшкиди коьрип, ога ювыклады. Эшки акыйып: — «Мэ-мэ. Не излейсинъ? Не керекти?» — дегендей болды. Бузав уьндемей басы ман эшкиди ийтеди.

— Атай! Япалак та, эшки де корктылар бузавдан. Эшки кашып кетти. Япалак уясына ясырынды, — деп атайына йиени соравлы карады.

— Ай, балам, акыллы акылсыздан кашып кутылады. Суьйтип баьледен басын саклайды, — деди атай куьлемсиреп.

Бак-бактынъ аьели

Кырк куьн артта калды. Кырк бириншиде юмырткалардынъ юкарган кабыклары тарс этип, ярылып басладылар. Олардынъ ишлериннен «ти-ти-ти» деп баьпийлер шыктылар. Баьпийлер кишкей эм карувсыз эдилер. Аналары юмыртка кабыкларын уядан бурны ман ийтеп шыгарады. Тонъганнан шыйкылдаган балаларын астына йыйды. Тез ара баьпийлерге уя тар болды. Олар уядан шыкпага тармасып басладылар.

Яздынъ кайнаган куьнлери. Баьпий — сувсаган. Авызын ашып, ян-якка карайды. Ама баьпийлерин таслап шыгалмайды. Балалары кыйыр-шыйыр болып басладылар. Баьпий, акырын аякларына басып, коьтерилди, сонъ каргып ерге туьсти.

— Бак-бак-бак! — деп сувга шапты. Сувга тойган сонъ, тоьгилген наьртуьклерди шоьпледи. Сонъ:

— Бак-бак! Шыгынъыз уядан! Таьтли сувдан ишинъиз! Авызынъызды шайканъыз. Бак-бак! — деп кышкырды.

— Шыйк-шыйк! Не аьлеметти-ав! — деп баьпийлер сувга ябыстылар.

— Бак-бак! Таьтлиме? Ишинъиз, ювынынъыз, бак-бак! — деп балаларынынъ тоьгерегинде анаш-баьпий айланады.

Арада бир балаларын санайды. Сейирсинип карайды.

— Не ди бу? Бирев экев... доьртев... он сегиз... Мунав уьшеви ша? Олар кимдикилер? Мунда кайдан келгенлер? Бурынлары бап-баска. Сеслери ша? Мен каска! Аяклары да туькли, баслары да туьрли. Оьзлери де кап-кара... Бар анълап та сен кара.

Кара баьпий ойлайды. Шипийлерден сорайды:

— Сиз кимсинъиз? Мунда кайдан келгенсинъиз?

— Шыйк-шыйк-шыйк! Сенсинъ бизим анамыз. Йылыт бизди, тонъамыз. Улпа ювыркан яп бизге, даьмли куртлар тап бизге, — деп шипийлер шаптылар. Олар баьпийдинъ астына киредилер, улпага басларын коьмедилер.

— Бак-бак! Аьлеметсиз сиз айлак. Сувга, емге шабынъыз! Мен де сувдан ишейим, авызымды шайкайым! — дейди баьпий куьрсинип.

Аналары, сувдынъ шетине кирип, буларды шақырады. Ама шипийлер сувда ювынмайдилар. Баьпий бир де сувга атылып, баьпийлерининъ тоьгерегиннен айланып юзип шы-

гады, бир де шипийлерининъ тоьгерегинде айланып, оларды астына йыйып йылытады. Каргады яде савысканды сезсе:

— Пиит! Пиит! Пиит! — деген давыс береди. Янме-ян баъри балалары да мунынъ баърынынъ астына йыйыладылар. Анадынъ канатлары баъпийлерди баъледен куткарадылар.

Яз озды. Куъз де етти. Кара баъпийдинъ балалары аналарына етип остилер.

Тизилип коьлге йоьнеселер, коьплер сейирсинип карайдылар. Аьр куьн сайын Бакбактынъ аьели коьлге йолланады: алдында эки кара тавык шипий мен бир кара кораз, тоьгерегинде кара эм алагаз баъпийлер.

Коькек

Окувшылар школадынъ бавында кыйыршыйыр боладылар. Тереклерди куртлар бийлегенлер. Бавдынъ дослары — йыравшы коькеклер кеткенлер. Тереклер япыраklarын сыбырдатып:

— Кетпенъиз! Бизди баьлеге калдырманъыз! — деп тиледилер, бутакларын ерге энъ кейтип шапырдылар: — Кайтынъыз! Куртларга кемиртпенъиз япыраklarымызды!

Коькеклер корктылар артларына кайтпага. Тереклерди аясалар да, кеттилер йылы якларга.

Осай оларга яшав бермеди. Тас атып бавда калган карт Коькекти кувды:

— Биз табиятты саклаймыз. Бизге коькек-моькек керек тувыл. Ол эриншек эм зарарлы кус. Коькек юмырткаларын баска уяларга салады. Балаларын оьзи шыгармайды. Кетсин! Баска куслар коьп! — деди.

— Бир ай озар-озбас, тереклер баьлеге калдылар. Семиз, туькли эм опан куьпелек куртлары бавды бийледилер. Оларды тек Коькек йок этпеге болаяк эди. Балалар Осайга каныктылар:

— Сенсинъ Коькекти кувган. Сенсинъ бавды баьлеге калдырган, — деп.

Осай кайгырды. Хабарын атайына айтты. Онынъ атайы Оспан — аьвелги агроном. Оспан Осайды алып шыкты. Котанда олар доьрт уя ясадылар. Уяларды кеште бавга аькетип илдилер. Арасы бир юма кеткен сонъ, балалар саклаган аьсирет сеслерин эситтилер.

— Коь-коьк! Коь-коьк! Коь-коьк! — деп Коькек йырлап баслады. Балалар переменада бавга шаптылар. Бавда Осайды коьрдилер.

— Бакырманъыз! Кетинъиз! Коькекти коркыстпанъыз! Коркса, ушып кетер, — деди Осай.

Балалар Коькектинъ йырын тынълап турдылар.

— Эндигиси куртларга кан явды, — деп суьйинип кеттилер олар.

Уьйкен эм кишкей

Эшки козлаган. Ак Улак йигерли эм акыр. Кишкенекей болса да каргып та, шоршып та биледи. Анасына ябысып, суьт ишеди. Улактынъ кезгиси келди. Ол азбарга шыкты. Улак кишкей януарды коьрди. Ол авызы ман януарга тийди. Януар да юмсак, тамам анасыннъ эмшегиндей.

— Ме! Ме!.. Сен кимсинъ? — деп сорады Улак.

— Мияв! Мияв! Мысыкпан! — деди януар.

— Сенинъ балаларынъ барма? — деп сорады Улак.

— Бар балаларым! Кишкой миявкей мысыкларым. Сен кимсинъ? — деп сорады карт Мысык.

— Мен кишкой Улакпан! Мен эртенъликте тувганман, — деди Улак.

— Кайтип? Янъы тувганман дейсинъ, обзинъ мунавдай уйкенсинъ? — деп сейирсинди Мысык.

— Сен анасынъ, обзинъ калай кишкойсинъ, — деп сейирсинди Улак та. Дуныяда аьлемет затлар айлак коьп.

Мойнак эм Савыскан

Мойнак косынынъ касында сыйракты мырмыр этип кемиреди, аяктагы асын шылп-шылп этип ишеди. Мойнак ток. Тамам тойганда, ийт аякларына басын салып мызгайды. Онынъ сак кулаклары бирден туьрилдилер. Акырын коьзлерин ашып карады. Сыйрагынынъ уьстине Савыскан коныпты. Биз эм оьткир бурны ман кус суьекти токылдатады.

— Ыр! Ыр! Ыр! Урлакай! Уялмайсынъ, кырсыз! — деди Мойнак ыржайып. Савыскан саьспекледи. Ушып терекке конды. Мойнак яне мызгап кетти. Туьсинде сыйрагын коьрди. Савыскан Мойнактынъ мызгап кеткенин сезди. Яне суьекке конды эм каьрин баслады. Мойнак сескенип уянды!

— Ыр! Ыр! Ав! Канзепирсинъ айлак, ав! Тийме суьегиме! Ыр! Ыр! Маскара этермен! — деди яткан еринде тислерин ыржайтып ийт.

Савыскан Мойнактынъ соьзлерин явапсыз калдырмады.

— Кычъ! Кычъ! Кычъ! Ятарбек! Каралдыды карамага да керек! Сорпага тойып ятасынъ эриншек! Эне кара бакшага, уьрип алаш бузавларга. Кычъ! Кычъ! — деп кышкырды кус.

Мойнак ашувын мутып:

— Кала бузавлар? Кайсы бетте? — деп сорады Савысканнан.

— Кычъ! Кычъ! Эне шетте! Наьртуьк бетте! — деди мунынъ кулагына кус. Ийт октай атылып, бузавларды кувмага кетти. Савыскан сыйракты алып кашты. Мойнак ян-якка шапты, ама бузавларды коьрмеди. Артына кайтып келди, Савыскан да йок, суьеги де йок. «Эки алданган — эшек!» — деди ол оьзи оьзине.

Токылдак

Иса йолдаслары ман агашлыкка барды. Балалар ян-якка шашылдылар. Кимиси шешекей, кимиси йийлек йыяды. Баскалары шав-шув этип ойнайдылар. Иса тоьгерекке сейирсинип карайды. Агашлык Исага айлак ярады. Лаьл-йоьгер шешекейлер, аьлемет тереклер, туьрли куслар. Иса, бир кужырлы сес эситип, кулак салды. Тап бирев тактага шоькиш пен соккандай этип ток-ток-ток этеди. «Бу не экен? Кимде шоькиш бар экен?» — деп ойланды, бала ишиннен.

— Мадина Казиевна! Ким шоькиш аькелген мунда? — деп Иса болмаганда окытувшысыннан сорады. Окытувшы бармагын авызына салып:

— Уьндеме! Тс-с-с, — деп ымлады. Оьзи сол якта турган терекке коьрсетти. Иса тигилип карады. Авызы ашылып, терекке ябыскан куска карап калды.

«Ва! Мунавы экен шоькиштей согатаган, — деди Иса оьзи оьзине. — Калай аьлемет яраскылы оьзи: кызыл бас, кара канатлы, ак янбаслы!».

— Сондай да куллыксуьер ол, — деди сонда окытувшы. — Теректинь туркына каптырылган, куйрыгына тирелген. А куллыгын бардыра береди. Кара бурны ман теректинь кабыгын тескишлейди. Онынь тили узун эм тоьгерек. Тилининь ушунда кишкей-кишкей каптырма ыргаклары бар. Узун тилин кус куртлардынь бурмалы йолларына йибереди. Ясырылган куртларды эм олардынь юмыркаларын ялап шыгарады.

— Мадина Казиевна! Кустынь аты неди? Аьлемет кус айлак, — деп сорады Иса окытувшысыннан.

— Онынь аты Токулдак. Бар уьйкен кара токулдаклар, кишкей ясыл эм ала-кула токулдаклар да коьп. Олар тереклерге ябыскан зарарлы куртларды тазалайдылар, — деди окытувшы.

— «Санитар кус» экен, — деди Иса яне токулдакка карап.

Туьекей, суьзекей эм баскалар

Рустам калада яшайды. Ол аьесине авылга конакка келген. Бала каралдыга шыккысы келди. Аьеси йинин кушаклап булай деди:

— Токта, ясым, ялгыз оьзинь азбарга шыкпа. Азбарда тебекей де бар, суьзекей де бар, туьекей де бар, кабакай да бар, ысылдавык та бар, каркылдавык та бар, кыт-кыт та бар, миявкей да бар.

— Уьшинлейдеме? Олар сизинь азбарынтьызга неге йыйылганлар? — деди бала сейри калып.

— Олар бизде яшайдылар. Биз оларды асыраймыз, олар да бизди асырайдылар. Бала аьесине кужырлы карады, сонь:

— Абай, тебекей сизди теппейме? — деп сорады.

— Йок, балам, теппейди. Ол иесин таныйды эм тынълайды. Ол — ат. Ат — аьдемнинь досы.

— Суьзекей ша? Ол не ди оьзи? Сизди суьзбейме?

— Йок, балам, ол да бизди таныйды. Ол — сыйыр. Мен ога мезгили мен ем беремен. Емге тойса, сыйыр муьлдиретип бир шелек суьт береди. Эне анавын коьресинтьме? Ол сепарат... Ога суьтти куйып сыктырсань, каймак шыгады. Каймакты шайга катып, боьртенъке шай ишемиз. Каймакты йыйып, май писемиз. Эне сыпырадагы кесек-кесек сары майды да сыйыр береди. Суьтсиз яшамага кыйын. Боьтен де балаларга керек суьт. Суьтти кайнатып ювырт уйытамыз. Ювыртты мамырса ман, баста ман йиймиз. Суьттен пыслак та, иримиш те этемиз. Эрте заманда тегершиктей-тегершиктей матакуялар да эткенлер суьттен.

Карт аьдем каймактан этилген майшыкканды бек суьеди.

— Абай, сыйыр калай коьп зат береди? — деп сейирсинеди Рустам.

— Аьше, ясым. Сыйыр уйдинъ — береке-
ти. Сыйырсыз уй куьерсиз, — дегенлер атай-
лар.

— Туьекей ша? Ол неден керек?

— Туьекей — ол уыш ясар кошкар. Ол
койлардынъ иеси. Койлар юн, эт бередилер.
Авылда койсыз да яшаган кыйын. Ай, ясым,
сен авылга тез-тез келе турсанъ, ысылдавык-
ты да, кыт-кытты да, каркылдавыкты да коь-
реек эдинъ. Оларга ем, сув берип тураяк
эдинъ.

Ысылдавык — ол мактаншак каз атаман.
Коьресинъме, табактан сув ишип туры. Кеш-
ке дейим казлар коьгоьлен отлайдылар. Кар-
кылдавыкларымызды да коьрип туры болар-
сынъ. Олар коькислер. Айлак даьмли олар-
дынъ эти. Коькислерди карамага енъил ту-
вил.

— Абай, абай, кыт-кыт ша?

— Кыт-кыт ким экенин билмейсинътагы?
Ол тавык, ясым. Тавык — куьндеги юмырт-
ка, эт. Юмырткасыз таьтли колашлар, даьмли
боьреклер, тортлар писирилмейдилер.

— Миявкей ша?

Миявкей — ол мысык. Уый болган ерде
мысык та керек. Ол шышканларды, туье шыш-
канларды ыслайды. Бирер мысыклар йылан-
ды да ыслайдылар.

— Кабакай ким экенин билемен, абай! Ол
ийт, дия?

— Ийт, ясым, ийт. Азбарда ийт болмаса,
уыйге санъырав уый деп айтадылар. Ийги ийт
каралдыда — ол уйдинъ эм кулагы, эм коьз-
лери.

— Солайма, абай? Аьлемет экен авылда, —
деди сейирсинип Рустам.

Мысык

Бир кере Ренаттынъ мысыгы йок болды.
Ренат излемеген ери калмады, тек мысыкты
таппады.

Мысык табанда, ожактынъ янында коз-
лапты. Ол баласынынъ касыннан кетпейди.
Табанда аслык коьп, туье шышканлар аз ту-
вил. Мысык баласын калдырып шыкпага
амалсыз болды.

Бир куьн Мысык мызгап кетти. Баласы-
нынъ йинъишке давазын эситип, сескенип
уянды. Ян-якка карады, ама Мысыктайды ол
коьрмеді. Яны шыгып давыс эситилген якка
шапты. Мысыктай табаннынъ кынъырайган
эсигиннен ерге карап туры.

— Мияв! Мияв! Кылыксыз экенсинъ, яв! —
деп баласынынъ елкесиннен ыслап, ожак-
тынъ касына аькелди.

— Ай-ай! Мияв-мияв! Мунда каранъа!
Мен ярыкка шыккым келеди! Туье шышкан-
лардан бездим. Мияв! — деп йыланды Мы-
сыктай ясыл коьзлерин анасына бакырайтып.

— Мияв! Тынълавсыз! Мунда йылы, биз-
ге эш бирев тиймейди. Ерде сага явлар коьп,
олардан кашпага сенде карув йок. Сен аьли
де кишкейсинъ, — деди Мысык баласына
суьйикли карап.

— Мен эш биревден коркпайман! Тырнак-
ларым эм тислерим оьткир, — мене караш
сен, — деп анасына авызын ашты баласы да.

— Мияв! Мияв! Аьли де кишкейсинъ!
Бар эсиктен тоьменге караш! — деди Мысык.

Мысыктай каргып, шоршып эсиктинъ ка-
сына келди. Басын созып тоьменге карап
турды.

Узын мойынлы мактаншак ак кустынъ ысылдавы муны коркыстты. Мысыктай пысты. Кызыл баыпишли кербаз ак кус бир затлар бакырыклап оззининъ кыймаслары ман каралдыдан шыгып кетти. Мысыктайдынъ козлерине кужырлы коыптеж кус илинди. Кызыл басын анав бетке, мунав бетке бурып: «Кавдыр! Кавдыр! Кавдыр! Тоъх! Тоъх!» — деп кышкырыклады.

Мысыктай анасына соравлы карады.

— Мияв! Коркпа! Олардан сага хакте йок! Куслардынъ оз кайгылары коып, — деди Мысык. Мысыктай тоьменге коьз атты. «Кырт! Кырт!» — деп зыранълап бараыткан кустынъ ызыннан йыбыр-йыбыр этип кишкей сары, моры, алагаз эм кара тымалаклар тыгырадылар. Йинедей оьткир, йиптей йинъишке тырнакларын терейтип: «Мияв! Мияв! Калай аклемет ти булар-ав!» — деп миявлaды Мысыктай.

— Мияв! Мияв! Кишкей арсланым-ав, Оларга тийип болмас! Курт тавыктынъ канатлары каты, бурыны ман тырнаклары оьткир! — деди Мысык.

— Мен эригемен мунда! Туьсеектагы ерге! — деп йыламсырады Мысыктай. Мысык, баласынынъ елкесиннен тислери мен ыслады. Мысыктай эсин йыйганша, анасы оны акырын ерге салды.

Тоьгерекке кара! Эш биревге тийме! Узакка кетпе, мен сув ишейим, — деди Мысык баласына.

Мысыктай каралды ман танысып баслады. Сол вакытта ол курт тавык пан шипийлерди коьрди. Бир-бирлеп басып шипийлердинъ касына етти. Эки колы ман анъсыз шипийди ыслады. Шипийдинъ шыйкылдаганын

эситип, курт тавык Мысыктайдынъ касына етти. Мысыктай шипийди таслады эм миявлап терекке йоргаламага тармасты. Сол сабат мунынъ касына Мысык етти. Эм мырылдап:

— Тынълавсыздынъ куьни кыйын болак, — деди Мысыктай йыламсырап анасына уйкаланып, Мысыктынъ йылувына коьмилип, пысты.

Азбарда ойнаган Ренат Мысыгын коьрип ювырып келди. «Алагаз! Алагаз! Кел, кел», — деп шакырды. Мысык Ренатка ювыклады. Ренаттынъ коьзлерине Мысыктай илинди. Ол энъкейип Мысыктайды алып уйге кирди. Мысык та суьйинип Ренаттынъ ызыннан иерди.

Ырыя

Мысык каты уйкыга коьмилген эди. Бир куьшли кышкырык оны сескендирип уянтты. Мысык каралдыда кайкалап юрген карт коьразды коьрди.

Ол бир кесек заман уьндемей коразга карап турды. Сонъ кораздынъ касына келип:

— Не болган ды, хайырма? Не уйле тувыл, не кеш тувыл, не кышкырувынъ? — деди.

Кораз мысыктынъ тоьгерегиннен тагы да бек кайкалап айланды. Сонъ:

— Ай, Мысык, Мысык! Наьсипсиз! Мырмыр этип шышкан ыслаганнан баска сен не зат билесинъ? Мен каралдыда оьзимнинъ бар экенимди сизге билдире турмасам, басымды ким билеекти? — деди.

Мысык бу соьзлерди эситип, йыйырылды. Ишиннен «Ах, наьсипсиз! Коьзлери де коьрмейди, аяклары да карт сыйырдынъ муьйиз-

лериндей кыйшайган. Ол да озин бир затка санайды», — деп ойланды.

А оззи коразга ырыясып:

— Айхай да, сенсиз муна каралдыдынъ коьрки болаякпа? — деди.

Атадынъ айтканын тынъласанъ

Бурын-бурын бир карт яшаган. Карттынъ шеберлиги савлай авылларга белгили болган. Карт оззининъ оьнерине улы Ибрагимди уьйретип баслаган. Ибрагим аваслы эм акыр яс болган. Ол агаш кесегине аьлемет оьрнеклер этеди, таслардан савытлар ясайды. Уста коллы, ойыншыл эм танъ ясты савлай авыл суьйген. Ибрагим еткенли атасынынъ яшавы да туурленди. Ямпик уьйдинъ орнына ярасыккы шарлаккы уьй конган.

Бир куьн Ибрагим базарга барады. Ол базардан сатып ат алып келеди. Бир куьн ол атасына:

— Акай, мен конъысы авылга баргым келеди. Бираз эригимди язсам экен, — деди Ибрагим.

— Бар, ясым, бар, эр кисиге йолдассыз яшамага кыйын. Йолынъ болсын, йигит, — деди атасы улына.

Ибрагим атына минип авылдынъ шетине шыкты. Сол сабат мунынъ тоьгерекиннен карлыгашлар ушып басладылар. Оьзлери токтавсыз шырылдайдылар, Ибрагимнинъ коьнъили коьтерилди, ол оззи де йырлап баслады. Конъысы авылга яс кайтип еткенин де билмей калды. Уьйге кайтканы ман, ол атасына хабарын айтты. Атасы куьлемсиреп шыгып кетти.

Юма озган сонъ, Ибрагим баска авылда яшайтаган йолдасын коьрмеге аьзирленип баслады. Бас деп яс атасыннан ызын сорады.

— Бар, ясым, бар, эр аьдем озиндей аьдемлер мен айкаспага керек. Биревиннен акыл соьз эситер, баскасыннан акылга уьйренер, биревге оззи ярдам этер, — деди.

Атасынынъ соьзлери ясты коьнъиллендирдилер, Ибрагим атына минип, йолга шыкты. Авылдынъ шетине еткенлей, мунынъ тоьгерекинде бозторгайлар айланып басладылар. Ибрагимге оьзлерининъ аьлемет йырларын сарнадылар, Ибрагим авылга калай еткенин анъламай калды. Уьйге киргенлей, атасына хабарын айтты. Атасы бу йол да уьндемедиде, тек куьлемсиреп шыгып кетти.

Юма оздыма, ай оздыма сол куьннен сонъ, ким биледи, Ибрагим тагы да йолга шыкпага аьзирленип баслады. Куьн куслыктан озган эди. Атасы неге де болсын оьзеленип, улына сораवлы карады.

— Акай, бир айланып келсем, калай коьресинъ? Эригимди язайым. Сен айткандай, оьзимди коьрсетейим, оьзимдейлерге карайым. Оьзимге керекти алайым, оларга керекти берейим, — деди яс кажавлап.

— Йок, ясым, кыдырмага заман кеш болган. Бу заманда йолавшы йолга шыкпайды. Шыккан да суьйинип кайтпайды. Алдыда куьнлер бар энди де, — деди атасы Ибрагимге карап.

— Аьлеметсинъ сен, акай, аргымагым астымда, мага етип бар кара. Янме-ян етеекпен керек ерime. Ясыда уьйде боларман, — деди яс.

— Оьзинъ кара, ясым. Мен айтаягымды айттым. Ким биледи, каны кайнаган йигит-

ке ата соъзи аькис болып та коьрине болар, — деп бурылып кетти.

Ибрагим атына минип йол шыкты. Ол авылдынъ шетине шыкканлай, аты кезуьв-кезуьв эки аягына суьринип баслады. Ибрагим туьннинъ ортасында йолдасынынъ уйине етти. Йолдасы ман аьрли-бирли соьйлесип, артына кайтпага атланды. Сонъалыкка ол йолга шыкканына оькинди.

Ибрагим авылдан шыкканлай, аттынъ алдына боьрилер шыктылар. Ибрагим де, ат та кара териге туьстилер. Ушында от янган кара камышысы болмаса, боьрилер экевин де йырткышлаяк болар эдилер. Яс куьрсинип:

— Ал, аргымак, Аллага шуькир, казадан басымызды сыпырдык, — деди. Бирден ат оксып кетти. Ибрагим тоьгерегине караса, токсан туьлки буларды тоьгерекке алганлар. Ибрагим аттынъ авызлыгын йиберди. Ййги ат иесин туьлкилерден тегаран куткарды.

Уйге етпеге уыш шақырым калды дегенде, булардынъ алдыларына коянлар шыгып ерге тоьселдилер. Коянларды таптамага болмай, оларды йолдан да тайдыра алмай, Ибрагим танъ аттырды. Танъда коянлар йогалдылар. Ибрагим арып-талып уйге етти. Ол шеккен азабынынъ акында атасына хабарлады. Ата-сы хабарды тынълаган сонъ, булай деди:

— Биринши кере йолга шыктынъма?

— Шыктым!

— Мен сага разылыгымды бердим. Сени карлыгашлар юбантып бардылар, дия?

— Аьше, акай. Олардынъ шырылдаганлары соьлеге дери де кулакларыма шалынады.

— Экинши кере де разылыгымды бердим. Бозторгайлар сени юбанттылар, йолынъды кыскарттылар. Солайма, ясым.

— Солай, акай, солай.

— Туьнегуьн мени тынъламай йолга шыктынъ... Коькирексип, ясыда уйге етеек болдынъ. Еттинъме? Коьрдинъ, кайдай затларга расканынъды? Басынъды тегаран алып каштынъ... Неден себеп? Ясы уйкеннинъ соьзин тынъламага керек, балам.

Оьш алув

Асан ман Амит ойнай-ойнай эриктилер. Амит созылып яткан мысыкты ыслады. Мысык миявлап, Амиттинъ колларыннан сыпырылып туьспеге суьйди.

— Асан мунавы биз бен ойнагысы келмейди. Мен ога соьле коьрсетейим, — деди Амит.

— Амит, йибер каьрипти. Кел машинлер мен ойнайык, — деп тиледи Асан.

— Мысыктынъ яны берк, ол оьлеек тувыл. Мине карап тур, — деди Амит. Мысыкты арт аякларынан ыслап эки-уыш кере айландырды. Сонъ шувылдатып йиберди. Мысык ушып кетип терекке соьылды.

— Во, коьрдинъме? — деп Амит бир уйкен йигитлик эткендей болып мактанды. Асан систем катып калды. Сонъ зыранълап мысыктынъ касына барды. Созылып яткан Мысыктынъ алдына тизлериннен шоьнъкти. Хыйлы заман Мысыкка карап турды. Мысык уьнсиз ятыр. Тек бурныннан кан тамшылар агадылар. Асаннынъ касына Амит келди.

— Хайырма, неге йылайсынъ? — авылда иесиз мысыклар коьп, — деди Амит.

— Сымырайсынъ сен. Аямайсынъма каьрипти? Караштагы, бурныннан кан агады, —

деп Асан юмырыгын каты юмды. Асаннынъ сыпаты агарган, коьзлери ясланганлар, амалы болса Амитти согар экен.

Ол артына бурылып мысыкты коьтерип койнына салды эм уйлерине кетти.

Асан мысыкты эски шонтыктынъ устине салды эм оьзи ерге олтырды. Сулайып яткан мысыкка Асан мунълы карап:

— Ах, каьрип. Муннан сав калсанъ, мен сени ол сымырайга бермеспен, — деди.

Асаннынъ касына анасы келди эм йылы аясын Асаннынъ басына салып:

— Хайырма, ясым? Не болган мысыкка? Кимдикиди ол? — деп сорады.

Асан анасына мысыктынъ хабарын айтты.

— Ай, огырсыз яс. Айлак каты юреги бар экен онынъ, — деди Асаннынъ анасы куьрсинип.

— Мама, ол оьлеекпе? — деп Асан анасына аявлы карады. Анасы мысыктынъ ерин сыйпап карады.

— Асантай, мысыктынъ басы тесилген. Сонынъ ушин эси келмейди. Ятсын тынышына: суьт сал касына. Эки — уш куьн озса, коьрермиз. Оьлмес деп билемен, — деди анасы.

Мысык бир юмага дейим яткан ериннен турмады. Окын-окында касындагы суьттен аз-аздан ялап турды. Бир куьн Амит эиктен кирсе, мысык тентирекшип уйдинъ ишинде юри.

— Турдынъма? Мен сага йылы оьтпек пен суьт аькелейим деп суьйинди Асан. Ол анасын коьрип:

— Мама, мама! Мысык уйдинъ ишинде юри. Оьлмес деп сен тувра айткан экенсинъ, — деп кышкырды ол.

— Аьруьв, ясым, аьруьв, — деди анасы. Асаннынъ анасы уйге кирип, хыйлы заман мысыкка карап турды, сонъ улына:

— Асантай, мысыгынъ туьзелсе, шышкан тувыл, туье шышкан да, йылан да ыслаяк. Караш, ол доьрт туьсли: сары, ак, кара эм моры туьслер карысканлар.

— Аьлемет экен ол. Сол затты мен билмегенмен. Мысыктынъ тоны айлак ярасыклы экен, мама деди Асан сейирсинип.

Сол вакытта эсик керилип ашылды. Эсиктен Амит кирди. Асан мысык ушин корынып, йолдасына сувик карасын тикти. Амит, оны мунав уйде аьсирет болып саклап турганлардай, шыгып тоьрдеги шатка олтырды, мысык созылып уйклап ятыр эди. Амит мысыкка карап:

— Мен айттым да мысыктынъ яны берк деп. Эне коьрдинъме? деди ол Асанга йылмайып карап. Амиттинъ давазын эситкен мысык сескенди. Сонъ бирден каргып Амиттинъ колына каптырылды. Амит бакырды. Асан сасып калды. Асаннынъ анасы мысыкты сыгып ыслады.

— Асан сув аькел тез болып, — деди Асаннынъ анасы улына.

Асан саплы ман сув аькелди. Анасы саплы ман сувды мысыктынъ басына куйды. Сол сабат мысык авызын ашып: «Мияв, мияв, мияв», — деп ашшы кышкырды. Асан мысыкты ыслап, баска боьлмеге шыкты. Асаннынъ анасы Амиттинъ колына йод якты эм:

— Коьрдинъме, Амит? Мысык сеннен оьшин алды, — деди.

Амит уьндемей, уйден бурылып шыгып кетти.

Экев

К а ж а в л а м а

Рустам школадан уйге асыгып келеди. Авызга етер-етпес:

— Авай! Авай! Шувалдынъ басын аш. Энтте эки бесевди ишине сал, — деп бакырды ол.

— Аьперим, ясым! Аьперим сага! Эндигиси бираздан шувалымыз толаяк! Оннан ийги савга сен бизге табалаяк тувылсынъ, — деди суьйинип аьеси.

Тек бир куьн Рустам келетаган заманынан кешикти. Аьей де саклай-саклай арыды эм диванга янтайды, коьзлери уйкыга кетип баслады. Бирден эсик ашылды, уйге акырын Рустам кирди.

— Келдинъме, ясым? Кешиктинъ де? Асынъ сыпырада, йылылай иш, — деди. Тек Рустам айлак мыдах эм сабыр коьринди аьесине.

— Уьндемейсинъ де, ясым? Авырдынъма? Не затынъ авырыйды? — деп баладынъ касына келип басын да ыслап карады. Ама шекленгендей зат коьрмеди. Кенем де Рустамнынъ мыдахлыгы курткадынъ юрегин кыйнады. «Тоббеси тесилгир, анав огырсыз Смайдынъ улы коймайтаган буларды. Колларындагы каьмпетлерин, колашларын, каьпиклерин алып, оьзлерин де тоьбелеп! Окытувшылар да коьрмейдилер сондай затларды!» — деп куртка коьп затлар ойланды, йиенининъ ойын билеек болып...

Уьндемей, бурынын йыйы-йыйы тартып турган Рустам аьесине карады:

— Авай! Тынълаш та мени! Бесевлердинъ

ишине бир экев кирсе, не болар экен? — деп сорады Рустам, ерге карап.

Куртка мыдахлыктынъ маьнесин анълады эм катырып косты:

— Ай каска! Ол хайырсыз экев баьрисин де тымтыракай этип, кувып шыгараяк! Шувалдынъ ишинде ялгыз оьзи калаяк! Онынъ акылы яман!» — деп куьйгелеклегенин балага анълатты.

— Авай! Анав такым бесевди бир экев енъалаяктагы аьше? — деди Рустам, аьесине сенимли карап. Биринши экеви баладынъ юрегине тийгенин анъласа да, аьей:

— Ах, балам! Экев мен аьдем расатаганма? Яман йолдас — яман йолга аькетер, яман белги сыйынъды кетирер! Бир туьлки кедешке кирсе савлай кусларды кыйыр-шыйыр этеди. Экев де сога усап, шувалга киргенлей, бесевлерди кувалаяк. Йылы эм юмсак орынтапканман деп машайраяк, — деди.

Рустам бир хыйлы заманды, басын тоьмен салып, уьндемей турды.

Сонъ, тап ясыртын соьзин биревлер эсайтектей, сыбырдап аьесининъ кулагына айтты:

— Авай-ав! Сен шувалдынъ басын ашпа, даь? Экев кирмеге ер таппай адасыып кетсин. Мен оннан кашып, айланып-айланып, баска йоллар ман келгенмен... Ол Аслан уьйине барсын, Аслан куьнде де экев алады.

Бавшы Айвар

Айвардынъ атайы — бавшы. Айвар атайы ман бавда ислемерге суьеди. Бав уйкен, тереклер коьп. Атай Айварга коьп кызыклы затлар коьрсетеди. Энь де аьлемети — ол балага те-

реклерди кайтип карамага кереги акында айтады. Мине буьгуьн Айвар кишкей шелек пен сув тасыйды. Ол шапшакларды сувга толтырмага керек. Шапшактагы сув йылынса, оны яс тереклерге куядылар. Атай алма эм кертпе тереклердинъ курыган бутакларын кеседи. Астыларын тазалап, казып шыгады. Айварда да бар кишкей казгыр ман тырnavыш. Ол да тырnavышы ман каткакларды ваткышлайды.

— Терек те аьдемдей емеге, заманында сув ишпеге суьеди, — дейди атайы йиенине. Айвар баъри тереклердинъ тоьгерегиннен айланып шыкты. Сонъ канийне теректи коьрсетип:

— Атай! Мунав терекке не болганды? Япыраклары саргайганлар, буьрискенлер, — деп сорады бала.

— Кала балам, япыраклардынъ астыларына караш, коьрсинъ не болганын, — деди атай. Айвар япыракларды айландырып карады.

— Атай, атай! Куртлар толган экен япыраклардынъ астыларында, каксанъ да туьспейдилер. Оларды кайтип йок этпеге болаяк. Даьрилер йокпа? — деп сорады бала.

— Коьрдинъме, ясым, тереклердинъ де, емислердинъ де явлары бар. Вак куртлар, туьрли кыркаяклар, — деди атай. — Заманында эм билип, даьри буьркпеге керек. Билмей этсенъ, аьдемнинъ денине зарар келтирмеге болаяк.

— Атай, бурын заманда, даьри болмаганда, куртларды кайтип йок эткенлер! — деп сорады яне бала.

— Ювсанды кайнатканлар. Онынъ сувы куьшли. Сувды сепсенъ, куртлар кырылып туьседилер.

Экинши куьн атай ювсаннынъ сувын терекке буьркип коьрсетти. Эки сабат озган сонъ куртлар кырылдылар. Терек бой тартып, ясарып кеткендей болып коьринди. Айвар онынъ азылган япыракларын сыйпады.

Торгайларды анъылув

Эригип юрген Мойнак кара Мысыкты коьрди. Куьшелек шоршыды, ырылдап Мысыктынъ тоьгерегинде айланды.

— Ыр! Ав! Ав! Ав! Сен кимсинъ-ав? — деп Мысыкка каныкты. Мысык маьскединъ ырылдавына мыйыгын да бурмады. Сынтас-тай катып, ем шоьплейтаган торгайлардан карасын алмады. Эне-мине каргымага аьзирленген. Мойнак Мысыктынъ алдына келди. Аякларын кезуьв-кезуьв коьтерип, Мысыкка каныкты:

— Ав! Ав! Неге уьндемейсинъди-ав? Коьрмейсинъме мени? Сен сокырсынъма? Ав-ав! Аякларым карувлы. Тислерим де бар. Ыр! Ыр! Оьткир дегенде оьткир. Ийнанмасанъ — караш, — деди тислерин ыржайтып. Мысык Мойнактынъ соьзлерин кулагына аспады. Бирден октай атылып торгайга сермеди. Торгай калай да болсын сыпырылды. Тек мысыктынъ авызында кушынлары калды.

Анъсыз Мойнак Мысык пан ойнагысы келди. Ол ювырып келип мунынъ куйрыгынан тартты. Мысык ашувлы миявлады, сонъ колы ман Мойнактынъ басына сокты. Мойнак, канъысып, артына тайды. Ол эки-меки Мысыктынъ касына юымады. Мысык та баягы басамакка олтырып, торгайларды анъылып калды.

Атайдынъ аманаты

Марат атайын бек суьеди. Мараттынъ атайы Баьтир — бавшы. Бала атайына иерип бавдан шыкпайды. Баьтир-атай тереклер мен шешекейлер оьстиреди. Булардынъ каралдысындагы лаьл-йогер шешекейлерге карап коьзлеринъ тоймайды. Маратка баьрисиннен де лимон шешекейи ярайды. Лимоннынъ шешекейлерининъ ийиси тоьгеректи мыс кокытады. Оьзлери кишкей ак шешекейлер. Япыракларын уйкаласанъ, олар да лимондай ийислилер. Ярасыклы ак шешекейлердинъ оьмирлери тек эки-уьш куьн. Олар саргайып-саргайып туьседилер. Олардынъ орнына ясыл буьртиклер оьседилер. Уьш-доьрт ай озса, лимонлар юмырткадай боладылар. Сол вакытта лимонга ийги сув куйып турмага керек. Лимонлар акырын-акырын саргайып баслайдылар. Сап-сары болсалар, оьзлери бирерлеп туьседилер.

Марат лимоннынъ касында айланады. Тек лимонларга тиймейди. Ол писпеген лимон айлак ашшы экенин биледи. Оны ашап болмайды. Пискен лимоннынъ кесегин секер шайга салып ишедилер. Шайдынъ ийиси де, даьми де туьрленеди. Лимонлар писселер, Баьтир атай конъысыларды сыйлайды. Бу йыл лимон шешекейинде он сегиз лимон бар. Саргайып баслаганлар. Тезден олар топылдап туьсип баслаклар. Марат ол шакты шыдамсызланып саклайды. Атай бирден каты авырды. Больницага кетейтканда, атай Маратты шакырып:

— Марат-балам, лимонга сак бол! Аьр куьн сайын сув куярсынъ. Сага аманат лимон шешекей, ясым, — деп тиледи. Марат коьзле-

ри ясланып калды. Атайы больницада бир айга ювык ятты. Марат атайынынъ аманатын мутты. Ойынга алданып, шешекейлерге заман таппады. Бир куьн Мараттынъ анасы уйге кирип:

— Марат, каралдыды сыпырып шык, эртен атай келеек, — деди. Марат уйден октай атылып шыкты. Асыгып лимоннынъ касына келди. Келсе — келсин, лимоннынъ бир япырагы да калмай куйылган.

Ян-якка терейген коьрксиз бутакларда тыртайган лимонлар илинип калганлар. Мараттынъ кейфи бузылды. Шелек пен сув аькелип лимонды сувгарып баслады. Тастай каткан топыракты юмсатып каьрледи. Атай уйге кайтты. Эртенгиси куьн шешекейлерин айланып шыкты. Лимон теректинъ касына келди. Авыр куьрсинип:

— Ясым, ясым! Сен меним аманатымды муткан экенсинъ, — деди.

— Оны ким айтты? Эне лимоннынъ асты шылкыган, — деди Марат коьзлерин ян-якка каратып. — Лимон сага кайгырып авырган, атай.

— Йок, йок, сен меним аманатымды этпегенсинъ, балам! — деди атайы. — Ким айтты, дейсинъме? Лимон кулагыма сыбырдап айтты.

Марат кызарып, басын тоьмен ийди.

Артур

Артур балалар бавына барады. Бир куьн ол таза кийимлерин кийди эм бавга аьзирленди. Авыздан шыккан сонъ:

— Мама, сен куллыгынъа кешикпе, мен оьзим барайым, — деди уйкенсип.

Балалар бавы Артурдынъ уйине ювык эди. Артур зыранълады. Неге де болсын, сонда ол янындагы ясыл батпак сув муны сейирсиндирди.

Кеде сувга энъкейип карады. Сувдынъ уьстинде ясыл коьпиршиклер йылтырайтаганын коьрди. Ол таслар йыйды эм коьпиршиклерге атып баслады. Кардай ак коьйлеги не батпак шашырады. Артур ян-якка шашырайтаган батпакка оннан сайын завыклана берди. Не бети, не уьсти калмады. Тасларды атып безген сонъ, ол балалар бавынынъ каралдысына шапкылап кирди. Артурды коьрген балалар селекелеп басладылар. Тербиялавшы касына еткенше, Артур уйге кашып кетти. Ол кишкей авызды ашып каралдыга кирди де, терекке сирелди.

Муны коьрген Карт Кораз: «Ку-ка-ре-ку!» — деп ашувлы шапырды да канатларын какты.

«Бак, бак», — деп селекелегендей болып майпанълап озып кетти Баьпий де.

Булардынъ касларына басын кайкалатып каз келди: «Ки-гик» деп ол кири шыбырган Артурды шукаяк болды.

Карт атаман Артурдынъ тоьгерегиннен айланып: «Кавдыр, кавдыр, кавдыр», — деп кышкырыклады.

«Ав-ав», — деп Барак созылып шыкты уясыннан. Сонъ ян-ягын ийискилеп, сирелип турган Артурга шапты.

Ол да Артурдынъ аягыннан сермеймен дегендей: «Мяу-мяу», — деп Барактынъ алдына кара Мысык шыкты. Барак уялып, арты ман уясына кирди. Сонъ басын созып шыгарып: «Ав-ав-ав», — деп ашувланып ырылдады.

Бакылашы

Хусин мен Асан йолдаслар. Олар экинши класста окыйдылар. Хусинге анасы Москвадан янъы портфель аькелди. Ярасыклы моры сактыян портфель Асанга бек ярады. Школага еткенше Асан йолдасынынъ портфелиннен коьзлерин алмады. Дерислер кутылдылар, йолдаслар уйге йоьнедилер. Асан, неге де болсын, куьндеги йолыннан тайды.

— Кайда барамыз? Неге терис йолга бурылдык? — деп сорады Хусин, тешкеруьвли карап Асанга.

— Сувга, Хусинтай, сувга! Сув бузлаган, билмейсинъме? Мен абай ман сувга барганда коьргенмен. Ва, теппеге болаяк, — деди Асантай, кылыплы карасын Хусинге таслап.

Балалар сувга асыктылар. Сув, туврасынша, бузлаган эди. Дорбаларын шетке таслап, балалар коькше буздынъ уьстинде завыкланып зырганап басладылар. Асан ювырып келип Хусиннинъ дорбасын сермеп алды эм сиседей йылтырайтаган бузга таслады.

— Яв, балалар, келинъиз футбол ойнаяк. Янъы портфель топтан эсе аьруьв зыргана-як, — деди эм биринши болып портфельди тепти.

Хусиннинъ портфели топ та болды, шана да болды. Хусин оьзеленип анав якка да шапты, мунав якка да шапты, тек портфелин ыслаялмады. Эки увырты кызарып, коьзлери ясланып:

— Асан, болаяк! Портфельди аьлек эттинъ! Мама мага не айтаякты? — деп йолдасыннан тиледи.

— Мама дейсинъме? Ха-ха-ха! Яв, балалар, тынълашынъыз! Мунавы анасыннан кор-

кып юреги ярылады. Ол бизди анасына шага-
як, — деп шеги катып куылди. Сонъ деген куы-
ши мен портфельди тепти де: — Ал, берк ыс-
ла, портфелинъди! — деди ыржайып.

Портфель шанадай зырганап кетип ку-
йынга атылды. Хусин сасып хыйлы заман
суга карап калды.

— Ал, Хусин, портфелинъ Москвага кет-
ти, — деди Асан селеке куылкисин тыялмай.

Хусин бурылып уйге кетти. Эртенгиси
куын Хусин школага, ялгыз келди. Онынъ ко-
лында былтыргы эски портфели бар. Дерислер
басланды. Окытувшы, балаларга тешкеруувли
карап.

— Деристи этпей келген барма? — деп со-
рады.

Хусин басын тоьмен ийип, колын коьтер-
ди. Окытувшы сейирсинди: Хусин отличник.
Бир заманда да дерислерин этпей келмеген.

— Хусин! Не болды сага? Хайырма? —
деп сорады окытувшы.

— Меним книгаларым сувга кеткенлер, —
деди ол сыбырдап, карамын ерге тигип.

— Хусин! Анъламайман соьзлеринъди.
Маьнесин айырып айташ, — деди окытувшы.

Хусин тершикти, авызын ашаламай уьнсиз
калды. Сонынъ арасында, савлай классты би-
тик коьзлери мен тегислеп, Асан турды эм:

— Хусиннинъ портфели Хусиннен кашып
басын сувга аткан, — деди.

Класс куылкиге коьмилди. Окытувшы ба-
сын шайкады эм сувык карамын Асанга тас-
лап:

— Бакыл — аьдемнинъ энъ яман кылы-
гы. Бакылшы аьдем йолдассыз калар. Йолдас-
сыз аьдем баьлеге расар, — деди.

Асан кызарып орынына олтырды. Дерис-

лер кутылганша басын коьтерип йолдаслары-
на карамага батпады. Уыйкен переменада Ху-
синнинъ касына келип:

— Хусинтай! Мен сага китапларымды бе-
рермен. Мама эртен Москвага кетеди. Экеви-
мизге де бирдей портфельлер аькелдирермен,
болсынма? — деп ярбанълап Хусинге карады.
Хусин йолдасына мунълы карап уьндемей
класстан шыгып кетти.

Маьметекей

Айсе алтыга янъы толган. Ол айлак авас-
лы кызалак. Бир куын ол анасы ман сувга бар-
ды. Кишкой ясыл шелеклери де колында. Ми-
не олар сувга етилер, сувдынъ ягасын ясыл
куыйиздей ясыл оьлен бийлеген.

Айсе ян-якка шабады, даьрийдей юмсак
коьгоьленге авнайды. Анасы шелеклерин кум
ман тазалап йылтыратты. Сонъ эки шелегин
де сувга толтырды. Айсе де, шелеклерин тол-
тырып, анасынынъ ызыннан уйге йоьнеди.
Кызалак асыгады, шелеклериндеги сув тоьги-
леди, шашылады. Анасынынъ шелеклериннен
болса сув тоьгилмейди.

— Мине, сенинъ шелеклеринъдеги сув не-
ге тоьгилмейди? Меники тоьгиле-тоьгиле яр-
тысы калган, — деди кызалак.

— Зыранъламай, аякларынъды акырын
ал. Асыкпа, шоршыма. Сувды аькетип те бил-
меге керек, — деди Айсединъ анасы. Уьш
куын озган сонъ, Айсе анасы ман тагы да сув-
га барды.

— Мама, сув ягага караш, — деди кыз.

— Не болган, не зат коьрдинъ? — деп ана-
сы кызалактынъ касына келип сув ягага ка-
рады.

— Сув яга, яп-ясыл эди де, а энди сап-сары болган. Неге экен?

— Барып кара, кызым. Кайдай сары куьиз сув ягага тоьселгенин коьрерсинь, — деди анасы кызына.

Айсе сув ягага ювырып барды. Сув ягады аьлемет сары шешекейлер бийлеген эдилер. Кишкей куьн коьзлериндей увак шешекейлер Айсеге куьлемсиреп карагандай боладылар. Басларын кайкалатканлар, коьзлерин батлатканлар, «ал, сайла бизди» дегендей боладылар.

Айсединь коьзлери шешекейлерге тигилгенлер. Кызалак аякларын баспага аянады. Ол энъкейип, шешекейлерди ийискилейди. Таьтли балдынъ ийиси мунынъ бурнына согады.

«Ыз-ыз-ыз» деген сести эситип, Айсе ян-ягына каранды. Шешекейден шешекейге коньп, балшыбынлар бир затлар соргандай боладылар. Кызалак, коркып, артына тайды. Сонъ сермеп, эки-уьш шешекейди уьзип алды. Колына ак суьттей бир зат ягылганын сизди, Айсе колын ялап карады сонъ шийкенип, ерге туькирди.

— Ай-ай-ай, калай яман увтатыкты-ав, — деди кызалак. Айсе, ашувланып, шешекейлерди ерге таслады. Басын тоьмен ийип, уьйге кайтты. Анасы кызынынъ алдына шыгып:

— Айсе, не зат коьрдинъ аьше, балам? — деп сорады.

Айсе суьйинкиремей:

— Коьрдим... сары шешекейлер... Олар яман... Оьзлери кайдай увтатык, — деди.

— Ай-ай-ай! Шешекейдинъ даьмин карайтаганма? — деди анасы. — Маьметекей олар. Шешекейи де, тамыры да — аьдемге дарман.

Увтатык оьсимликлер коьп, тек олардынъ коьбиси — дарманлы оьленлер. Айсе уьндемедди. Бир юма озды. Ол анасы ман тагы да сувга барды. Кызалак баягы сары шешекейлерди излестирди, ама биревин де таппады. Сары шешекейлер йок болганлар. Сувягады куьлтуьс яюв бийлеген эди.

— Мама, кайдады, аьше, сары шешекейлер? Олар, мага оьпкелеп, ясырынганларма? — деп оьзеленип сорады Айсе.

Анасы уьндемедди. Сув ягага еттилер.

Бу не? Карувсыз наьзик таяклардынъ басларында — тып-тымалак улпа боьрклер. Айсе энъкейип, биревин уьзип алды. Колы ман тийгенлей, боьрк уьпирилип кетти, экиншисин уьзип алып, авызына аькетти эм деген куьши мен уьрди. Онынъ колында тек таяк калды.

— Мама, маьметекейлер кайда эсе де каштылар. Олардынъ орынларына улпа боьрклер калдылар, — деди Айсе.

— Шешекейлердинъ кайда кеткенлерин, улпа боьрклердинъ кайдан шыкканларын билесинъме? Ойлап карашы, — деди анасы.

Йол бойы Айсе ойга коьмилип уьйге кайтты. Хыйлы заман озган сонъ:

— Билдим, мама, билдим, — деп кызалак анасынынъ касына келди.

— Айт, тынълайым, — деди анасы.

— Мама, шешекейлер сап-сары болып аткан эдилер. Сонъ урлыклары пистилер. Олар боьрктей болып коьптилер.

— Акыллысынъ сен, кызым, айтувынъ тувра. Сонъ елпилдеген йылы ел урлыкларды ян-якка шашаяк. Олай болмаса шешекейлердинъ оьмирлери кыска болаяк эди. Елдинъ де аьдемлерге коьп ярдамы тиеди, — деди анасы, Айседи кушаклап.

Куьпелек

«Куьп-куьп Куьпелек,
Айташ сага ким керек?
Анда, мунда конасынъ,
Меннен неге коркасынъ?» —

деп Зара сыбырдайды. Оьзи коьгала куьпелек-
тен коьзлерин алаалмайды. Айлак ярасыклы
Куьпелек. Оьзиндей коьк шешекейге конган.
Канатларын бир яйды, бир йыйды. Ийнедей
оьткир бурынын шешекейдинъ сарысына
коьмген. Йиптей йинъишке мыйыклары ток-
тавсыз йыбырдайдылар. Зара Куьпелекти ыс-
ламага ымтылды. Куьпелек шешекейден ушып
кетти. Кызалак анав якка да, мунав якка да
шапты. Эне-мине Куьпелекти ыслайман деген-
лей, таска суьринип йыгылды. Сыдырылган
тизине де карамай, ашувланып Куьпелектинъ
артыннан яне шапты. Йыр шыгарып, йыр-
лады:

«Куьпелегим, Куьпелек,
Шешекейди суьесинъ.
Келеш бирге ойнайык,
Оьлтирмеспен, коьрерсинъ».

Ама Куьпелек Зарадынъ йырын анъла-
мады. Зара оьпкелеп, аьесине шапты.

— Абай! Куьпелек неге мени суьймейди?
Мени мен ойнагысы келмейди. Мен тилеймен,
ол тынъламайды.

— Ол аьдемнен коркады. Аьдем курт-ку-
мырыскага коьп зарар этеди. Кытымыр эм
кылыксыз балалар да боьрклери мен Куьпе-
леклерди ыслайдылар. Ойнап болган сонъ,
оьлтирип таслайдылар. Куьпелек ойыншык
тувыл. Ол да — табияттынъ яраткан яны.

Онынъ оьз яшавы, оьз каьрлери коьп. Куьпе-
лек те кыс келгенше оьз ислерин битирмеге
асыгады дейди аьеси.

— Оны ман ойнап болмаяк, солма? —
дейди кызалак.

— Болмаяк. Сен кыймасларынъ ман ой-
на. Куьпелеклерге эректен кара. Ярасыклы
янлар коьп, тек колынъ ман тийме, аьдем-
нинъ колынынъ хаьтеси коьп, — дейди аье-
си кызалактынъ басыннан сыйпап.

Тавык эм баьпий

Сакав баьпийдинъ уясынынъ касында та-
вык та бала ятыпты. Бас дегенде булар янып-
лы конъысылардай болып турдылар. Касла-
рына мысык, яде ийт ювыкласа, тавык канат-
ларын яйып, дунья буздырып куртылдады.
Ама баьпий уьнсиз пысып ятты.

Курт-тавык, юмырткаларын токтавсыз
шайкап:

— Курт-курт! Он бес шипий шыгаяк. Коьп
балапанларым болаяк. Курт-Курт! — деп
мактанады.

Тамагын кырып, тегаран сесин шыгарып,
баьпий де ога оьз соьзин косады:

— Менде де он сегиз балапан болаяк. Тек
мен коьп ятаякпан.

Тавык уьндемей тынълайды. Элбетте, та-
выкка енъил. Ол уьш юма ятады. Сакав баь-
пий — кырк куьн. Кырк биринши куьнде
баьпийлер туваяклар.

— Курт, курт! Айлак исси! — дейди та-
вык.

— Ссып, ссып! Сув иш. Мага да исси. Сув
ишейик, — дейди баьпий.

Баьпий ювырып сувга ябысады. Бир-эки ем шоплейди, сонъ табадынъ ишине кирип, канатларын кагып, сувдынъ мыстакыйын шыгарып шашады.

— Курт, курт! Сувды булгандырдынъ. Токта, ишпеге бер! Шашпа сувды! — деп кышкырады тавык.

— Неге кышкырасынъ? Сен де ювын, — дейди баьпий эм, ерде шашылган емди шоплеп, уясына кайтады.

Арасы коьп кетпей, баьпий оьзеленип, ян-якка шапкылады. Азбарды сыпыратаган Аминат баьпийдинъ ызыннан сейирсинип карады. Баьпий, айланып келип, мунынъ этегиннен тартып, сыбырдады.

— Хайырма? Ем де салганман, табага сув да куйганман. Не керекти сага? — деп кыз баьпийге карады. Сонъ баьпийдинъ бир кайгысы барын анълап:

— Юмырткаларынъды алдырдынъма? Ка-ла карайым, — деди.

— Баьпий алдыда йоьнеди. Аминат та баьпийдинъ ызыннан барды. Энъкейип уяга карады. Тавыктынъ уясы бос туры. Курт-тавык баьпийдинъ уясында ятыр.

— Ах, елбас! Сен ше карт анаш! Уялмайсынъма кабырга конъысынънынъ уясын бийлемеге? — деди кыз ашувланып. Сонъ ол тавыкты оьз уясына салды.

— Огырсыз! Юмырткаларынъды сувыткансынъ да. Шипийлеринъ савболса аьруьв, — деди Аминат. Талдан оьрилген уйкен карзинкеди тавыктынъ басына каплады. — Эки-меки адаспассынъ, юмырткаларынъды сувытпассынъ.

Сонъ Аминат баьпийге бурылып:

— Ал сен де сак бол. Орнынъды биревге де берме. Сага эндигиси конъысынъ ете алмас, — деди.

Кыз кетти, сакав баьпий орнына мукаятланып ятты.

— Курт-курт! Досым, мага тутпа. Курт-курт! Сасканман. Сенинъ уянъ салкын эди. Ял алдым.

— Ссып! Ссып! Сен де ашувланма. Уямнан кетпединъ де, мен сага тилегенде. Ссып... Ссып! Сен де айып этпе, — деди баьпий солай да бек кыйналып, конъысынынъ уьстине капланган уйкен карзинке уьшин.

Арсыз

Рахмет атайы ман казларды бакпага барды. Карт шелек пен емди коьтерген эм эски шонтыгын да колтыгына кыскан. Рахмет узун йинъишке тал шыбык пан казларды айдайды. Алты анаш ысылдап, ян-якка басларын созадылар. Баьпийлери уьшин корынып ысылдайдылар. Атай карт атаманды алдыга шыгарып:

— Арсыз, алдыга! — деди. Аркандай узун мойнын тагы да бек созып эм кайкалатып, атаман алдыга атылды. Туьрли-туьрли тавыслар берип, ол ян-ягына каранды. Анъламас-тан мунынъ алдына маьске шыкты. Шыкканына оькинип, ийт басын тегаран куткарды. Атай Рахметке:

— Ясым, арсызга ювыклама! Казларды асыктырма, балаларын таптатарсынъ. Атаман оьзи аькететаган казларды! — деди.

Атаман бир-бирде артына кайтып, мойнын бир де созып, бир де кобызландырып: «Кыйк!

Кыйк! Тезинъиз! Шеттен барынъыз!» — дегендей болып казларды асыктырады. Бир-эки балапан артта калса, казларына етип: «Кыйк! Кыйк! Огырсыз кувалдый айланады басынъызда. Шабынынъыз!» — дегенди айткандай болады, Суыйтип, кишкей йылгага етилер. Казлар да, балалары да сувга атылдылар. Ак казлардынъ тоьгерегинде балапанлар тувра эне маьметекейлер болып коьринедилер. Рахмет казлардан коьзлерин алмайды. Казлар сувдынъ уьстинде кыймылдамай турадылар, балапанлар аналарынынъ тоьгерегинде сувда калкып айланадылар. Ама карувсыз балапанларды бирерде куьшли толкын алып кетеди. Ол заманда аналары балаларынынъ артларынан етип, ийтеп, ийтеп ягага шыгарадылар.

Сувда юзип арыган сонъ, атаман каз коьгоьленге шыкты. Онынъ артынан анашлар да балаларын иертип шыктылар. Баьриси де тоьске яйылдылар. Казлар балапанларга коьгоьленди юлкып коьрсетедилер. Аनावлар да коьгоьленди сермеп, тарткышлайдылар. Коьгоьлен бирден юлкынса, балапан ерге йыгылады.

— Атай, анав балапанлар коьгоьленди уьземиз деп йыгылдылар. Сондай беркпе коьгоьлен? — деп сорады Рахмет.

— Юлкып кара, ясым! Беркин билерсинъ, — деди атай. Рахмет коьгоьленди юлкып карады.

— Атай! Баьпийлер карувсыз экенлер! Шынатайым ман да уьземен коьгоьленди! — деди Рахмет.

— Сен, балам неше ясынъдасынъ? — деп сорады атай, йиенине куьлемсиреп карап.

— Бес ясымдаман! — деди Рахмет.

— Аьше, ясым, балапанларга буьгуьн бес куьн. Элбетте, Олар карувсызлар, — деди атай.

— Экеви соьзге алданганы ман пайдаланып, кырактынъ туьбиндеги казлар кыйыршыйыр болдылар.

— Атай! Атай! Казлар кышкырадылар, — деди Рахмет, янтайып турган атайына. — Бек кышкырадылар!

— Шап, ясым! Огырсыз кувалдый болар, — деди карт эм таягына таянып турды. Рахмет казлардынъ касына етти. Коьрген затына сейирсинип, авызы ашылып калды. Казлар да, балалары да бир ерге уьймелеклескенлер. Атаман десенъ, уьйкен канатларын яйып, бир затты аяклары ман таптайды. Окында шукуп та алады. Ювыкламага коркып, Рахмет эреkte калды. Аксай-аксай атайы да етти.

— Не болды, ясым? Казлар савма? Ким мен алысады сол Арсыз? — деп сорады ол. — Ашуву бек коьзгалганга усайды.

«Арсыз» деген атты атаманга абай берген эди. Суыйтип калды ябысып сол ат казга. Каз да оьзининъ атына айлак келисли эди.

Атай казларга ювыклап карады. Караса, Арсыз каргадынъ тип-тигин шыгарып ятыр.

— Аттат сени! Караш мунав аьлемет затка! Каз каргады ыслап ким коьрген! Уьшинлей де арсыз экенсинъ! — деп карт атаманды каргадан куьширди. Каргады туьртип карады. Карга аьле де сав эди. Атай балапанларды санады. Баьриси де бар экен. Каргады Рахмет аькетип теректинъ астына салды.

Суыйтип Арсыз балапанды акашпага уьмит этип келген каргады мырадына еткермеди.

Алданган туьлки

Ашыккан Кабан агашлыкта айланды, ама емек таппады. Артына бурылганлай, терен шонькырга атылды. Шоршыды, тармасты, кешке дейим куьрести, тек шыгалмады. Шыкпага уьмитин де йойды.

Кеште шонькырдынъ касына Аюв ман Туьлки келдилер. Туьлки бурнын коьтерип, тоьгеректи ийискиледи. Коьзлерин Кылыплы шуькирейтип, аювга:

— Аюв-досым! Шонькырдынъ ишине караш та. Емек алдымызга сып деп туьсипти. Коьресинъме, юрген аякка — йоьрме, — деп сыбырдады.

Аюв силекейин шыбыртып:

— Зияпет заьлим, айтпа да кой. Кабанды шонькырдан шыгармага керек, — деди. — Тек кайтип, дос?

— Шыгармага дейсинъме? Шыгарармыз, Кабанды коьтерип йогарыга тасламага сенде карув йокпа? — деди Туьлки зыйвасып.

Аюв тоьменге энъкейип карады. Анав як-тан да, мунав як-тан да Кабанга еткендей амал изледи. Ама шонькыр айлак терен. Не кадер шонькырдынъ тоьгерегиннен айланса да, Кабанды шыгармага амал таппады.

Туьлки ая-куье болды. Кылыплы улпа куйрыкты ашув бийледи. Сабырлык муны таслады:

— Соьле-аьле боьри етер, сезип турыман, яным. Эттинъ яртысы бизден кетер. Шонькырдынъ тоьгерегинде бийимей, Кабанды шыгармага каьрле. Боьри этти ийискилемеге де бермес, — деди.

— Сен ша? Сен неге туьспейсинъ шонькырга... Акыл уьйретпеге билесинъ де, — деди Аюв.

Туьлкиди куьлки тутлыктырды.

— Кабанга меним карувым етеекпе? Аनाव-дай мазаллы Кабан мага оьзин енъдиреекпе? Сен туьспеге керексинъ шонькырга! — деп кести улпа куйрык.

Йолдаслар эристилер. Эрис болган ерде эп болаякпа?

Кабан булардынъ соьзлерин тынълап турды. Сонъ Туьлкиди шақырды да:

— Аюв досынъды булайга шақыр. Ол шонькырдынъ касына келгенлей, болган куьшинъ мен оны ийте. Ол домп деп шонькырга туьсер. Аюв мунда калар, сав Кабан сеники болар, — деди Кабан сыбырдап.

Туьлки суьйинди. Шонькырдынъ шетине олтырды.

— Ай-ай! Аюв-агай! Мага бир зат болды. Ай-ай! — деп кышкырды.

Аюв калтанъ-култанъ этип, мунынъ касына келди.

— Хайырма? Не болды?

Туьлки октай атылып турды. Деген куьши мен Аювды шонькырга ийтеди.

— Кайдан туьстинъ сосы сен? Кала бираз артынъа таяш. Сыймаймыз мунда экевимиз, — деди Кабан.

Саскан Аюв эсин йыйганша, Кабан Аювдынъ аркасына каргыды, сонъ йогарга шоршып шыкты да, коьз ашып юмганша, Туьлкиди шонькырга ийтеди.

— Яхшылык пан калынъыз, дослар! Яманлыгынъыз басынъызга келди, — деп кышкырды Кабан эм калын агашлыктынъ ишинде йогалды.

Аккув эм Кара

Зарема каникулларын шыдамсыз саклап турады. Авылда онынъ аьеси Маржан яшайды. Булар бир-бирлерин айлак бек суьедицер. Мине буьгуьн кызалактынъ аягы ер баспай суьйинеди. Ол авылга келген. Кызалак Маржан ман каралдыда айланады. Каралды таптаза. Уьйкен коз терек эсиктинъ тувра алдында, бираз каршыгага табатын карт кертпе терек те туры. Маржан сонда киселериннен бир зат излестирип баслады.

— Ба-анъ, аллам, каснакка салгаманма экен? — деди ол.

Маржаннынъ давазын эситип уьйкен каз атаман ысылдап алдыларына шыкты.

— Не болды. Аккувым, кешиктимме, яным? Заремага ысылдама, ол бизде конак! — деди Маржан казга.

Каз Зарема бетке сермелди, сонъ артына тайды. Маржаннынъ соьзлериннен сонъ, канатларын кенъ яйып, узун мойнын созып, бурнын ерге тиреди. «Ки-ги-гик! Ки-ги-гик! Ки-ги-гик!» — деп каралдыды басына кийип бакырды. Сонъ аякларын бир-бир басып артына бурылып кетти.

— Коьрдинъме, каздынъ кайдай акыллы экенин, — деп аьеси кызалакка карап куьлемсиреди.

— Абай! Ол сенинъ соьзлеринъди анълай-ма? Айташ, мага абайым-ав.

— Айхай да анълайды, кызым.

Кызалак шекленип карады. Сонъ карасын казга коьширди. Маржан Заремадынъ шекленгенин сезип:

— Токта, кызым, мен сага кеше онынъ хабарын айтарман. Соьле заман йок. Уьйге кирип шай ишейик, — деди.

Маржан эсиктинъ касынагыннан бир зат излестирди. Сонъ эки колын бир-бирине согып:

— Тоьх, тоьх, тоьх! Йолда йойттыма экен? Ашкышымды таппайман, — деп оьзеленди.

— Аккувым! Аккувым! Кала, кайдады ашкышым? Ол Карадынъ куллыгы болар. Коьрдинъме сен кылыксызды, оьзи йок. Ясырынган, явыр, — деп куьйгелекледи куртка. Зарема ян-ягына каранды, ама Аккувдан баска биревди де коьрмеди.

Майпанъ-майпанъ этип Аккув булардынъ касына келди. Каршыгадагы кертпе теректинъ касына барып: «Ки-ги-гик! Ки-ги-гик!» — деп кышкырды. Карга каздынъ кышкырыгын эситип Маржаннынъ ийнине конды. Онынъ авызында алагаз туьйиншик бар эди.

— Э, уьйге Караяс келген эдима? Да, сав бол, ашкышты таптырдынъ. Оьмиринъ болсын, — деди Маржан, тап аьдем мен соьйлендей болып. Карга бирден ушып кетпеди, басын Маржаннынъ мойнына уйкалады. Маржан, кисесиннен кишкей колаш шыгарып, каргага берди.

— Тавыкбассынъ айлак. Бир зат этсенъ, акын алмай, эш кетпессинъ. Оьзденлигинъ йок, Кара, — деди.

Карга, колашты алып, суьйинип, кертпе терекке конды. Кызалак казга карап турды. Аккув, бир аягыннан баскасына авысып, бурнын канатынынъ арасына коьмди.

— Абай! Аккувдынъ хаьтерин неге калдырдынъ? Ол мыдахланды. Карага колаш берип, казга бермединъ де, — деди Зарема. Сонъ

кесек ытпекти каздынъ касына аькетип салды.

— Ма, Аккув, кел экевмиз энди досла-сайык, — деди ол. Аккув, каты уйкыдан уянгандай болып, силкинди. Баьленше кере мойнын созып, ытпекке ымтылды.

— Абай! Аккув неше ясындады? Неге ялгыз калган?

— Токта, кызым, соьле айтайым. Уыйкен абайымыз ылгенли он йыл болды. Оннан уыш йыл алдын бар эди Аккув. Эне ызынъ санай кой, неше йыл толган Аккувга? — деп абай Заремага карады.

— Ва абай, Аккув меннен бир йылга уыйкен, солма? Он уыш йыл толган экен Аккувга. Каз ол кадер яшайма, аьше?

— Яшайды, аьше, балам. Эне ызынъ коьресинъ. Мен, карт абайдынъ коьзиннен коьрип, суьмен Аккувды. Ол казларга да косылмайды. Анашлар алып та карадым. Ялгызлыкка уыйренген.

— Абай! Ол ялгыз эдиде? Онынъ бебелери йок эдиде?

— Кишкей эки баьпийди абайга кыймасы Насыпхан берген эди. Биреви ылди. Аккув калды. Ак эм ярасыклы болганына абай казга Акув деп койды. Абайдынъ артыннан каз куьшелектей, иеретаган эди. Абай ылгенде, сув да ишпей, ем де емей, ол баьленше куьн бек кайгылы болып юрди. Айлак анълавлы эм акыллы кус. Мен йок болсам, каралдыга ят аьдемди ювытпайды. Коз терекке каравыл шыгады. Ога ярдамга Кара етеди. Эриксе, сувга барып, юзип, ювынып келеди. Кара ман эригин язады.

— Абай! Кара ша? Ол кайдан шыкканды?

— Кара ма? Сен билмейсинътагы? Бир

куьн авлага шыкканымда, бакшадынъ ортасында тыпырдап турган затты коьрдим. Ювык барып карасам — карга. ызынинъ аьлин билмей, наьсипсиз авызын ашып шукуьяк болды. Тегаран бир ер-ерин тешкерип карадым. Канатлары сыныпты экен. Сакатланган. Билсенъ ким эткенин! Мен болмаган болсам, каргалар оны шукуп ылтиреек эдилер. Боьрилер мен каргалар сакатларын калдырмайдылар. Канатларын байладым да, котанга йибердим.

— Ол кышкырмадыма?

— Не каркылдады, не шукуынды. Онынъ бурны кайдай ытकिр эм каты, алла сакласын. Турган бир биз! Эски мамык колгап кийип, ыслап турдым авызын. Тырнаклары ша! Сав болсын конъысы. Сымай. Канатларын туьзетип, байлап кетти.

— Абай! Канатлары биткенде, Кара ушак болмадыма?

— Йок, кызым, ушпады. Ол коьпке дейим аянып турды. Аккувдан, каргалардан коркып, ясырынып турды. Сонъ акырын-акырын ушып баслады. Тек бек бийикке ушалмайды. Мага ярдам этетаганы ша? Шипийлерди, баьпийлерди каргалардан, савысканлардан саклайды. ызи айлак бугызлы. Суьймеген аьдеми келсе, ашкышты салган ериннен алып кетеди. Таптырмайды.

Заремадынъ анасы Кенжехан кеншек болып янъы туьскен заманы эди. Кара муны бездирген болар эди. Кенжехан бир куьн Карадынъ канатыннан ыслап: эсикке таслаган. Кара ашык терезеден кирип, Кенжеханнынъ алтын юзигин алып кеткен. Карадан юзикти тегаран тилеп алганлар. Оннан сонъ Заремага да он эки йыл толды. Кара мутпайды Кенжеханнынъ ызыне эткенин.

— Абай, сен кимди суьесинъ: Аккувдыма яде Карадыма? — деп сорады кызалак.

— Сени, коьзим, ярык юлдызым!

— Айттагы, абай, эки кустынъ кайсысын бек яратасынъ?

— Экевин де бирдей суьемен, кызым.

— Абай! Аккув ман Кара тоьбелеспейдилерме?

— Кара Аккувга каныгып та алады, боьтен де ем берген сабатте. Кара казды ашувландыралмаса, аркасына басып, каркылдап кыдырады. Аккув басын бурып, бурыны ман Карады ийтеп алады.

Болса да экеви, бири бирин коьрмесе, туралмайдылар. Кара бир ерде кешиксе, Аккув тынышсызланып, анав якка, мунав якка токтавсыз юреди. Сонъ казан уьйдинъ басамагына мойнын созып: «Ки-ги-гик!» — дейди.

— Карады йойдынъма? Кара — кылыксыз, соьле келер, — дейди ога Маржан-абай.

Эне суьйтип татым яшайдылар Аккув ман Кара Маржан-аьейдинъ каралдысында.

Елдинъ канатында

Кертпе терек сав кысты уйклады. Уйкысынынъ арасында бораннынъ сызгырувын, елдинъ ызылдавын эситип турды. Кар ман сувыклык бутакларына ятып, ерге энъкейткенин де сизди. Бирерде ел оны ян-якка шайкап, сувырып шыгармага аз калды.

Бир кере Кертпе терек оьзине йылы затынъ уйкаланганын сизди. Язлыктынъ йылы елемиги теректи сыйпады:

— Коьзлеринъди аш, яным! Язлык келеятыр. Тоьгерекке кара! Болаяк уйклаганынъ, — деди ел.

Кертпе терек суьйинип, тоьгерекке карады:

— Кала язлык? Кала? — деп элсленип сорады ол.

— Мен узактан келемен. Язлыкка йолда расканман. Асыгып бу якларга алдын еттим, — деди Ел.

— Узактама язлык? Кашан етеек биз бетке?

Язлык болса эгинлерди уянтты. Тогайлыктарда шаьбденлер коьк коьзлерин аштылар. Елдинъ канатларында караторгайлар, карлыгашлар, куслар кайтып келдилер.

— Эне-мине язлык етеди, — деди яне Ел.

Кертпе терек суьйинди. Савлай бутаклары ман силкинди. Коьзлерин суьзилтип ян-ягына каранды.

Сагынышлы язлыкты саклап ясыл буьршиклерин ашты.

Ясырынмавык

Кайын теректе, терен уясында Тыйын уйкыга коьмилген. Коьрип болмайсынъ оны. Излеген де таппайды. Тынысын да эситпейсинъ. Бирев теректи сокты:

«Ток! Ток! Ток!»

Тыйын сескенип уянды. Басын шыгарып тоьгерекке карады.

— Кимди ол? — деп сорады.

— Мен, Токылдак!

— Не керек ти? Неге согадынъ теректи?

— Куртлар ман ясырынмавык ойнайман.

Олар теректинъ кабыгынынъ астына ясырынганлар. Мен оларды алдап шыгараман. Бурным ман токылдатып коркыстаман.

— Солма? Мен де суьемен ясырынмавык ойнамага. Кел экевимиз ойнайык!

— Йок! Асыгаман! Куллыгымыз айлак коьп.

Токулдак ушып кетти. Тыйын уясына кирип мукаятланып ятты.

— Ток! Ток! Ток! — деп бирев теректи согады.

— Ким ди ол? Не керекти? — деп Тыйын ашувланып сорады.

— Мен, анъшы!

— Не керекти сага?

— Сени мен ясырынмавык ойнагым келди. Сен уянъда олтыр. Мен сени оннан шыгарайым. «Пиф-паф!» — деп атайым.

— Йок! Йок! Ясырынмавык ойнамайман!» — деди Тыйын коркып. Янме-ян терек-теректен каргып, агашлыктынъ ишинде йо-галды.

Ким кимге усайды

Донъыздынъ баласы ювырып анасына келди. Анасы оны коьрип ашувланды:

— Сендей кирли ким коьрген? Кимге усайсынъ-ав? Баьри януварлар сага селеке этеек-лер, — деди ол.

— Неге этедилер селеке? Не болганды ма-га?

— Басынънан аягынъа баткансынъ!

— Аьше, не болды? Терлегенде батпакка шомылдым.

— Ай, маскара, маскара! Бетинъ, бурнынъ кап-кара! Не эткенсинъ бу кадер?

— Ерди казып завыкландым.

— Сеннен кирли орманда биревдинъ бала-сы йок. Мен уяламан.

— Меннен де кирли бар! Бар! Хурр! Хурр!

— Ол да ким оьзи?

— Аювдынъ баласы.

— Ол кирли деп сага ким айтты?

— Аюв айтты!

— Сага айтылама? Не деп?

— Сиз шошкадан да бетерсинъиз, — деди аюв балаларына. Сонъ эки баласын сувга ий-теди. Оларды ювындырды.

Донъыз куьрсинди. Аювдынъ соьзлерин донъыз баласы оьзинше анълапты.

Язда

Яздынъ ийиси басынъды айландырады. Туьрли анълары ша? Кулагынъды сал ерге, эситерсинъ оьленлердинъ эжуьвлесуьвлерин. Сарнайдылар сыбызгылар, кылкобызлар. Окында бир зат пышкыдай кыршылдар, яде боьридей улыр. Ога косыларлар тырсылдав-лар эм кыртылдавлар. Оларды коьгоьленнинъ тавысындай коьрме!

Коьзге илингисиз сыбызгыларды, кылко-бызларды шертедилер кишкенекей конъыз-лар, баска януварлар. Аьр коьгоьленде яшай-дылар. Кеште баьриси бирге йыйылып «кон-цертлер» береди. Олардынъ «концертле-рин» тынъласанъ, уйге киргинъ келмейди. Шешекейлердинъ, оьленлердинъ мыс-коkyган аьлемет ийислери ша! Сол ийислерди янувар-лар ярата боларлар. Аьруьв ийислер, ярасык-лы шешекейлер, даьмли коьгоьленлер олар-дынъ да басларын айландырып, коьнъилле-рин коьтере боларлар. Кишкей янлар да аьдемлердей аьруьвди суьеди.

Йырлайтаган шоқырак

Рустам атайга иерип пишеншалга барды. Куьн исси, топырак коькийди. Рустам сувсанган.

— Атай! Сув ишким келеди, — дейди ол атайына. Атайы балага аянышлы карап:

— Соьле, ясым, соьле. Эне Кара тоьбеди коьресиньме? Сол тоьбединь астында сарнайтаган шоқырак агады, — дейди. Рустам ыйнанмай атайга карайды.

— Куслар сарнайдылар, а шоқырак агады да. Ол уьнсиз тувылма? — дейди бала уькенсип.

— Шоқырак неге аксын уьнсиз. Онынь да давазы бар. Мине етсек — эситерсинь, — дейди атай.

Рустам сейирсинди эм атайдан алдын етпеге каьрлеп, алдыга йортты. Атайдынь тез еткенин аваслы Рустам аньламай калды: шоқырактынь йыры айлак ярасыклы эди.

— Калайды, ясым? Сарнайма шоқырак? — деп сорады Иса-атай коьзлерин суьзилтип.

— Ва, атай не аьлеметти-ав. «Биль, биль, биль» дегендей болып эситиледи, — дейди Рустам.

Иса акырын энъкейди, шоқырактынь тоьгерегин тазалады, колларын, бетин ювды. Сонь тостакай ман сув ишти. Буздай сувык сув тислерди сызлатты.

— Сав бол, Шоқырак! Сувынь оьмири курымасын, — деди Иса.

Сонь Рустамга карап:

— Юр, ясым, пишенди шалып шыгайык, — деди.

— Куьн коьтерилсе, ислеп болмас.

Экеви де тоьбединь басына шыктылар. Иса-атай пишен шалып баслады. «Зынь-зынь!» — деп шалгы йырлайды. Шалынган коьгоьлен туьз сыдыраларга ятып барады.

Рустам куьпелеклердинь артыннан шабады, яде шоқыракка барып атайга сув аькеледи. Окында, керексе, кайракты береди, коьгоьленнинь ишиннен тасларды йыяды. Шалгы таска тийсе, топалланады, сынып та олтырады. Атай карувлы эм сулыплы. Эне сабатинь ишинде савлай коьгоьленди яткыстты. Манълайыннан терисин суьртти, сонь увыс коьгоьлен мен шалгысынынь эки ягыннан ыслады. Сонь Рустамга эситтирип:

— Сав болыньыз, колларым. Буьгуьн ийги ислединьиз, — деди.

Рустам атайына сейирсинип карады, тек уьндемеди.

Иса-атай ман Рустам япалак теректинь салкынына олтырып ас иштилиер. Хыйлы заман тыншайдылар. Эндигиси кетемиз дегенде, атай терекке сукланышлы карады, ога оьзининь юрегиндегин айтпага суьйгендей коьнъилленип кетти. Сонь белиннен энъкее берип:

— Савбол, терек! Оьмири япалакланып, ярасыкланып яша, — деди.

Тыншайган сонь, экевлери уьйге йоьнедилер. Шоқырактынь касына еткенде, колларын ювып сув иштилиер, ердинь ишиннен асыгып шыккан йырын тынъладылар.

— Не аьлемет зат-ав шоқырак, э, ясым? Сувык сувы сувсынъды кандырады, — деди Иса.

— Атай, аьлемет экенсинь сен. Шоқыракка, терекке савболсын айтасынь. Олардынь

яналары йокты да. Сенинъ соьзлеринъди анълайдыларма? Тилеклеринъди эситедилерме? — деп Рустам эки кара коьзин атайына тикти.

— Э, ясым! Муьсирев неге айтылады, ойлап караш та оьзинъ. Ол кимге керекти? Шокрыраккама, магама? Болган затка муьсирев этпей барамыз. Азга канагат этпей, коьпке шабамыз. Кайдай шокрыраклар, сувлар курып барадылар. Муьсирев аьдемнинъ оьзине керек, — деди куьрсине берип Иса-атай.

Кыдырма шоклы

Курт тавык кедештен шыкты. Ян-ягына сейирсинип каранды. Ерде туьрли-туьрли куртлар кими кайда ювырысадылар. А куьмыркаларды айтпа да кой! Оьзлериннен эки уьш кабат уьйкен затларды суьйреп, уяларына асыгадылар. Тавык завькланады. Коьнъли мунынъ коьтериледи. Аьлемет зияпетлер толган-ав!

«Курт, курт! Кайдасынъыз? Тез болып мунда йыйылынъыз! Курт, курт! Ерге каранъыз, ерге! Яйраган емекти шоьпленъыз!» — деп ол шипийлерин шакрыады. Томпак шипийлер янме-ян тавыктынъ тоьгерегине йыйылысадылар эм анадынъ авызына карайдылар.

«Курт, курт! Кайда карайсыз? Ертеги берекетти коьрмейсизбе, аьвмедийлер!» — деп курт тавык оьзи ерден куртларды шоьплеп баслайды. Аналарына эркелеп, бир-эки шипий ерге ымтылып, куртларды шукуп карайды. Курт тавыкка токтав йок. Айт деп шоьплежде. Шипийлер бир-бирде аналарынынъ авызыннан салпыраган куртты акашып, мыс-

тай болып таласадылар. Окында аналары уьйкен курт ысласа, булардынъ алдыларына кесеклеп салады.

«Курт! Курт! Курт! Ай, даьмли курт! Еткен ашаяк, етпеген куры калаяк», — деп анаш балаларын шакрып, дуныя буздырады. Кулак салып тургандай, биревлери аьзирге ювырып келедилер. Каралдыга яйылып кеткенлер, элбетте, зияпеттен куры каладылар. Дуныяга янъы энген томпакларга каралдыда не зат та аьлемет болып коьринеди. Мине шоклы кара шипий мысыктынъ касында айланады. Уьйкен куьлтуйс мысык, куьннинъ саьвлелерине куьезленип, созылып яткан. Коьзлерин суьзеклетип шипийге карайды. Бурнын йыйы-йыйы тартады, оьткир тырнаклары ман алдындагын сермемеге аьпме-аьзир. Мысыктынъ каьри энди шипий болды. Касындагын анъылып, дуныясын муткандай болып коьринеди. Шоклы кишкенекей канатларын кагып, мысыктынъ уьстине минди. Мысык йыйырылды. Шоклыды сермемеге аьзирленди. Сол арада, кайдан да шыксын, бу ерге мазаллы кызыл кораз келип етти. Ол канатларын «так-так» эттирип какты.

— Ку-ка-ре-ку! Тынълавсыз! Кет тез болып, кылыксыз! Ко-ко-ко! — деп кышкырды. Кораз коьзлерин акыйтып, авыр кызыл бастарагын калтыратып, мысыктынъ тоьгерегиннен айланды. «Шоклыга тийип те бир караш! Оьткир ясыл коьзлеринъди шыгарайым», дегендей болып, аякларын бир-бир басып, курт тавык бетке кетти.

Сол вакытта тынълавсыз шоклы, «ти-ти, ти-ти!» деп шийкилдеп, мысыктынъ тоьгеринде айлана берди.

— Ку-ка-ре-ку! Ко-ко-ко! Бар ананъа дей-

мен! Эне ананъ куълтоббеде, — деди Кораз эм тынълавсыз шипийди ашувлы шукиды.

— Ти-ти! Ти-ти! Ти-ти! Тийме мага! Ти-ти! Ти-ти! Ти-ти! — деп шийкилдеп, шипий алдыга шапты.

— Ко-ко-ко! Мен Коразбан. Сенинъ атанъ-ман, елбас! — деди Кораз, кышкырып.

Шоклы коркты. Янме-ян анасын тапты. Анасына оыпкесин айтты.

— Курт-кurt-кurt! Кетпе меним касым-нан! Баълеге каларсынъ, — деди курт тавык.

— Ти-ти! Ти-ти! Меним ойнагым келеди, — деди шипий, шоклы басын кайкалатып.

— Курт! Курт! Бираз уйкен болсанъ, ойнарсынъ, корага да конарсынъ. Шакырып та басларсынъ. Бебелеринъе бар, косыл. Эне курт бараятыр яп-ясыл. Оны ыслап сен караш, Йигитлигинъди таныташ, — деди курт тавык.

— Ти-ти! Ти-ти! Ялыгаман, дуныяды коьргим келеди, — деп шоклы яне каралды бойлап кыдырып кетти. Бир кесектен ол, аягы аксанълап, анасынынъ янына салпырап келди.

— Курт! Курт! Эне суьйтип болатаган анасын тынъламаса, — деди курт тавык, улпа балаларын астына йыйып.

Кыймаслар

Марьем мен Балажан экинши класста окыйдылар. Буьгуьн Харун Аджимурзаевич оларга:

— Эртен бизде дежурныйлар Марьем мен Балажан. Мутпанъыз! — деди. Кызалаклар бири-бирине куьлемсиреп карадылар. Олар дежурный болмага аьсирет эдилер. Кеше Ба-

лажан эки де, уьш те уянды. Анасыннан тынъшсызланып сорады:

— Мама! Сен уйклап калсанъ ша? Мага кешигип болаяк тувыл, — деп.

— Йок, кызым! Мага танъда сыйыр сав-мага керек. Сыйырлар туварга эрте кетедилер. Сипаратка бармага керек. Сиз турганша шайды катып, сыпыра ярастырмага керек. Уйкла, яным, уйкла! Аьли де эрте, — деди анасы юмсақ давазы ман. Балажан коьзлерин юмды. Ойлана-ойлана уйклап кеткенин анъыламай калды.

— Балажан! Тур, кызым! Школага аьзирлен, заман еткен, — деди анасы. Балажан янме-ян кийинди, бетин, колларын ювды. Узун йийрен шашларын тарады эм сыпырага янасты. Шайды аьрли-бирли ишип, зыранълап школага йоьнеди. Ол школадынъ азбарына киргенлей, алдына Марьем шыкты:

— Мен де соьле келдим. Школа аьли киртли. Каравылшы да коьринмейди, — деди ол Балажанга карап. Балажан уьндемедди, тек ян-якка карады. Орамнынъ аргы басында сылтынълап келеяткан Ибрагимди коьрди.

— Марьем! Ибрагим келеятыр. Ол школады ашар, — деди.

— Коьзлеринъ оьткир экен. Мен оны танымадым, — деп оьзеленди кызалак. Булардынъ касына сырпылдап Ибрагим-атай етти эм:

— Хайырма? Уьйинъизден кувганларма? Калай эрте келгенсинъиз? — деди, коьзлерининъ астыннан карап.

— Атай! Биз буьгуьн дежурныймыз! — деди Марьем.

— Олай болса ийги. Мен эсикти ашайым: сиз карарсынъыз! Кылыксыз балалар хиянат

этип олтырмасынлар, — деди карт каравылшы.

Марьем мен Балажан класска кирдилер. Портфельлерин салган сонъ, терезелердинъ уьстин суьрттилер. Класстынъ уьш терезесинде матакоя шешекейлер лаьл-йобгер атканлар, олардынъ ийислери класста кокыйды. Кызалаклар шешекейлерге сув куйдылар. Тактады да суьрттилер, ерин де ювдылар. Марьем мен Балажан балалар келгенше парталардынъ уьстилерин де суьрттилер.

— Балажан, тактады бир зат пан суьртсек экен. Йылтырамайды такта, — деди Марьем.

— Аьше не этейик? Не мен суьртпеге болаяк? — деп Балажан Марьемге карады.

— Сизинъ атай теке сойган, дия? Эшки май алып келеш. Мен коьрсетермен, не мен тактады йылтыратып болаягын.

— Солма? Мен соьле уьйге етип кайтайым, — деди Балажан. Марьем столдынъ янында олтырып калды. Балажан уьйден кесек эшки май алып келди. Марьем эшки майды савлай тактага ягып шыкты. Такта биялай йылтырайды. Марьем уьйкенсип Балажанга карады эм:

— Коьрдинъме? Эне суьйтип этпеге керек, — деди.

Сонынъ арасында шанъ согылды. Балалар орынларына олтырдылар. Класска куьндегиндей куьлемсиреп Харун Аджимурзаевич кирди. Ол тоьгерекке карады эм:

— Аьперим, кызлар! Шешекейлер яйнайдылар, класстынъ иши яп-ярык болган. Такта ша, такта бизге йылмайып карайды, — деди. Юмсак коллары ман Марьем мен Балажанынъ басларыннан сыйпады. Кызалаклар-

дынъ тоьбелери коькке етти. Кыймасларына уьйкенсип карап, экеви де орынларына олтырдылар.

Класс тынды. Харун Аджимурзаевич борды алып, тактага язып баслады.

Тек не ди бу? Бор язалмайды. Окытувшы не каьрлесе де, бир соьз де язалмады. Ол Балажан ман Марьемге тешкеруьвли карады эм сорады:

— Не зат яккансынъыз тактага? Такта иргеге илинген картлер тувыл. Ол бизим алатымыз. Такта тек таза болмага керек, — деди. Балажан Марьемге сораьлы карады. Марьем кабакларын туьйди эм карасын ерге тикти. Харун Аджимурзаевич саклайды, Балажан кызарган, не этеегин билмейди. Марьем балаларг аайырмайын карадын тикти. Сол саьат балалардынъ биреви кол коьтерди.

— Не айтаяксынъ, Фатима? — деп окытувшы кызалакка карады.

— Харун Аджимурзаевич! Туьнегуьн Балажаннынъ атайы теке сойган. Ол эшки май яккан болар тактага, — деди.

— Балажан солма? — деп окытувшы сорады.

Балажан басын тоьмен ийди. Марьем куьлемсирей берип окытувшыга карады.

Балажан, сен май яккансынъма? Неге уьйтип эттинъ? — деди окытувшы, кызалакка оькьинишли карап.

Балажан атылып класстан шыгып кетти. Ол уьйге зыранълап анасынынъ коькирегине басын коьмип йылап баслады.

— Не болган, Балажан? Экев алдынъма? Яде бирев сени тоьбеледиме? — деп анасы оьзеленип сорады.

Балажан басын шайкады.

— Оъзи-оъзиннен аьдем йылайтаганма? — деп анасы кызынынъ ала коьзлерине карады.

— Мама! Мен тактады суьрттим. Марьем эшки май аькел деди. Ол эшки май ман тактады суьртти. Такта йылтырайды... Тек ога язып болмайды... Марьем уьндемей куьлемсиреп турды. Мен не этеегимди билмей, класс-тан шыгып кеттим.

Мама! Марьем оъзининъ шуьшин неге айтпады? — деп кызалак анасына юрегин кайнаткан кайгысын тоькти.

Сонынъ арасында эсик керилип ашылды. Уьйге Харун Аджимурзаевич кирди. Балажан окытувшы киргенлей басын тоьмен ийди.

Балажаннынъ анасы тынышсызланып окытувшыга карады. Харун Аджимурзаевич тынышлы давысы ман:

— Балажан! Неге пысып турысынъ? Мен билемен, ким тактага майды якканын. Сага разыман: сен кыймасынъды шакпадынъ. Молодец! Шап, экинши дериске кешикпе, — деди. Оъзи де кызалактынъ артыннан зыранълап школага кетти. Харун Аджимурзаевич коьзден тасаланганша, Балажаннынъ анасы окытувшыдынъ ызыннан карап калды эм:

— Алласы разы болсын, шынты аьдем, шынты тербиялавышы Харун Аджимурзаевич, — деди куьрсинип, тап бир авыр юкти аркасыннан ерге аткандай болып.

Рахметтинъ Конъызы

Рахмет кишкенекей кара куьшелекти уьйге алып келди. Куванышы койнына сыймай:

— Абай! Караш та мунавга! Аьруьв, дия! — деп куванды.

— Айхай да аьруьв! Оъзи каргадай кара экен, — деди Рахметтинъ аьеси. Рахмет уьйкенсип:

— Мен ога Рекс яде Джульбарс деп атаякпан, — деди.

— Куьшелек-маске, уьйкен ийт тувыл. Кишкой ийтке оъзине келискен ат керек, — деди баладынъ аьеси. Рахмет ойга коьмилди. Хыйлы заман озган сонъ, абайына тигилип карады да:

— Аьше, Конъыз деп атаякпа? — деди Рахмет селекелегендей болып.

— Болсын Конъыз да! Сага яраган мага да ярайды, — деди куьлемсиреп аьеси.

Суьйтип, куьшелектинъ аты Конъыз болып калды. Конъыз аягыннан басына дери кара эди. Оъзи кытымыр эм ойнак, каралдыдагы кусларды кыйыр-шыйыр этип, оьмирлерин кеседи. Боьтен де кара баьпийди коьрип унамайды. Экеви ыслассалар, айырып болмайды. Экиленши, Конъыз аяк кийимге кас эди. Басамакта калган аяк кийимди йок этер. Ерерин кемирип, шайнап, йырткышлап, бакшага аькетип таслар. Тамам безгенде, Конъызды аьей котанга капады. Конъызга котан ярамады. Куьшелек канъсып та, уьрип те куьрести. Рахметтинъ юрегин кыйнады. Шыгып кеткендей амалы болмады. Абай да оъзининъ соьзиннен таймады.

— Ийги ийт — каралдыда кирт. Яман ийт — аьдемге баьле. Ийттинъ кылыгына иеси шуьшли! Котанда йылы, не керекти яманга? — деди Рахметтинъ аьеси.

Бала, Конъызды аяса да, аьесиннен тартынды. Котаннан шыгармады. Ясыртыннан барып-барып карайды. Конъыз созылып муьйисте ятады. Конъыр кораз бан кара баьпий-

ди сагына болар. Экеви мен ойнап, Конъыз завк этетаган эди. Мунда оны ман ойнагандай бирев де йок. «Муыйистеги сыйыр да бир муштей. Кырт-кырт этип, сол хайырсыз пишенди куыйзейди. Батлак коьзлерин Конъызга тигип, окында бир: «Му-му!» — деп муьнъиреп алады. Конъыз да ога акыйып карап: «Ыр-ав-ав, ав!» — деп явап береди. Керексинъме сен мага. Сени мен ойнагым келмейди. Ах, бир эсик ашылгай эди! Азбарда меним йолдасларым бар», — деп ишиннен ойлай болар. Басын аякларына салып, коьзлерин юмып, ол оьз ойларына коьмиледи. Сонынъ арасында ийт Рахметтинъ давазын эситеди. Шоршып, каргып, канъсып, сыйырды уьркитеди. Мине эсик ашылды. Конъыз, асыгып, Рахметтинъ аягына согылды. Рахмет суьринип, колындагы суьтин тоькти.

— Кылыксыз! Суьтсиз калдынъ да! Абайдан тилемеге керек экинши кере, — деди Рахмет, куьшелекке карап. Конъыз шоршып Рахметтинъ колын ялады, сонъ эсикти тырнаклап баслады.

— Каралдыга шыккынъ келеме? Кылышы! Баьпий мен коразды сагындынъ, солма? Аьше бар! — деди де, Рахмет эсикти керип ашты.

Конъыз досларын тапты. Каралды кышкырыкка толды. Кораз, куьшелектен кашып, корага конды. Кара баьпий де, мойнын йыландай созып, канзепир Конъыз бан ысласты. Кытымырдынъ йигерин кайтарып, тисленген аягы уьшин ашувланды. Деген куьши мен тиследи Конъыздынъ мойныннан. Баьпийдинъ карыскан авызын ашып болмас эдинъ! Ийттинъ наьсибине Рахмет етти. Тегаран экевин бири-бириннен айырды.

— Коьрдинъме, кылыксыз. Менсиз экимеки кара баьпийге тийме! Ол карт, сени анъламайды. Эне кораз бан ойна, — деди Рахмет куьшелекти кушаклап. — Бар, анав таякты аькел!

Конъыз калай да болсын Рахметтинъ айтканын анълады. Янме-ян таякты тислери мен кысып келди. Рахмет куьшелегине кесек оьтпек берди:

— Аьперим, Конъыз! Аьперим, сага! — деди яс.

Эндигиси аьр куьн сайын Рахмет куьшелегине дерислер уьйретип баслады...

Кыс айлак каты болды. Аязлы кешелердинъ биринде, ийтине ас аькелген сонъ, Рахмет эски шонтыкты тобаннынъ уьстине салды. Эсикти кымтап, ябып кетти. Аяз куьшлене берди. Абай да, тынышсызланып, терезеден куьшелектинъ яткан ерине карады. Конъыз бан кушакласып уьйкен алагаз мысыктынъ ятканын коьрди. Суьйтип, алагаз мысык пан Конъыз кысты бирге кысладылар. Рахмет ас аькетсе, куьшелек пен мысык оны бирге едилер.

Бир кере Рахмет Конъызга эттинъ суьегин берди. Куьшелек оны тобаннынъ астына ясырды. Мысык йок эди. Арасы коьп кетпей, терезединъ тесигиннен мысык кирди. Конъыз завкланып, Алагаздынъ тоьгерегиннен айланды. Суьекти шыгарып мысыктынъ алдына салды. Алагаз да борышлы болып калгысы келмеди. Баягы тесиктен шыгып кетти. Экиуьш такыйкадан артына кайтып келди. Ян деспеси мен тыпырдайтаган шышканды куьшелектинъ алдына салды. Конъыз шышканды аяклары ман кезуьв-кезуьв ийтеп карады. Сोगып та алды. Ийискилеп те каьрледи. Йок!

Досынынъ зияпети кушелекке ярамады. Шышканды койып, артына бурылды. Алагаз мырылдап, суьекке ябысты. Конъыз да сыйракты кемирип баслады. Ашап болган сонъ, булар куьндегиндей койынласып яттылар...

Суьйтип, эки ай озды. Язлыктынъ келгени мен Рахмет Конъызды котаннан шыгарды. Эндигиси экеви каралдыда бирге айланадылар. Тек Конъыз сол канзепир кылыгын мутпаган. Ийтлерди коьрсе, йок болып кетеди. Оьзин талатып, уйге тегаран кайтып келеди. Кушелек пен мысыкты коьрсе, аякларын тереитип басып, канатларын кагып, булардынъ янына Кораз да келеди. Кушелекти козып:

— Кукареку! Канзепир! Хайырма ятканынъ? Ко-ко-ко! Оьтпегинъ де, суьегинъ де бар экен. Ко-ко-ко! — дейди ол.

— Алагаз ашувланады:

— Мияв! Мияв! Кет касымыздан! Коьрмейсинъме, досымыз авырыйды! Мияв! — деп коразга каргыйды.

— Кыт-кыт-кыт! Кыт-кыт-кыт! Кыт-кыт-кыт! — деп кораз келгенине оькинип кетеди.

Конъыз оьсти. Оьзи маштак эм айлак узын ийт болды. Алагаздан айырылмады. Конъыз мысыктынъ басын авызына алып ойнайды. Ийт алданып, тислерин каптырып олтырса, Алагаз ийтти согады. Конъыз янме-ян эсин йыяды. Суьйтип, бирге яшайдылар Конъыз бан Алагаз. Олардынъ бирге ашап, бир ерде ятып, бирге ойнаганларын коьрген карт аьей:

— Аьлемет тувылма сосы алаллык. Ал айван дерсинъ оларга! — деп сейирсинеди.

Хабарласув

Карт Карга тонъып куныскан. Окын-окында ол каркылдап алады:

— Кар! Кар! Кар! Сувык экен. Шоьплегендей аслык йок.

— Фю-ить! Фю-ить! Биз келдик. Уяларды босатынъыз, торгайлар! Кайдасынъыз, куртлар! Шыгынъыз! Куьнге йылынынъыз. Фю-ить! — деп Караторгай дуныя буздырды.

Карга ашувланады; Караторгайдынъ касына конады:

— Не курт, не куьпелек излейсинъ? Калай эрте келгенсинъ? Кар! Кар! Боран эссе коьрерсинъ! — деди. Оьзи ерден коьзлерин алмайды. Бир зат алып кашпага уьмитин уьзбейди.

— Фю-ить! Фю-ить! Заман еткен! Язлык келген! Янъыласынъ сен, Карга! Тоьгеринъе бир кара! Авырдынъма сен, каска? Фю-ить! — деп Караторгай Каргадынъ кулагына сызгырды.

— Поь-поьп! Поь-поьп! Ерде емек айлак коьп. Неге турасынъ кунысып? Кел касыма йылысып. Поь-поьп! — деп Каргады Поьпеп шақырды.

— Кар! Кар! Шоьплегендей не зат бар? Сен куртларды ашайсынъ, Кар! Мага юмыртка, баьпийлер эм шипийлер керек, — деди Поьпепке Карга.

Поьпеп исин тасламай, Каргады тынълайды.

— Поь-поьп! Поь-поьп! Караш та мунав домбай куртларга. Ал мен энди тояман. Маь, сага да йыяйым, — деп суьйинип, Поьпеп Каргады шақырады.

— Кар! Кар! Курт та ас болганма? Кар! Мине шипий ашасанъ, яде баъпий акашсанъ, — дейди Карга.

— Аьлеметсинъ сен, Карга. Асты неге сайлайсынъ? Мунав емекке сен караш. Тек авызынъа бир алаш. Поь-поьп! Поь-поьп! — деп Каргадынъ алдына домбай ак куртты салды. Карга курттан шийкенди. Теректинъ бу тагына конды:

— Куртты мен ашамайман! — деди уьйкенсип дол Карга.

Соьзлерин тынълап турган Шокаторгай:

— Эне анав уяда юмырткалар шык-шыкшык, деп шыйкылдады, — деди.

Карга элесленип:

— Кала? Кайсы ерде? — деп уяга карап ушты.

— Кыр-лу-у-у! — деп кышкырып, Каргадынъ басыннан Кырлув сермеди. Улпасын юлкып, таз этти. Мыстакайы шыгып Карга ерге тымалады.

Туьакидинъ кылыбы

Ноябрьдинъ сувык куьнлерининъ бириси эди. Оспан койларды ык ерге айдады. Оьзи узун кара ямышысын ийинлерине артып, кыракка шыкты. Таягына таянып хыйлы заман турды. Койлар тамам отлавга коьмилгенде, Оспан олтырмага оьзине ер коьзледи. Сол вакытта мунынъ коьзлерине туьлки илинди. От ялынындай ашык кызгылт-сары туьсли туьлки куйрыгын ойнатып, йылгага сув ишпеге туьсти. Койшы завыкланып туьлкие карады. Туьлки аьдемди сезсе де, неге де болсын уьркпеди. Сув ишип кутылган сонъ,

ол йогалды. Сонынъ арасында, Оспан ийтлердинъ давазын эситти. Ол артына бурылганша, ямышысынынъ арасында бир юмсак янынъ йыбырдавын сезди. Сол бирев зат койшыдынъ эки аягынынъ арасында пыскан.

— Бу да не зат оьзи? Кылыксыз Мойнактынъ бар сондай огырсыз аьдети. Аьдемди сескендирдинъ де, — деп энъкейип койшы аяк астына карады. Караса карасын, аякларынынъ арасында ийт тувыл да, туьлки.

— Ма сага, аьлемет. Ай, кылыплы, хайырма? — деди Оспан эм ямышыдынъ этеклерин кавыстырып япты. Сол арада ийтлерин уьрдирип, эки анъшы келип токтады.

— Салам аьлейкум, туьлки коьрмединъме? Алдымыздан тас болып кетти, огырсыз. Эне-мине етемиз дегенде йойдык та олтырдык, — деди анъшылардынъ бириси.

— Шуьш ийтлеринъизде. Алдыларына шыкан затты ыслаялмай не межбин ийтлер олар.

Ийтлер болса, Оспаннынъ тоьгерегиннен айланып, ямышыдынъ ишине кирмеге турылар. Оспан туьлкидинъ калтыраганын сезди. Ол анъшыларга ашувлы карап:

— Ийтлеринъизди аьдем ыслатып уьйреткенсизбе, ишине кирмеге турылар да. Туьлкиди койныма салып тургандай коьредилерме экен? — деди койшы.

— Йок, йок! Сенинъ ямышынънынъ арасына ол огырсыздынъ кирмеегин ким де биледи. Ийтлер ашувланганлар, онынъ уьшин оьзлерине орын таппай берлисийдилер, — деди койшылардынъ бириси.

Анъшылар кеттилер. Хыйлы заман озган сонъ, Оспан ямышыдынъ этеклерин аштыэм:

— Яхшы йолга, кылыплы! — деди куьлемсиреп.

Зарадынъ мысыгы

Зара бавдан уйге кайтатканда, корадынъ туьбинде батпакта яткан мысыктынъ баласын коьрди. Кызалак кишкей янды аяп, узак заман ога карап турды. Ол мысык баласынынъ аьли колайсыз экенин анълады. Зарадынъ касыннан коьплер уьндемей озып кеттилер.

— Неге турысынъ булайда? Керекпе сага ол? Аьруьв болса, тасламас эдилер оны иелери, — деди кыскайклылардынъ бириси кызалактынъ касына келип.

— Ол тонъады. Оьлеек болып туры язык. Тегаран миявлайды, — деди Зара. Сонъ ол уйлерине барып аьесин шакырды да:

— Абай! Мунда келтагы, бир зат коьрсетейим, — деди. Аьеси зыранълап келди эм сувланып яткан мысыктынъ баласын коьрди.

— Абай, сен шамланма, мен мысыкты уйге аькетейим, аьруьвме? Коьресинъме язык тонъаннан оьлеятыр, — деди Зара яне аьесине.

— Аькет, кызым. Тек уьстинъди батырма. Мен соьле оны батпактан шыгарайым, — деди куртка. Калын батпактынъ ишиннен мысыктынъ баласын алып, булар уйге йоьнедилер.

— Тилсиз януварды уйден шыгарып таслаган аьдемлерге не айтайым, оьлмеге туры язык. Соьле-аьле ювындырып, пештинъ уьстине салайык, кызым, — деп Зарадынъ аьеси пештинъ уьстине йылытпага сув салды. — Тек сен кишкей элекенди аькеле кой. Кумгандагы йылы сувды куярсынъ, а мен юварман.

Зара аьеси айткандай этти. Йылы сувды

мысык баласынынъ уьстине куйды. Аьеси батпагын ювып тазалады. Оьзин де куры шибекке орап кептирди. Сонъ йылы папактынъ ишине салып, мысык баласын пештинъ уьстине орынластырды. Уй де исси. Хыйлы заман озган сонъ, Зара мысык баласынынъ йыбырдаганын сезип:

— Абай! Кися оьлмеген! Караш, йыбырдайды, — деди турган еринде улактай шоршып.

— Кызым! Йылувлук ога ян эндири, оьлмеге бермеди. Йылы соьз, йылы хабар, йылы карас — аьдемге де, януварларга да ягымлы дарман, балам. Оны сен мутпа, аьруьвме? — деди куртка. «Анъладым» дегендей болып, Зара басын ийди. Зара да, аьеси де мысыктынъ кидирленгенине карап суьйиндилер.

— Зара, кызым! Мысыгынъа энди ат керек. Не деп атаяксынъ? — деп сорады куртка.

— Абай! Кишкей миявкей яспа, кызба? — деди Зара эм эки-уш такыйка уьндемей олтырды. Сонъ: — Абай! Ол алагазды да. «Алагаз» деп атайымма? — деп сорады.

— «Алагаз» деп те атамага болаяк. Болсын суьйтип те. Мысык сеники, — деди абай.

Бираздан сонъ Алагаз тентирекшип, карувсыз аякларын тегаран алып, ерге туьспеге ымтылды. Ййискиленди, аш экенин анълатты. Кызалак кишкей тепшекке суьт куйып, мысыктынъ алдына салды. Алагаз тепшектинъ тоьгерегинде айланды, тек суьтке ымтылмады. Зара мысыктынъ басын суьтке ийди. Суьт авызына тийгенлей, кишкенекей кызыл тили мен Алагаз суьтти ялап баслады.

— Абай! Алагаз оьлеек тувыл! Караш, суьт ишетаганына, — деп суьйинип Зара абайына карады.

Асыгып, шылп-шылп этип Алагаз ян-ме-ян суьтин таъвести. Сонъ яланълап ян-як-ка карандаы.

— Абай! Суьт аз болган! Бираз куяйым-тагы, — деп тиледи Зара.

— Йок, Зара! Ога эне сол бергенинъ та-мам. Алагаз аьлленсе, баска савыт пан берер-синъ. Соьле коссанъ ишин бузарсынъ, — деди аьеси.

Кызалактынъ каьри Алагаз болды. Ала-газ да кызалактынъ артыннан иереди, оны айырып таныйды эм суьеди. Экеви эсикке шы-гып бирге ойнайдылар. Зара каралды сыпы-рып басласа, Алагаздынъ этпейтаганы кал-майды. Сыпыргышты янлы заттай коьрип, ша-вып келип, каптырылады. Сыпыргыш Зара-дынъ колларыннан туьссе, Алагаз тырнакла-рын кадап, йырткышламага куьреседи. Бол-маса сыпыргыштынъ ер-ерин тислейди. Оннан безсе, энъкейип сыпыргышты алаяткан кыза-лактынъ аркасына минип, ийнине олтырады. Ойнап кетсе тырнакларын да йибереди. Ол за-манда кызалак:

— Алагаз! Уялмайсынъма! Мен сени мен ойнаймантта! Сен ша? — деди. Уйге кирсе-лер мысыктынъ каьри эсик яовлар ман тере-зе яовлар болады. Тамам маймылдай бире-виннен биревине каргып, харлардынъ мыста-кайын шыгарады.

— Зара! Мысыгынъды кылыксыз этпе! Оннан сонъ кыйын болар, яным, — деди аье-си. — Караш шешекейлерди не этетаганын. Япыракларын уьзгишлеп, мыстай этеди.

Зара эрке мысыгын эсикке шыгарып та карайды. Сыпырага, столга мингенин койдыр-ган, ама баягылайша, терезединъ харларына тынышлык йок.

Суьйтип, язлык кетти, яз келди. Алагаз уйкен мысык болды. Айтканынъды анълап, сабыр болды. Эндигиси онынъ каьри-яры шышканлар эди. Ол тек шышканды тувыл, уйкенлерине де серместирип баслады. Абай эртенъ мен эсикти ашты. Алагаз басамактынъ алдына уйкен туьешышканды аькелипти. Оьзи абайга: «Калай коьресинъ?» дегендей болып карайды. Куьрес куьшли болганга усайды: Алагаздынъ бети тырналган, коьзи йырпайган, кулагы да йыртылган. Туьешыш-кан сермеген болартагы, огырсыз. Уйкен ка-задан калыпты миявкей язык. Абай онынъ алдына йылы суьтти куйып салды. Сонъ Зара коьрсе кыйналаяк деп, кулагына да, коьзине де, тырналган ерлерине де дарман якты. Ала-газ суьт ишкен сонъ, созылып ятты.

Кешке дейим ол орыныннан коьзгалмады. Кеште мысык йок болды. «Ярабий, оьлмеге кеттиме экен? Аьруьв мысык эди. Оьлсе За-радынъ юреги кыйналаяк», — деп оьзеленди куртка. Танъ да атты, абай эсикти эртенъ мен ашты. Караса — Алагаз туьнегуьнгиндей ма-заллы туьешышканды аькелип, сол ерге сал-ган. Эки-меки Алагаз шышканнынъ янына да бармас деп ойланган эди абай. Ама янъылып-ты. Янувардынъ ишиндегин анълап болмай-ды экен. Куртка ога суьт куйды, суьек салды. Суьтин ишти, ама суьеклерге тиймеди. Шыш-кан этке тойган болар эди. Орнына барып ят-ты. Каранъада яне шыгып кетти.

Суьйтип аьр куьн сайын ол туьешышкан-ларды ыслап аькелип турды. Зара мысыгына оьпкелеп те алады: Куьндиз уйклайды. Мени мен ойнагысы да келмейди.

— Алагаз авырмайма экен, абай? — деп сорайды кызалак аьесиннен.

Йок, кызым! Алагаз авырмайды. Кешелерде ол кайдай яман шышканлар ман алысaды, — деди Зарадынъ аьеси. — Шышкан ыслап — ол мысыктынъ куллыгы. Суыйтип ол тамагын асырайды.

Кызалак оьктемсийди оьстирген Алагазы ийги мысык болганы уьшин. Тез арада оннан да аьлемет зат коьрсетти Алагаз. Эм сол куьннен сонъ аьелде мунынъ сыйы боьтен де оьсти. Алагаз мысыктынъ акында авылга хабар айылды.

Бир куьн Зара куьн тийген ерге эски яовды тоьседи эм баьри кувыршакларын шыгарды. Ойыншыкларды кишкей элекенде ювып яовдынъ уьстине салды. Куршаклардынъ кийимлерин де ювып яйды. Оьзи кишкей ястыкты алып, бас бетине салды. Куршакларын тизип яткарды. Оьзи де минезленип ятты. Абайы онынъ касында кирлерди ювады. Сонъ Алагаз келип Зарадынъ аяк бетине созылып ятты. Зара уйклап кетти. Сонынъ арасында аьей сейирли ысылдав эситти. Ол бурылып кызалак бетке карады. Уйклаган баладынъ бас бетине уьйкен йылан йылысып бараятыр. Ал не этпеге керек? Бакырса — бала сескенеек. Йыланды коьрсе ша? Куртка сасканнан:

— Алагазым, Алагазым. Казадан куткар баламды! — деп мысыкка ийилип сыбырдады. Алагаз, созылып яткан ериннен турды, йыланга карап яман ыржайды. Такыйкадынъ ишинде баладынъ бас бетинде кыйыр-шыйыр болмага туры. Аьей сермеп балады коьтерди эм зыранълап уьйге кирди. Зарады орындыкка салып, эсикке шыкты. Ол да таяк пан йыланга шапты, тек йыланнынъ бассыз кевдесининъ тыпырдавын коьрди. Алагаз тентирекшип теректинъ салкынына йолланды. Аьей

асыгып, мысыктынъ алдына аяк пан суьт салды.

— Иш, Алагазым, суьт увынъды ювар. Иш, яным, иш, — деп Алагаздынъ басыннан сыйпады. Алагаз суьтти таьвести эм басын аякларынынъ арасына тыгып ятты. Кеште ол куьндегиндей турып кетпеди... Эртенгиси куьн мысыктынъ басы дардай болып систи. Алагаздынъ аьли осал эди. Зара мысыкка суьт иширип турды. Сав юма Алагаз яталаклай эди. Суьттен баска зат ашаламайды. Бир юмадан сонъ сисиги кайтып баслады. Коьзлери ашылдылар. Зарадынъ аьдуьвли каравы ман мысык аьлленди. Алдынгындай шышканлар ыслап баслады.

Турнадынз кайтувы

Хабарлар

Айдардынз кылыбы

Айдар экинши класста окыйды. Буьгуьн ол эсап дерисиннен кашып кеткен. Бирев де оны коьрмесин деп, авылдынз шетиндеги сокпак пан уьйге йоьнеди. Тасаланмага ер изледи. Шеттеги сокпак пан аьдемлер аз юреди-лер. Тар сокпак пан бара-бара бала эрикти. Айдар авылдынз шетиндеги уьйкен шонъкыр бетке бурылды. Сол шонъкырга аьдемлер кок-лыкларын аькетип тоьгедилер.

Боклыктынз ишиннен бала «Дихлофос» деп язылган балонды тапты. Шайкап-шайкап карады. Ишинде газы бар экенин сизди. Со-нынз арасында тоьменде агатаган йылгага да коьз салды. Бакаларды коьрди. Хыйлы заман олардынз «ква-ква» дегенлерин тынълап тур-ды. Бирден октай атылып, сувга йыланнынз туьскенин коьрди. Айдар, сейирсинип, йылан-га карады. Ол бакаларды кыйыр-шыйыр этти. Кеде йыланга бир кере де распаган эди. Корк-са да, кете алмай, заркылып карап турды. Йылан тоьменге карап юзди, Айдар да йылга-дынз ягасы ман бара берди. Бир тар ерде эке-ви бир-бирисине тийиспеге аз калдылар. Йы-лан ысылдады, басын кайкалатып, Айдарга шапшыды. Айдар саьспеклемеди. Колындагы «Дихлофостынз» шуьртекейин тувра йылан-га карап басты. Йылан аьвликти эм созылып

ятты. Кеде таяк пан йыланды шетке шыгарды. Йылан кыбырдамады, куйрыгын да коьтермеди. Айдар колындагы «Дихлофосты» таслады эм бурылып кетти. Ол уйге асыкты.

Уйге келсе—келсин, эсик киртли, абай да уйде йок. Айдар авыздынъ касындагы олтыргышка олтырды. Аркасы ман терекке таянды. Калгып кеткенин оьзи де анъламай калды. Сол вакытта мунынъ басына бир каты зат тийди. «Ай-ай!» — деп кышкырып, бала ян-ягына каранды. Тек биревди де коьрмеди. Алдында бир уйкен коз ятыр эди. Айдар козды алды эм тислери мен янышып ишиндеги асын еди.

Баягы терекке сирелип, яне калгыды. Арасы коьп кетпей, мунынъ басына коз тийди. Айдар ашувланып, тоьгерекке карады. Теректинъ басында каргадан баска биревди де коьрмеди.

— Кимди мени мен ясырмавык ойнайтаган? — Ким таслайды козларды? — деп сейирсинди бала. Бирев де коьринмеди. Бала баягы орнына олтырды. Энди кетейим дегенде, янме-ян баягы коз «так» деп басына туьсти. Айдар йогарга карады эм басын дуьмбижлейтаган ким экенин билди.

— Эхе! Мен сага коьрсетермен! — деп кедерден тасларды шоьплеп, каргады сыбалап баслады. Карга уйдинъ артындагы коз терекке барып конды. Айдар теректинъ басында коьп каргалар коьрди. Оларга карап не таяклар, не таслар, не козлар кеттилер.

— Маь сизге! Маь! А ну-ка, сымырайлар, Айдарды енъалмассынъыз! — деп бала дунья буздырды. «Кавгадынъ» кызувында Айдардынъ аьеси Рабият келди.

— Сосы сен ким мен алысасынъ, ясым?

Согысынъ айлак уйкен болган экен. Алла, алла, не бакша калган, не козлар калган. Не кавга бу оьзи? — деди аьей ашувланып.

Айдардынъ увьртлары шувылдырдай кызарганлар. Шашлары кирпичинъ тегенеклериндей ян-якка терейгенлер. Бетиннен каратер шыбырады. Уьстине аьдем карап болмайды. Оьмири ювылмаган дерсинъ. Эртеникте тап-таза кийимлерди кийип кеткен Айдар не затка усаган.

Айдар ерге караган, пыс-пыс этип тынысын тегаран алады. «Шуьшлимен, аьей, суьйгенинъди эт», — дегендей болып туры ол Рабияттынъ алдында. Аьесининъ колындагы таягы ерге туьсти, туьйилген кабагы яйылды, акыйган коьзлерине куьлки энди.

— Айдарым-ав... Ах, соьле сени каьртке соксанъ, деш. Уйкен яс болганда карап сейирсинеек эдинъ. Ах, кытымыр бала, — деп куртка йиенин кушаклады. Айдар аьесининъ коькирегине бетин коьмди. Бурнын йыйы-йыйы тартты.

— Абай, мен эндигиси ондай затты этпеспен, — деди бала. Сонъ ол аьесининъ коьзлерине аявлы карап:

— Абай, сен мага ыйнанадынъма?» — деп сорады.

— Ыйнанаман, ясым. Мен сага кайзаманда ыйнанмаганман. Сен акыллысынъ да. Тек буьгуьнги затынъды анъламадым, — деди аьеси юмсак соьйлеп. Рабияттынъ юмсак соьзлери Айдардынъ коьнъилин коьтердилер. Ол эткен заты акында хабарын тоькти.

— «Дихлофос» деген зат калай яманды. Йылан каьрипти оьлтирди. Янме-ян, абай, ол йыгылды. Мага шапшыган эди, коьрейим энди, — деди бала.

— Яман зат эткенсинъ, балам. Карувлы карувсызды кырып барса, дуньяда ян-янувар калмас, — деди аьеси катырып.

Сонъ аьей, энъкейип, яйрап яткан козларды йыйды.

— Бар, ясым, шелекти аькел. Замансыз куллык шыгардынъ, козларды йыйып алайык, — деди аьеси.

— Абай, каргаларга мен тийген йокпан. Олар мага тийгенлер. Кезуьв-кезуьв мен меним басымды козлар ман дуьмбижлеп басладылар. Мен карап тураяк эдим, солма?

— Акмак, каргалар козларды бек суьедилер. Бурынлары каты болса да, козды бузалмайдылар. Бийик терекке яде баганага конып, олар авызларындагы козларды ерге таслайдылар. Коз тарс деп ярылады. Карга ерге туьсип, коздынъ асын шоьплейди.

— Ва, абай, карга оны кайдан биледи?

— Аш болган ян амал излейди, оьзине керегин табады.

— Аьдемлерге олардынъ тиетаган зарары йок. Тек оларга да тиймеге ярамайды.

— Хайыры йокпа. Оьлтirmeге керек.

— Йок, ясым, йок. Айтувынъ тувра тувыл. Табиатта коьп януварлар бар. Аьдемге олардынъ баьриси де пайдалы тувыллар. Тек оларга тиймеге ярамайды. Табиатта баьри зат та келистирилип ярастырылган.

Аьеси мен йиени козларды йыйдылар. Ювынып уйге кирдилер.

— Ясым, хабарынънынъ ишинде бир затты мага айтпага муткансынъ. Эсинъе алаш, яным, — деди Рабият.

— Айдар кызарды, сонъ:

— Мен эсап дерисиннен кеткенмен, — деди.

— Ах, балам, мен оны сезип турыман.

— Кайтип? Ким сага айтты, абай? — деп сорады бала.

— Ким айтты, дейсинъме? Тоьсектинъ астында калдырган тептеринъ шакты.

Айдар аланълап ян-ягына каранды.

— Эсаптан дерислер авырма, балам? — деп куртка, йиенине аявлы карап.

— Йок, абай. Мен бака тапкан эдим. Дерис басланганда, оны кисеме салдым, — деп баслады хабарын Айдар. — Алимат Исаевна мени тактага шыгарды. Эсапларды янъылысыз шештим. «Аьперим, Айдар. Сен математик болаяксынъ!» — деди окытувшым.

Мага окытувшы журналга «бесев» салды. Мен оьзим коьргенмен. Сонъ окытувшы тактады суьрт, деди. Тактады суьрттим. Колялыкты алайым деп кисемге сермеген эдим, «домп» деп ерге бака туьсти. Алимат Исаевна сескенди эм: «Абай-ав!» — деп кышкырды да мени класстан кувып шыгарды.

— Аьдем коркса, юреги ярылмага болаяк, ясым. Ай-вой, калай тийиссиз зат эттинъ, — деп оьзеленди Рабият.

Айдар аьесининъ соьзлерине кыйналды. Сонъ ол аьесине мунълы карап:

— Абай, мен Алимат Исаевнага барып келейим. Кеширсин мени, тилейим, — деди.

Рабият уьндемеди. Айдар уьйден ювырып шыгып кетти. Бир кесек заман озган сонъ, коьзлери йылтырап, Айдар уьйге шавып келди.

— Абай, мен окытувшыдан кешируьв тиледим... Каргалар ман да тоьбелеспен, — деди.

— Аьперим, ясым. Янъылысын анълаган эки-меки янъылмас, — деди аьей суьйинип.

Фомка эм Кузя

Болган зат

«Теберда» санаторийининъ басшысы иске асыгып эрте келди. Шарлаклы уйдинъ касында ол эки-уыш такыйка ян-ягына карап турды. Мунунъ козьине эсиктинъ касындагы дорба илинди. Ол сейирсинип карады.

— Ким аькелген экен дорбады мунда? — деп басшы оззи-оззиннен сорады. Тез арада басшыдынъ касына аьдемлер йыйылдылар. Олардынъ бириси дорбадан кишкенекей аюв балаларын шыгарды. Эки кишкей аюв баласы сейирсинип тоьгерекке кара коьзлери мен карайдылар. Олардынъ бириси моп-моры, баскасы куьлтуьс.

— Анзор Исаевич, кимдикиди бу каьриплер? Аналарыннан оларды ким айырган экен? Карашынъыз, олар тонъадылар, сузык, — деди йыйылганлардынъ бириси.

— Билмеймен, ким оларды аькелгенин. Тек, менимше, аювщиклердинъ иеси оларды бизге «савгага» калдырган, — деди басшы.

— Бек кишкенекейлер языклар. Ас ашап та билмей боларлар, — деди оззеленип караборан, тоьгерек юзли, юмсак шырайлы кыскайкы.

— Фатима, сеннен бек аювщиклер ушин бирев де оззеленмейди. Озынъ тербиялавшысынъ. Эки аювщикти де карасанъ, уйкен савап алаяксынъ, — деди басшы.

— Аяйман, элбетте, аяйман. Оларды аналарыннан бир огырсыз айырган болартагы. Аюв баласына тийдирмес эди, эгер сав болган болса. Карар эдим оларды, тек менде сыйыр йок. Аювщиклерге суьт керек, — деди Фатима.

— Суьтти аьр куьн сайын биз берермиз. Тек сен оларды оьлтирмеске амал эт. Мен сага сенемен. Фатима, сен болмасанъ аювщиклердинъ кадирын бирев де анъламас, — деди басшы.

Кыскайкы эки кишкей янды йылы коькирегине кысып уйине алып келди.

— Мама, неге кайттынъ? — Уйде муткан затынъ барма? — деп анасынынъ алдына караборан арыкай кызалак шыкты.

— Йок, Раечка. Бир зат та мутпаганман. Сага куьлык алып келгенмен. Караш та, — деди Фатима, аювщиклерди кызынынъ алдына салып.

— Ай, мама. Калай аьруьвди экеви де. Мен кишкей аювщиклерди тек китапта коьрген эдим. Сатып алдынъма? — деп кызалак аювщиклерди кушаклап олтырды. Сонъ анасына аявлы карап:

— Мама, олар аш болгандай коьремен. Тиллери мен бармакларымды ялайдылар. Карасы тири, куьлтуьси мыдах. Оларга не ашатайксынъ? — деп сорады.

— Бас деп оларга орын керек. Анав тал шыбыклардан ясалган карзинкеди босат, — деп тиледи анасы.

Арасы коьп кетпей, Тая карзинкеди алып келди. Фатима карзинкеге юн тоьседи эм онда аювщиклерге орын салды.

— Ал энди ас каьрлейик. Оларга суьт иширмеге керек, — деди Фатима.

— Фатима сисе тапты, ога йылы суьт куйды эм басына эмизлик кийдирип суьтти кара аювщикке берди. Такыйкадынъ ишинде аювщик суьтти таьвести. Экиншисин колына алып, суьт иширип баслады. Туьйилип тоьгип, ян-якка шашып, экиншиси суьтти тегаран ишти.

— Мама, кара аювшикке аз болган. Аккел мен ога энди де бир сисе иширейим, — деп тиледи кызалак.

— Йок, Раечка, йок. Бир тамшы артык берип болмас. Олар оьзлери кишкенекей, оьзлери карувсыз. Коьп ишселер, карынлары бузылар. Иш оьтуьвди аювшиклер коьтералмаслар, — деди Фатима.

— Мама, билесинмье, оларга ат бермеге керек. Мен атайымма, — деди Рая.

— Болсын, кызым, ата суьйген атынды, — деди Фатима.

— Мунав кара-моры — Фомка болсын, а экиншиси — Кузя!

— Болсын сен айткан да. Фомка ман Кузя. Айтпага да ентил деди кыздын анасы. Сав ай анасы ман кызынын каьрлери аюв балалары болды. Уьш сабат сайын суьт иширип, астларын авыстырып, ерге туьсирип кезиндирип турдылар. Аювшиклер куьннен куьнге торалып басладылар.

Фатимага да, Раяга да айлак авыр эдилер биринши куьнлер. Анасы иске кетсе, кызалак уьйде аювшиклер мен калады. Суьт иширип тойдырса, олар ман кыйыр-шыйыр болып ойнайды. Оьткир тислери мен Фомка ман Кузя эмизликти йьртадылар. Тапкан затларын шайнайдылар. Боьтен де бек олар коьк резин топты суьедилер. Топ тыгырады, аювшиклер онын артыннан шабадылар. Ашувланып бири бири мен алысадылар. Боьтен де Фомка кылыксыз. Ол эндигиси карзинкедин ишинде тургысы келмейди. Экидин биринде тармасып, каптырылып карзинкеден шыгады. Сол заманда уьйдин ишинин мыстакайын шыгарады. Коьрген затларын ян-якка ясырады. Орынга минип ястыкларды ерге таслайды.

Оны ман да калмай, ястык тысларды йьрткышлайды. Уьйдин ишине кушын шашып, эл маскарасын этеди. Кузя болса сабыр. Ол яталакламага суьеди. Раядын портфелин айлак яратады.

Фатимадын давазын эситселер аюв балалары алдына атылып шыгадылар. Алды аякларын коьтерип, Фатимадан таьтли зияпетлер тилейдилер.

Фатима киселериннен колашлар, кишкей булкалар, кесек секерлер шыгарып, булардын авызларына салады. Аювшиклер мырылдап, суьйингенлерин билдиредилер. Кузяды аяп окында Рая артык зат онын авызына салса Фомка ашувланады, Кузяды йьгып, оьткир тислери мен кулакларын тислейди. Кузя кантсып, Раядын касына келеди. Рая Фомкага шамгалады.

— Фомка, тоьбелескиш. Уялмайсын сен. Мен сени суьймеймен, — деп кызалак Фомкадан бурылады. Фомка яне кызалактын касына келип олтырады. Бир кесек заманды орныннан коьгалмай турады.

Кузя болса ярбаньлап Раядын алдына олтырады. Рая Кузяды кушаклайды.

— Сен акыллысын, мен сени суьемен, — деп кызалак Кузядын кулагына сыбырдайды.

Фомка куьнлейди, даяналмай Раядын алдына олтырып, басын кыздын тизине салады. Рая куьлемсиреп:

— Болды, Фомка, эки-меки сен Кузяга тийме, — дейди. Фомка аньлайды кызалактын айтканын. Фомка боьтен де Фатимады суьеди.

Бир кере кеште куллыгы болып Фатима санаторийге кетти. Фомка уьйден ясырынып

шыкты. Ол да Фатимадынъ ызыннан йобнеди. Фатима аяк коьпирге еткенде, эки эр киси кыскаяклыдынъ алдын бувдылар. Олар коьпирди шенъилшектей этип шайкап басладылар. Фатима, коркканын билдирмей, давазын коьтерип:

— Мен сиздей эрикпеймен, куллыкка асыгаман. Кетинъиз йолдан, — деди.

Эр кисилер куьлдилер. Бириси Фатимадынъ алдында ирге болып турды. Оны коьрип Фомка Фатимага етти. Эр кисилер эслерин йййганша, аюв экевин де коьтерип, таслады. Ашувланган Фомка оларды йырткышлаяк та болар эди Фатима болмаса. Кыскаяклы Фомкады кушаклап:

— Фомка, акыллым, тийме олар яман аьдемлер, бизге керек тувыллар. Юр куллыкка барайык, — деп аювдынъ авызына секер кесеклер салды. Сол куьннен сонъ Фомкадынъ сыйы обсти.

Аювлар Фатимага ярдам этпеге шалысдылар. Бирге сувга барып, шелеклер мен сув аькеледи. Шелектеги сувдынъ яртысы тоьгиледи, шашылады. Фатима ман бирге агаш тасыйдылар. Ама ярдам ман бирге кыянатлар да этедилер.

Октябрьдинъ сонъгы куьнлери эди. Фомка ман Кузя Фатимага иерип, санаторийге бардылар. Санаторийдинъ куллыкшылары каралдыда ислеятаган эдилер. Фатима аювларды олтыргышка олтыртты эм:

— Фомка, Кузя, олтырынъыз, эш бир якка да барманъыз. Мен де бу ерди сыпыраякпан, — деди. Аювлар узын олтыргышка олтырып, куьнге кыздырынадылар. Булардынъ касларына санаторийде тыншаятаган аьдемлер келип сейирсинип карайдылар.

— Фомка, Кузя, маь ашанъыз, — деп кимиси шоколад, кимиси каьмпет, кимиси колаш береди.

Сонынъ арасында фонтан ислеп баслады. Аювлар бу аьлемет затка аьжейипсинип карадылар. Куьнде шагылысып ян-якка шашылатаган куьмис йиплер аювларды кызыксындырдылар. Фомка коьп каьрледи куьмис йиплерди ыслаяк болып, басыннан аягына дейим сувланды.

— Фомка болды, кетип олтыр орнынъа, — деди Фатима. «Аналары» коьзлериннен тайганлай, Фомка зыранълап шарлаклы уйге карап йобнеди. Кузя олтыргышта олтырып калды. Сонъ Кузя тынышсызланып ян-ягына каранып, Фатимадынъ касына келди. Бурнын коьтерип, шарлаклы уйге карап оькирди.

Фатима Кузядынъ басыннан сыйпады эм юмсак давазы ман:

— Кузя, не болды, яным, карнынъ аштыма? — деп сорады.

Кузя Фатимадынъ колыннан тартты, уй бетке аькетпеге каьрледи. Эсиктинъ касына еткенлей, Кузя бир затлар ымлады. Фатима оьзеленип:

— Кузя, Фомкама? Фомка уйге киргенме? — деп басын ыслап экинши шарлакка шапкылап минди. Фатима Фомкады бир зат эткенин сезди. Караса, кырк бесинши пештинъ эсиги ашык. Фатима ишине кирди. Фомка болса ак-шагала орында созылып ятыр. Пеште яшайтаган карт профессор, коркканнан иргедей агарган. Оьзи де муьйисте пыскан. Фатима карттан кешируьвди тиледи.

— Аллага шуькир, яшаяк куьним бар экен, — деди карт профессор коьзлери ясланып. Фатима Фомкадынъ колыннан тартты эм:

— Тынълавсыз, айван, не зат эттинъ, аьше? — деп йылап артына бурылды. Фомка орыннан шоршып турды эм Фатимадынъ артыннан тоьменге туьсти. Фатимадынъ йылап келеятырганын коьрди, Фомка касына еткенлей, Кузя деген куьши мен Фомкады сокты. Фомка йыгылды.

Кузя Фатимадынъ ийнине басын салып бир затлар мырылдады:

Фомка турды. Фатима ман Кузядынъ алдына сирелип, басын тоьмен салды. Аювдынъ уялып караганын кыскааяклы юреги мен сезди. Онынъ басыннан сыйпап:

— Фомка, эки-меки анда барма! — деди Фатима уьйди коьрсетип.

Фомка кыскааяклыдынъ колларын кезуьв кезуьв ялап, Кузядынъ касына олтырды. Аьдем тербиялаган айванлар баьри затты анъламасалар да, Фатимадынъ алал юреги бар экенин сезетаган эдилер. Олар асырав аналарын — Раяды тынълайтаган эдилер. Кузя боьтен де айырып Раяды суьетаган эди. Элбетте, яман соьз эситпей, таякты сынамай, оьскен аювлар, оьзлерин оьстирген яныплы кыскааяклыларга биревди ювытып унамайтаган эдилер. Анасы ман кызы шыдамлыклары ман, танълыклары ман, аьдемшиликлери мен аювлардынъ юреклерин бийледилер. Оларды оьзлерининъ эрклигине бойсындырдылар.

Соннан бери коьп заман озды. Аювларга бир йыл толган. Эндигиси оларды оьз алдыларына йиберип, уьйде калдырып болмаягын Фатима анълады. Санаторийдинъ басшысы аювлар заповедникке берилселер ийги деген ойды айтты.

Фатима ман Рая коьпке дейим муталмайдылар Фомка ман Кузяды. Экидинъ би-

ринде аювларды эслерине туьсирип, олардынъ акында коьпке дейим хабарласып олтыратаган эдилер.

Фатима соннан сонъ Тебердадан коьшип кетти эм хыйлы заманды Кызыл-Юртта яшады. Ол ярдам этпеген аьдем барма авылда. Туьрли-туьрли маразлардан балаларды эмлейтаган эди.

Фатимадынъ билмегени барма, — дер эдилер кызылюртшылар. Авылларда аьдемлерге ярдам этпеге медицина куллыкшы болмаган заманда, Фатима оьзининъ билими мен коьп аьдемлерди аяк уьстине салды. Сонынъ уьшин ярык юзли, танъ эм яркылдак Фатима халктынъ эсиннен бир заманда кетпеек.

Волчок

Йолдасы Мусага савгага ийт берди.

— Муса, ийттинъ аты — Пират. Ол — анъшы ийт. Оьзи айлак акыллы. Сен ога бакырма. Бир заманда да екирме: оьпкелеп йок болып кетеек. Керек затынъды айтсанъ, ол айтканынъды этеек, — деди Мусадынъ йолдасы. Сонъ ийтти шақырып:

— Пират, мен бир якка бараякпан. Мунавы Муса, меним йолдасым. Йол-да-сым, анъладынъма? Му-са. Сен Муса ман калаяксынъ. Суьйтип керек йолдас. Бар, олтыр Мусадынъ касына, — деп яс ийттинъ кулагына сыбырдады. — Таныс Муса ман. Кала, бер колынъды.

Ийт Мусадынъ касына келип, онъ колын созды. Муса сейири калып, ийтке карап калды. Пират та Муса ман иесине кезуьв-кезуьв карады. Басын шайкаганда, уьйкен салпыра-

вык кулаклады бетин яптылар. Ийттинъ кара мойшактай тоьгерек коьзлери иесине мунълы карадылар. «Неге таслайсынъ мени? Кайдай шувшим бар? Кайтип бир бек сувьмен сени. Баска бирев мен калмага сувьмеймен», дегенди айткандай болып Пират иесине ялынышлы карады.

Муса Пираттынъ мунъаювын сезип:

— Коркпа, Пират, экевимиз дос болармыз. Мага сен бек ярадынъ, деди. Сонъ яс озеленип йолдасыннан сорады:

— Пират мага уйренмесе ша?

— Тамагына кара, аьруьв соззинъди айт, уйренер. Ийт озине алал болганга тез уйрене кояды, — деди Пираттынъ иеси.

— Не зат емеге сувьеди Пират?

— Билесинътте: ийт эт сувьеди. Оны ман анъга шыксанъ, бос кайтпассынъ. Ярмалардан сорпа да сувьеди. Калган-пускан асты ол емейди. Мутпа, ас беретанган аягы таза болсын. Сонъ бирден ушып турып Мусадынъ йолдасы:

— Пират, ал аьше сав кал. Мусады тынъла, кашып кетпе. Мени излеме. Муса сага ийги дос болаяк, — деди. — Сонъ Мусага бурылып:

— Эсинъде болсын, экинши мунавдай ийт таппаяксынъ. Сак бол, — деди де зыранълап шыгып кетти.

Пират иесининъ айтканын анълады. Орныннан да козгалмай, созылып ятты. Басын эки алды аягына салып коьзлерин тарс юмды. Пираттынъ алдына Исадынъ йылы эм ашык шырайы келди. «Аьлемет аьдемлер. Неге ол мени биревге берип кетти? Мен Исады сувьмен эм ога уйренгенмен. Иса мага эш бакырмаган. Танъ аьдем эди. Ал энди Муса кай-

дай аьдем болар экен?» деп ойланып Пират ишиннен озси де анъламай кетип, канъсып алды. Сол вакытта мунынъ касына Муса келди.

— Не болды, Пират? Иса уьшин кайгырдынъма? Кайгырма. Уйкла, тыншай. Сен мени анъласанъ, яшавымыз йобнеди, — деди Муса Пираттынъ басыннан сыйпай берип.

Сол куьннен бербетин бир ай озды. Октябрьдинъ сонъгы куьнлеринде калын кар явды. Терезеден карды коьрип, Пират сувьинди. Сонъ акырын Мусадынъ орындыгынынъ касына келип, юырканды тартты. Муса не зат болганын анъламай ийтке карады.

— Не болды, Пират? Бирев келдима? — деп сорады. Ийт терезе бетке бурылып, завькланып уьрди. Муса турып, терезеге карады.

— Анъладым, йолдас, анъладым. Аьзирленейик, аьше, оззинънинъ усталыгынъды коьрсетерсинъ, — деди Муса ийтке.

Янме-ян кийинип ийтти де алып, Муса уьйден шыгып кетти. Ийт иесининъ алдында шапты. Коьз юмып ашканда, Пират коьз алдыннан йогалды.

— Маь сага керек болса, кайда асыкты-ав ол. Бос йибердим эркинине? — деп куьйгелек-леди Муса. Сонынъ арасында Пираттынъ давазы эситилди. Муса алды бетке шапты. Караса, Пират коьзлери мен «ал, ысла» дегенди билдирди. Муса ийтти кушаклап:

— Аьперим, Пират. Туьлкиди сыпылда-тып ыслагансынътта, — деди. Сонъ кисесиннен шыгарып ийттинъ алдына уьйкен кесек этти салды.

— Аша, Пират. Туьлкидинъ эти мен уьйде сыйланарсынъ. Махмудты шақырып туьлкиди сыдыртармыз, — деди.

Мусадынъ Пираты туълки ыслаган деген хабар авылга яйылды. Муса ога куванды. Уьшинши куьн ол танъда анъ шыгып кетти. Ол Кызыл-Тогайдынъ агашлыгына еткенин анъламай калды. Пират та алдыда йорта барып йок болды. Сол куьн Пират тагы да эки туълкиди ыслады. Экинши туълки Пираттынъ бетине шапшыды. Муса бир юмага дейим ийттинъ бетин эмлеп каьрледи. Пираттынъ хаба-ры анъшыларды сейирсиндирди. Алал тенъ-лер суьйиндилер, куьншилер куьйдилер. Ийттинъ абвелги иесиннен оны сатып алаяклар да болдылар, тек Муса Пираттан айырылмады. Пират Мусада бир йылга ювык яшады.

Бир кере Муса сескенип уянды. Юреги телезип, азбарга шыкты эм энъкейип Пираттынъ уясына карады. Караса ийт йок. Басыннан кайнаган сув куйылгандай болып, Муса сасып калды. Пиратты излеп бармаган ери калмады. Ийттинъ йок болганы Мусадынъ юрегине тийди. Пираттынъ давазы кулакларына шалынып турды. Кешелер мен Муса авыл орамларында кезинип, ийтлердинъ уьрувлерине кулак салып юрди.

Соннан бербетин эки йыл озды. Муса Эркин-Юртка конакка келди. Озып бараатырып бир уьйдинъ азбарына эс этти. Теректинъ туьбинде уясынынъ алдында салпы кулак ийт ятыр эди. Муса коьзлерине ыйнанмай, авызды ашып ийтке ювыклады.

— Пират, Пират! — деп кышкырды ол.

Ийт кулакларын туьрди, басын анав якка, мунав якка бурып, келген аьдемге карады.

— Пират! Пират! Сен мени муткансынъ-ма? Мен — Мусаман, Му-са! — деп Муса ийттинъ алдында шоьнъкайды. Ийт Мусага куьжырлы карады.

Сонынъ арасында уьйден тоьгерек юзли, сарысымал бала шыкты. Ол Мусага сейирли карап:

— Аьруьв, дия, меним ийтим? Онынъ аты — Волчок! — деди тамадасып. Бала ийти кушаклады. Коьнъилиндегин айта берип:

— Акыллым меним. Ол бизди суьеди. Баска яман ийтлердей болаякка-болмаякка уьрип турмайды, — деди карасын Мусага тигип.

— Ол сизге кайдан келген? Сенинъ атанъ анъшыма? — деп сорады Муса баладан.

— Ийт бизге оьзи келген. Оны бирев де аькелмеген. Бизде анъшы йок. Меним атам — окытувшы, — деди бала.

— Солма? Аьлемет экен. Ийттинъ аты — Пират. Ол меним ийтим, — деди Муса.

— Йок. Ол меним ийтим, меним. Онынъ аты — Волчок! — деп бала йылап йиберди.

Баладынъ йылаганын эситип, уьйден узын бойлы, балага усаган сарысымал киси шыкты.

— Замир, неге йылайсынъ? — деп сорады киси баладан. Авыздынъ касында турган Мусады коьрип, киси онынъ касына келди.

— Ийтимди сизден тавып суьйинип турман. Ол сизге кайдан келген? — деди Муса.

— Сенинъ ийтинъ, солма? Сизинъ авылдан бизим авылга дери отыз бес шақырым... Аьлемет зат айттынъ сен, — деди киси. Сонъ туьтинин ягып:

— Ол ийт эки йылдан бербетин бизде турады. Балаларга иерип, келген бизге. Не куьрессек те биз оны кувалмадык. Айга ювык ызымыздан иерип юрди, — деди уьйдинъ иеси. — Балаларга яраган сонъ, этпеге амал йок, калдырдык. Басында ас танълайтаган эди. Тири ян кайдай яшавга да коьнигеди,

сайсы. Акыллы ийт. Балаларга да тиймейди, каралдыга ят аьдемди ювытпайды. Биз уйге келеятырсак, аьлемет сеслер берип, суьйингенин билдиреди.

— Ай язык Пират. Йылы ерде аьруьв асларды ашап яшайтаган эдинъ де. Не затты яратпадынъ? — деди Муса куьрсинип.

— Анав кадер узак ерден ийт келерме — аьше. Янъылмайсынъма, ийттинъ иеси?

— Янъылмайман, ийттинъ бетине карашынъыз. Мунав яраларды онынъ бетинде туьлкилер калдырганлар. Сол куьн ол эки туьлки ыслаган эди. Бириси Пираттынъ бетине шапшып, кара канын шыгарды, — деди Муса.

...Билмеген Муса йолдасынынъ яман касиети бар экенин. Мусадынъ ийтин коьргенлей, Казбек тынышлыгын йойды. Сатып алалмаган сонъ, урламага каьрледи. Ол туьннинъ ортасында йолдасынынъ азбарыннан ийтти алып кетти. Эртенгиси куьн танъда ол Пиратты алып анъга шыкты.

— Шап, салпыкулак. Изле туьлкиди. Смотри — ысламасанъ тулыгынъды тесермен! — деди Казбек ийтке.

Ийт Казбекке мунълы карады эм алдыга ымтылды. Сол кетуьв мен Пират Казбектен кашып кетти. Казбек кешке дейим ийтти саклады. Акыллы ийт, кара ниетли карактынъ айтканын этпеди. Оннан кашып, тентирей-тентирей Эркин-Юртка етти. Коьп каралдыларга кирди. Тек ер-ерден кувылды. Яман ийтлер, кылыксыз балалар, каты юрекли аьдемлер ийттинъ йигерин йыктылар. Бир куьн аяклары тегаран алып ийт шеттеги уьйдинъ каралдысына йигерсиз кирди. Эки бала ийтти коьрип, ога оьтпек бердилер, аркасын сыйпа-

дылар. Ийттен айырылмага унамадылар. Ийт янъы ерде яшап калды. Иелери ийттинъ аьр затты анълайтаганын билдилер. Балалар ийтке Волчок деген атты бердилер.

— Яхшылык пан кал, Волчок, — деди Муса ийтке аявлы карап.

— Аькетинъиз, ийтинъиз багыс болсын, — деди уьйдинъ иеси.

— Савболынъыз. Калсын, балаларды йылатып кайдан аькетейим, — деди Муса мыдахланып.

Суьйтип, Пират Волчокка айланады эм Эркин-Юртта яшап калды.

Биринши дерис

Яс сескенип уянды. Ювырып терезеге карады. Ерге ярык янъы туьсеятыр. Уьйдинъ иши тып-тынык. Тек муьйисте, сышырадынъ астында, шышканнынъ кыртылдаганы эситиледи. Коля энъкейип ерге карады. Капкан боп-бос болып туры, шышкан болса — оьз каьринде.

— Абай, абай! Караш, шышкан сени алдаган. Оьтпекти ашаган, а капканга туьспеген, — деди бала.

— Э, не дединъ? Уйклап калган экенмен, коьресинъме сен. Анав такым юнди аялай-аялай, уйклап кетиппен, — деди Кериме. — Коразды сойдык та, заманды билмеге заьр болып калдык. Аьлемет эди ол карт коразымыз. Буьгуьн уьйкен абай-аларга барып, кораз алып келерсинъ.

Булардынъ соьзлерин эситип, Балажан да уянды.

— Абай, эртерек уянтарсынъ деп тилеген эдим де, неге уянтпадынъ? — деди кызалак.

— Соны айтаман да Коляга. Конак келгенде, Альбийди тавык ысламага кедешке йибердим. Ол да карт коразды сойдырып аякелген. Заманды билдирип, эрте уянтатаган «сабатимизден» айырылдык. Карагыз десенъ, туълкилерден коркып, тавыкларды котанга капайды. Баска биревде де кораз йок, — деди абай.

Балажан янме-ян кийинди, Коляга кумганнан сув куйдырып, бетин ювды. Артынсыра кызалак Коляды да ювиндырды.

— Калай аьруьв эттинъ, ол болмаса Коля бетин де ювмай кашып кететаган эди, — деди абай.

Балажан куьлди де:

— Буьгуьн бизге, янъы окытувшы келеек, сога аьзирленемиз, — деди.

— Ол ким экен? Ййги аьдем болгай эди. Сизди ыслап билмеге каты аьдем керек, — деди Кериме-аьей.

— Ол аьскерден келген, Амербий Исаевич, — деди Балажан.

— Солма? Алла айтсын! Айлак ийги аьдем, оьзи аписер. Ах, онынъ кайдай иниси бар эди, Мекер эди аты. Ак даьрийдей бети, карлыгаштынъ канатларындай каслары бар эди. Доьрт улы да аталары Исага усаганлар, алатлы, бойлы, аьдетли яслар, — деп аьей пештинъ янында куьйтенълей берди.

Балажан ман Коля, ас та ишпей, асыгып, уьйден шыктылар.

Биринши дерис история эди. Доьртинши класс аьдеттегиннен эрте йыйылды. Класска янъы окытувшы келеек. Коридорда онынъ юриси эситилди.

«Зыйк, зыйк, зыйк» деп «йырлайдылар» бияладай йылтыраган юмсака кара этиклер. Эсик кенъ ашылды. Йырма баладынъ коьзлери киреяткан окытувшыга тигилдилер. Амербий Исаевич Матакаевтинъ коькиреги орденлер мен медальлерге толган. Ялпак, моргылт белбавы белин кырсагдай сыгып, сыныннынъ ярасыклыгын коьрсетеди. Офицер кийими бу аьдемге айлак ярасады. Балалар окытувшыдынъ аьр затын тешкерип шыктылар.

Окытувшы столдынъ янына куьлемсирей берип келди эм:

— Здравствуйте! — деди.

Балалар деген куьшлери мен бир авыздан:

— Здравствуйте! — деп явапладылар.

— Куьшли давазынъыз бар экен. Энди айтсанъыз, бир аз акырын айтарсынъыз, болсынма? — деди окытувшы куьлемсиреп.

— Олтырынъыз. Ким ди буьгуьн дежурный? — деп сорады ол класска карап.

— Ме... ме... мен! — деди йинъишке давазы ман Соня, юкатлак, сарысымал кызалак. Мунынъ явабын эситкен балалар бирден куьлеп йибердилер. Амербий Исаевич Соняга карап:

— Не болган, Соня? Кимнен корктынъ? — деп сорады. — Класста ким йокты?

Уялган кызалак, шибжийдей кызарды.

— Баьриси де! — деп бакырып айтты ол. Сонъ кызалак эсин йыйып:

— Баьриси де класста, — деди.

— Олай болса, аьруьв. Олтыр, Соня, — деди окытувшы.

Дерис басланды. Окытувшы журналды ашты. Коьзлери мен тукумларды тешкерип шыкты. Эки-уш окувшыдынъ тукумынынъ янына кишкенекей точкалар салды. Окытувшы

энъкейгенлей, орденлери мен медальлери бир-бирлерине согылысып, «Дзынъ! Дзынъ! Дзынъ!» эттирип, занъырадылар.

— Алим, караш та анав медальлерге. Он эки, дия? — деп сорады Джамбулат касындагы йолдасыннан.

— Он уыш! Санап билмейсинъме? Коъзлеринъди керип аш, — деди, соъзге косылып, селекеши Ибрагим.

— Эв, мен сол ягындагы медальлер акында айтаман, — деди Джамбулат.

— Алим, Амербий Исаевич кимди? — деп сыбырдап сорады Ибрагим.

Алим неге де болсын соъйлегиси келмей:

— Ким ди. Ким ди? Коърмейсинъме? Окутувшы, — деди ашувлана берип.

Ибрагим коъзлерин суъзилтип, сонъ колы ман басын касыды. Колын бирден коътергенин оъзи де анъламай калды.

— Ибрагим, сен айткынъ келеме деристи? Уялма, шык картадынъ касына. Тынълаймыз, — деди Амербий Исаевич.

Ибрагим саъспекледи, тершикти. Аяклары бир-бир басып, картадынъ касына шыкты.

— Мен... мен... билмеймен. Тобанга барган эдим. Кеш келдим, — деди, басын тоъмен ийип.

— Олтыр, Ибрагим! Дерислер кутылсалар, мени табарсынъ, экевимиз соъйлесермиз, — деди окутувшы.

— Соъле бизге уы сабагын айтаяк... Соъле, — деп Амербий Исаевич журналга ийилди. Сол сабат Колядынъ коллары партадынъ астындагы дорбага тыгылдылар. Бир зат, ушып кетип, терезеге согылды. Коля, дорбасын юмараклап, партадынъ ишине тыкты.

— Обыргус, обыргус! — деп балалар кы-

йыр-шыйыр болдылар. Терезеден терезеге согылып, обыргус тыска шыгаяк болып аланълайды. Алим обыргусты ыслады. Обыргус оыт-кир тырнаклары ман Алимге каптырылды. Бала кусты окутувшыга созды.

— Ыслап билгенинъдей, кусты оъзинъ шыгар, йигит яс. Колларынъды юв, ярады байлармыз. Коърдинъме онынъ яралаганын, — деди Амербий Исаевич.

Алим орныннан турды эм кусты алып шыкты. Амербий Исаевич балаларга тешкерувли карады. Мерауа ман Балажан бир-бирлери мен сыбырдасып, Коляга акыйып карадылар. Ибрагим мен Джамбулат та, Коляды коърсетип, бир затлар ымладылар. Али, сабыр эм айлак тынышлы, алал юрекли яс, кадели кыйналып:

— Ва сол бирев обыргусты да ким аъкеле койды. Деристи бузды, — деп куыйгелекледи.

Класстагылар карасларын Коляга аттылар.

Окутувшы хыйлы заман уындемей турды. Сонъ сорагына тувра явап эситеегине шекленип:

— Балалар, кайдан шыкты ол обыргус? Сиз оны мага коърсетпеге аъкелген болар эдинъиз, солма? — деп окувшыларга йылы шырайы ман карады. Балажан Коляга ашувлы карап:

— Тур деп айтаман. Турып оъзинъ айт, сымырай, — деди.

Коля кызарды, басын тоъмен салды. Класстынъ иши тып-тынык болды. Амербий Исаевич юзин туърлендирмеди, балаларга шамгалмады. Сондай кыйынлы, ашлык шакта да окувшылар бала кылыкларын йоймайтаганларына ак юреги мен суъйинди. Балалар

коьзлери мен Коляды емеге турылар. Колядынъ тили куьрмеледи, бети тершиккен. Басын партага тиреген, соьз айталмайды. Амербий Исаевич Коляга карады эм:

— Аьперим, Коля, йигитсинъ сен. Обьргустан коьплер коркадылар. Сен оны коркпай ыслап билгенсинъ. Йолдасларынъа коьрсетек болган эдинъме? — деди.

Коля кызарды, артынсыра:

— Ким айтты? Мен ога коьрсетермен, — деп юмырыгын яскап, Ибрагимге бурылды.

Класс куьлките коьмилди.

Амербий Исаевич балаларга карап:

— Буьгуьнги дерисимиз мага ярады. Таныстык. Бир-биримизди сынадык. Аьруьв болды дерисимиз, — деп класстан шыгып кетти.

Класстагылар сейирге калдылар. Окытувшыдынъ соьзлериннен сонъ коьпке дери эслерин йыялмай турдылар.

Турнадынъ кайтувы

Асаннынъ шыдамсыз саклап турган шагы келди. Коьзясларын коьлдей тоьгип, куьз Асанга коьп сенимлер аькелди. Асан — анъшы, быйыл ол янъы мылтык алган. Анънынъ татувын анълаган Асан аьлемет самыр ийт те оьстирген. Кап-кара ийттинъ эки узун ак кулагы бар. Табиатта аьлемет затлар да аз тувыллар. Сосы кара ийтке бирев ак кулактарды келистирип ябыстыргандай коьринеди. Аьдемлер, тап бир кужырлы ойыншыкты коьргендей, ийтке аьжейипсинип карайдылар. Ийтине Асан Аккулак деп атаган. Ол сак эм акыллы ийт. Асан да алал досын исте сынагысы келеди.

Куьздинъ ортасы озды. Асан Аккулагы ман коьп кере анъга шыкты. Анъшыдынъ колы тувра болса, ийтке де енъил. Доьрт туьлки, сегиз коян, йырма эки боьдене эм алты данъыл тавыгы эди сол куьзги анъшылавдынъ тамамы.

Бир кере кешке дейим айланып, дослар не коян, не туьлки, не кыр тавык коьрмедилер. Даьмесин узьген сонъ, Асан ийтин иертип уьйге йоьнеди:

— Аккулак, кеттик! — деди ол.

Ийт, «бослай неге кетемиз» дегенше, Асаннынъ алдына шоьнъкип: «Ув-ув-ув!» — деп улыды.

— Кайгырмас, йолдас. Суьйтип те болатан, — деди анъшы, ийттинъ басын сыйпай берип. Сонъ кисесиннен кесек этти шыгарып. Аккулакка берди:

— Сага эт, мага бир алма. Аша, Аккулак, — деди анъшы. Ийт этти еди эм алдыга шапты. Асан ийттинъ артыннан зыранълады. Ийт коьзден йогалды. Тек аьлемет даваз Асаннынъ кулагына шалынды.

— Аккулак, Аккулак, не болды? Кел мунда, — деп шакырды ийтти анъшы. Оьзи тоьбеге минип карады.

Сувдынъ ягасында йырмага ювык турна, аьлемет сеслер шыгарып, канатларын кагып бир затлар хабарласкандай боладылар. Узун, кара аяктарын ойнатып, оьткир эм каты бурынларын коькке коьтерип, олар: «Кыр-лув-ув-ув! Кыр-лув-ув-ув! Кыр-лув-ув-ув!» — деп кышкырадылар. Касларында бир кара зат ятыр.

Аккулак сол кара затка шапшыды. Турналар ийтти тоьгерекке алып шукудылар, канатлары ман соктылар. Аккулак окын-окын-

да аявлы канъсыды, турналарга шапшыды. Ерте созылып яткан турнадынъ касында айланды.

Асан турналарга ювыклады. Олар кашып кетпедилер. Аккулак, иесин коьрип йигерленди. Турналар да ашувлы кышкырыклап. Аккулакка ябыстылар. Асан турналарды кувып баслады. Куслар анъшыды да тоьгерекке алдылар. Ийтти сенеклегенлери аз болса, энъ уыйкен турна оьткир бурыны ман Асаннынъ аркасын шукуды. Асан ашувланды эм мылтыгын алып коькке тускалап атты. Турналар, тым-тыракай болып, ян-якка шашылдылар. Ерте яткан турна ушпага ымтылды, тек ушалмады, сулайып ерге ятты. Асан энъкейип, турнадынъ канатларын сыгып ыслады, акырын аякларын сыйпап карады. Кустынъ эки аягы тизлериннен тоьмен сынган. Турна канатларын босатпага куьрести, ама карувлы коллар оны кырсагдай сыгып ысладылар. Асан турнады уйге алып келди. Кустынъ авырлыгыннан Асан кара терге туьсти. Аккулак та турнады оьзи ыслагандай болып, иесининъ алдында ойнаклап келеди.

— Аккулак, тек турнадынъ этин ашамаган эдик. Карармыз онынъ этининъ даьминде, — деди Асан ийтине.

— Ав! Ав! Ав! — деп Аккулак суьйинишли канъсыды.

— Этсирегенсинъ, солма? Ах, сени кылыксыз, — деди Асан куьлемсиреп.

Аксамда анъшы ман Аккулак уйге еттилер.

— Рустам, кел бир зат коьрсетейим, — деп кышкырды Асан инисине.

Рустам оьзининъ атын эситкенлей, атылып агасынынъ касына етти:

— Кала, Асан? Во-ха! Кимди бу? Орел деген мунавма? — деп сорады бала кызыксынып.

— Мине кара, танымайсынъма ким экенин?

Он ясындагы Рустам хыйлы заман турнага карап турды.

— Не аьлеметти ол, э? Куйрыгы кораздыкындай, кевдеси коькиске усайды. Тек аяклары узун, мойны аркандай. Коькис те тувыл. Ким экен? Сонъ баладынъ эсине «Туьлки эм Турна» деген басня туьсти.

— Асан мунавы — турна, дия? Билдим, билдим, турна, — деп кышкырды Рустам. Рустамнынъ кышкырыгын эситип булардынъ касына Рабият-аьей келди.

— Ай-яй-яй, Асан, мунавын да кайдан таптынъ? Етпис ясыма еткенмен, турна дегенди юыктан коьрмегенмен. Кара экен оьзи де. Яралагансынъма? Ядыра аякларына тийген болар, языктынъ, — деп оьзеленди аьей.

Асан анасына хабарын айтты.

— Бар, ясым, Дадуды шакыр. Ол да турнады коьрсин, — деди Рабият улына.

— Даду — уста мал эмлевши. Ол зыранълап Асан ман бирге Рабият уйине келди. Хыйлы заман сейирсинип, турнага карап турды.

— Асан, не этеек боласынъ бу языкка? — деди Даду.

— Сизди даьмли эт пен сыйлаякпан. Аккулак та уьлисин саклайды, — деди яс анъшы.

— Йок, ясым, йок! Мунавдай ярасыклы кусты сойып болмас, — деди Даду.

— Онынъ аяклары сынган... Соймасак — оьлеек, — деп Асан оьзиндикин айта берди.

— Кала карайым, сен айткандай маъне-сиз болса, амал йок, соярсынъ.

Даду кустынъ аякларын карады. Онынъ онъ аягына каптырылган темир кырсауды коьрди. «Австралия. 1989 й.» деп язылган эди белгиде.

— Э, ясым, мунав кусты оьлтирип болмас. Эки йыл артта ол Австралияда кыслаган.

— Солма. Мен атпагаман оны. Уьйкен йылгадынъ касында яраланып тапканман, — деди Асан. Сонынъ арасында Рабият:

— Даду, кустынъ аьли кайдай? — деп со-рады эмлевшиге сенуьвли карап.

— Коьнъили яман тувыл. Аякларын шы-рышлап карайык, — деди эмлеви.

Асан ман Даду турнадынъ аякларын эм-леп, эки сабатке ювык куьрестилер. Сонъ боьлмеге тобан тоьсеп, кусты сонда салдылар.

— Рустам, биз Асан ман исимизди битир-дик. Энди турнады аяк уьстине салув сенинъ мойнынъда, — деди Даду.

— Мен не этпеге керекпен, — деди асы-гыслы Рустам.

— Ем аьзирле, заман заманы ман турна-ды тойдыр, сувсыз этпе. Аьруьв карасанъ, турна аяк уьстине минер де кетер, — деди Даду.

— Атай, турнага кайдай ем керек? Мен билмеймен де.

— Аслык, коьгоьлен, бака, балык бермеге болаяксынъ. Сазлык куслары бакады, балык-ты суьедилен.

Сол куьннен баслап, Рустамга каьр шык-ты. Ол кыдырувды да, ойынды да мутты. Йол-даслары ман бирге турнадынъ тоьгерегинде калды. Балалар турнага оьтпек, локым бере-таган болдылар.

Тез ара турна Рустамга уьйренди. Бала эсиктен киргенлей:

— Салам, — десе, турна бурыннын коькке коьтерип: «Кырлув... кырлув... кырлув. Кру-кру... кырлув», — деп кышкыратаган эди.

Биринши куьнлерде турна бир затка да карагысы келмей, кунысып туратаган эди. Соьле болса, колынъа сермейди, мойнын со-зып, не зат аькелгенинъди карап турады.

Суьйте-суьите кыс та келди. Рустам турна туражк боьлмеди кымтады. Бара-тура турна Рустамга бек уьйренди. Бала касына олтыр-са, турна басын Рустамнынъ тизлерине сала-ды. «С...ам! С...ам! — дегендей сеслер шыгара-ды. Сонынъ уьшин Рустам турнага Салам деп атап койды.

Рустам бир кере, книгасын уьйде мутып, школага кетипти. Уьйкен переменада ол кни-гасы уьшин уьйге келди. Книгады алып, авыз-дан шыгажтырганда, бирев терезеге какты. Бала артына бурылып карады. Коьзлерине ьйнанмай, ювырып барып, боьлмединъ эсигин ашты. Караса — Салам эки аягына басып, мойнын созып: «Караш мага, аякларыма басама» дегендей болып, эсикке карап туры. Рустам эсикке басын сугып:

— Абай, Асан, карашынъыз Саламга. Са-лам аякларына басады. Ура! Мен балаларга айтайым, — деп Рустам, куванышы койнына сыймай, школага ювырып кетти. Рабият та сейирсинип:

— Астофиралла, Рустамнынъ Саламы аяк-ланды-яв. Уста коллары бар Дадудынъ, — деди.

Турна эсикке, терезеге ымтылып, сыякка шыкпага суьйгенин билдирди. Школадан кайткан Рустам боьлмединъ эсигин керип аш-

ты. Салам суыйинип каралдыга шыкты. Аनाव якка да шапты, мунав якка да шапты. Сонъ канатларын тарсылдатып, тоьгерек айланып ойнады. Уыйкен карт коразды коьрип, аякларын бир-бир басып, касына келди. Кораз тез болып кашты да, кедешке кирип кетти. Коькислер де кыйыр-шыйыр болдылар. Канзепир атаманлар, ят кусты коркыстаяк болып, «кавдыр-кавдыр» деп, канатларын ерге суыйреп, атамансырады. Кызардылар, кубардылар. Салам басын коьтерди, аякларын кезуьв-кезуьв алып, басын аьри-бери бурып, ойнады. Коькислер тындылар. Турна болса оьнершилигин коьрсете берди: канатларын ямышыдай яйып, тоьгерек айланды, сонъ кобыздай этип йыйып, шоршып-шоршып: «Кырлув! Кырлув! Кырлув!» — деп кышкырыклады.

«Тийменъиз мага, тийменъиз. Баьлеге каларсынъыз», — демеге суыйген болар. Салам оьзининъ куватын суыйтип азбардагы ян-януварга коьрсетти. Кус куьннен куьнге арсыз болып баслады. Рустам азбарга шыкса, Салам да артыннан ийттей иереди. Аккулак пан да айырылмас дослар болдылар. Аккулак ийтке яде аьдемге шапса, Салам сол саьатлей касына етеди.

Суыйтип олар язга шыктылар. Рустам ман бирге Аккулак та, Салам да баьпийлер, шипийлер багатаган болдылар. Салам болган ерге не каргалар, не савысканлар, не кара шаьвкелер ювымайтаган эдилер. Рустам кишкей коькис балапанларына, баьпийлерге ем берсе, Аккулак пан Салам бир-бирлерин кувып ойнайдылар. Сонъ турна коьлден оьзине зияпет излеп баслайды. Оьзи тойса, баьпийлерге бир-эки бака яде балык таслайды. Баьпийлер бакага таласып, кыйыр-шыйыр боладылар.

Суыйтип, Саламнынъ да пайдасы тийип баслады. Бир кере кеште Рустам баьпийлер мен коькислерди уыйге куьндегиндей айдап йоьнеди. Аккулак алдыга шавып кетти. Салам, аякларын бир бир басып, Рустам ман бирге кусларды айдап келеятыр. Бирден Аккулактынъ канъсувы эситилди. Баьпийлерди таслап, Рустам ийтке шапты. Караса, авылдынъ канъгыма ийтлери Аккулакка шапшыйдылар. Рустам не куьрессе де ийтлерди айыралмады. Болмаганда уыйкен сары ийтти аягы ман тепти. Сол саьатлей ийт Рустамга атылды эм аягына ябысты. «Ай, ай, ай», — деп кышкырды Рустам. Оны эситкен Салам, канатларын ерге тиреп иесининъ касына ыскырып етти. Систей биз бурыны ман ийттинъ басын шукуды. Сары ийт, канъсып, кашпага карады. Ама ашувланган турна ийти канатлары ман сокты, бурыны ман яне шукуды. Ийтлер тымтыракай болдылар. Рустам ерден суыйретилип турды эм канга боялып яткан Аккулактынъ касына олтырды. Сонъ тегаран бир коьтерип, досын уыйге аькелди. Салам да ийтке мыдахланып карады.

Рустам, турнады кушаклап, оны сыйпады.

— Сен акыллысынъ, йигитсинъ, меним алал досымсынъ. Сен болмаган болсанъ, сары ийт мени маскара этеек эди, — деди.

Турна басын Рустамнынъ ийнине салды. Уыйде тувыл, авылда да турнадынъ акында суыйип айтатаган болдылар. Яз озып кетти. Рустамнынъ баьпийлери де, коькислери де уыйкен болып оьстилер. Рустам яздынъ калай озганын да сезбей калды, ол школага барып баслады. Турнады аьлемет сезимлер бийлейдилер. Ол экидинъ биринде ушып кетип, бир кесектен сонъ кайтып келер эди.

— Абай, мен Саламды карайым. Оны кыр-да коьрселер, аньшылар атарлар, — деди Рустам бир куьн. Капалган турна токтавсыз кышкырыклап турды. Коькте бийикте ушып кететкан турналардын давазларын эситип, Салам терезеди бузып шыкты. Акырын ушып каралдыдан кетти. Рустам школадан кайтты, досын уйде таппай, сав даньылды айланып шыкты. Куьйгелеклеп юрди.

— Онын кетеегин билсем, каранга кедешке капаяк эдим де, сокыр болар деп коркып, боьлмеде калдырдым. Ал сени тынлап, Саламнан куры калдым, — деди бала Асанга йыламсырап.

— Ай, акмак, караганын ушин кустан акын алаяк эдинтагы. Кыс келеятыр, турна карувланды. Кететкан турналарды коьрген болса, артларынан йоьнеген. Кайгырма, Рустам, язда артына кайтар, — деди Асан бебесин тынышландыраяк болып.

Тек Рустамнын кейфи бузык эди. Алал досы ушин, ол йылап та алды. Агасына йынанмай, бирюмага дейим йолдаслары ман бирге Саламды излеп бармаган ери калмады. Калын кар ерди япканда, Рустам уьмитин уьзди.

Быйлыгы кыс бир бек узак болып коьринди Рустамга. Турнасы кедедин коьз алдынан кетпеди. Ол язлыкты шыдамсыз саклап турды. Куьнлер бирисинин артынан бириси шабысып кеттилер. Рустамнын сагынышлы язлыгы да келип етти. Йылы ава табиятка ян салды. Узак яклардан куслар артларына кайтып басладылар. Аьр куьн сайын Рустам турналардын кайтканын саклап туратаган эди. Кеше тынышсыз уйклаган Рустам, танда бир таныс давыс эситип, сескенип уянды. Янме-ян азбарга атылып шыкты, ян-ягына каран-

ды. Сонын арасында мунын касына уйкен кус конды. Рустам сескенип:

— Абай! — деп ышкынып кышкырды. Эсин йыйып караса — алдында Саламы туры.

— Салам, Саламым меним, Саламтай, — деп Рустам кусты кушаклады. — Келдинме, сен мени муткан йок экенсин, айтпай ясырынып кеткен эдин де. Сон уй бетке бурылып:

— Абай, Асан, Салам кайткан, Салам! — деп кышкырды.

Уйден Рабият пан Асан атылып шыктылар. Рустам оьтпек, ералма аькелип йолдасын сыйлап баслады. Салам бакшадын шетинде ак терекке карап: «Кырлув, кырлув!» — деп кышкырды. Сол заманда баьриси де экинши турнады коьрдилер. Турналар ак теректин басында уйкен уя ясадылар. Эрген сайын олар каралдыдан ем шоьплеп кете эдилер. Саламнын йолдасы да акырын-акырын Рустамга уйьренди.

Солтанмурат

— Мама! Мама! Атай келген йокпа? — деп коьзлерин уйкалап тоьгерекке карады бес ясындагы Ибрагим.

— Уйкла, ясым! Атай караклар ман, бан-дитлер мен куьреседи. Келген йок, онын иси авыр эм кыйын, — деди анасы Тута.

— Мен де пападай болаякпан. Пыштав ман «Пых, тых, тах!» — деп кырсызларды ыслаякпан, — деди Ибрагим, коьзлерин бакырайтып.

— Солма? Эне атан келеятыр, карашта, — деди анасы. Ибрагим ювырып атасы-

нынъ алдына шыкты. Солтанмурат улын коьргенлей, ерге шоьнъкип, колларын яйды эм «Шап-шап-шап! Ай йигит, яс! Йигитлер эрте турадылар!» — деп Ибрагимди сыгып кушаклады. Сонъ коьккк коьтерип, акырын ерге салды. Экеви бирге кол ысласып уйге кирдилер.

— Келдинъме аман-эсен? Кеше уйкламай шыктым... Кыйынлы заман, юрегим тынышсызланып, сабатке карап танъ аттырдым, деди Тута.

— Сен уйьренмеге керексинъ меним куллыгымга. Не болаягын, не калаагын алдыда ким биледи. Сен бир исти ойланып уйден шыксанъ, заман баска затларга йолды бурады. Айлак коьп болган кыянатшылар, — деди арыган давазы ман Солтанмурат.

Аьел эртенъги аска олтырды. Ибрагим, суьйикли карасын атасына тигип:

— «Атай! Мен олардынъ юреклерин яракпан: «Пиф-паф! Пиф-паф!» — деп атсанъ олар коркаяклар, дия? — деп атасыннан сорады.

— Кой, ясым, кой пиф-пафты! Сизинъ заманынъыз етсе, сизге баска алатлар керек болар. Атайдынъ иси авыр эм кавыфлы, — деди Солтанмурат, мыдакланып.

Солтанмурат Матакаев Хабез авылында судья болып уыш йыл иследи. Сонъ оны Черкесск каласына НКВД-дынъ басшысы этип коьширдилер. Танъ эм туврашыл аьдем, халктынъ элшилерин анълап та, тынълап та билетаган эди. Юмсаk эм яйнак куьлкисин йолдасларына тоьгип: «Ал, йолдаслар! Асыкпага керек: ислерди коьп саклатсанъ, олар ийисленип баслар. Бизге уятлык аькелер», — деген онынъ соьзлери тенълерининъ арасында соьз болып айланатаган эди. Солтанмурат аьр-

бир тенъининъ де, колында ислеген аьдемлердинъ де кылыкларын билип, оьз оьлшемин салар эди. Эм оларды аькис абытлардан, ялган соьзлерден коршалап туратаган эди. Ама, ногоай айтканша, алдап-сулдап, енъилдинъ астында, авырдынъ уьстинде калкып, узын колларын оькиметтинъ кисесине сугатаган суга-накларды коьрип болмады. Олар оьзлери де сыпсын ман: «Матакай эситпесин! Ол анъласа, такыйкадынъ ишинде истен шыгартып, коьзлеринъе де карамай, судке береек», — деп Солтанмураттан тартынатаган эдилер.

Айлак кыйынлы йыллар эдилер сол отлы йыллар. Туьнегуьнги ян йолдасынъ, буьгуьн — халктынъ явы болып шыгар эди. Аьдемлер серсана болдылар, бири бирине шекленип карап: «Сен кайдай экенсинъ?» — деп сорама-са да ойланатаган эдилер.

НКВД-дынъ ишилерининъ куллыклары боьтен де авыр эди. Танысларынынъ, йолдасларынынъ, кардаш-кавымларынынъ уйлерине яв болып кирмеге енъил тувыл эди. Тавлардынъ, агашлыклардынъ арасында ясырынып калган бандитлердинъ де аьдемлерге коьп зарарлары тиетаган эди. Законга карсы яшамага суьйгенлер, савыт-садаклары ман таса ерлерде ясырынып, яс милиционерлерди анъылып, коьп кыянатлар эттилер. Заман да, яшав да кыйын эди. Кеше-куьн демей иске коьмилип, уйин де мутып калатаган эди Солтанмурат.

Матакайлар оьзлери Балта авылында яшаганлар. Мунда Матакайлар уыш боьликке боьлингенлер. Эрте-эрте заманда Балта авылына уыш ага-инилери яшамага мырат этип келгенлер. Ерин, авасын яратып яшап калганлар. Кайсысы уйкен кардаштынъ балалары, кай-

сысы ортаншыдынъ, кайсысы кенжепайдыкы экенин эндиги бирев де билмейди. Болса да уыш боьлиги — боьликлей турады. Сонъгы йылларга дейим эртеги аьдетти саклап, кыз бермегенлер, кыз алмаганлар. «Оймак суьт бир арба туздан авыр», — деп кардашлыкка сак болганлар.

Кишкей Йилиншиктинъ яйдак ягасына яйылган авылын Солтанмурат бек суьетаган эди. Авылынынъ хабарын айтып тынмас эди. Боьтен де алал тенълери мен, авылдынъ шебер коллы яслары эм кызлары ман оьктемсийтаган эди. Авылга келгени мен тукумда калган картларды, курткаларды коьрип шыгар эди. Атасы Атай ман анасы Кебаханды коьрип, он-он бес такыйка олтырганы ман, саьатине карап: «Мага шамланманъыз, болсын-ма? Куллыклар кайнайдылар. Зеюкода бандитлер милиционердинъ аьелине кыянатлык эткенлер... Яслар кеткенлер... Асыгаман», — деп шыгып кетер эди.

Кебахан ызыннан шыгып:

— Солтанмурат, яным! Сак бол, ясым! Алланъ сени сакласын! Коьзлеримиздинъ мери сага канмайды деп карап калатаган эди. Куьйгелеклеп Кебаханнынъ артыннан Атай да шыгар эди:

— Солтанмурат кайсы ерге аягын басса, сол ерде куллык боркылдап кайнайды. Аьдемлердинъ уллары айлап, юмалап та турадылар... Солтанмурат десенъ аттан туьспейди... Мунавы неди оьзи: куьпелектей ушып конды эм кетти,—деп оьпкесин тоьгип алады.

— Кой, атасы, кой! Солтанмурат — кыздан да яныплы эм алал. Шынты иши аьдемге куллык аьр дайым кайнайды. Йигит кайдан да тастан сув шыгарсын. Солтанмурат куллык-

суьер эм сонынъ уьшин асыгып куллыкта ялдайды. Аякларын бир-бир басып, ислерининъ маьнесин билмей юретаган басшылар азба? Оларды аьдемлер сыйлайма? Эр эрлигин туьзде коьрсетсин, кыскаяклы шеберлигин уьйде коьрсетсин,— дейди. Атай бурылып кетеди. Ол юрегине уя салган авыр ойларын Кебаханга айта алмады. Солтанмураттынъ куллыгы кыйын, яман аьдемлер аз тувыл... Аьдемнен келген казага каза етпес...

Солтанмурат оьзининъ ишчилери мен бирге шыгатаган эди не кыйынлы операцияларга да. Коьплерин оьзи баслайтаган эди. Ка-выфлыктынъ артыннан анъшыдай шаппай, онынъ етеятканын юрегинъ мен сезбеге керек» — дейтаган эди яс ишчилерине экидинъ бирисинде.

Бир кере доьрт канлы бандитти уыш куьн ызлап, тар йылгага туьсирип, тегаран ысладылар. Солтанмурат пан Адис авыр яралы болдылар. Йолдаслары етпеген болса, ислери онъсыз болаяк эди.

— Эндигиси аьдемлер тыншаярлар, — деди Солтанмурат тынысын тегаран алып. Суьйтип, Элининъ алал улы не авыр иске де кири-сип, оьзи ишинде болмаса даяналмас эди. Бир куьн кешке дейим кабинетте олтырган болып Солтанмуратты бирев де сезбеген.

«Солтанмурат! Сага неше кере тел согып та, сени таппаймыз деп басшылар айтса», Солтанмурат булай дер эди: «Эгер мен кабинетте олтырып турсам, сизинъ биревинъиз де сав калаяк тувылсыз!»

Куьздинъ сувук эм батпаклы куьнинде Солтанмурат туьннинъ ортасында уьйге кайты. Арыганнан эки аягын тегаран алып, этиклерин шешти. Бир-бирлеп басып пешке кирди.

— Солтанмурат! Сенсинъме? Аллага шуь-
кир, келдинъме? Кайда юресинъ сосы сен? Не
кеше, не куьн уьйге келмеге заман таппай-
сынъ... Меним де юрегим кыйналады... Кимди
ызлайсынъ? Уьйкен басшылардай кабинетте
олтырып, озинънинъ ким экенинъди коьр-
сеттага! Сен болмасанъ, бир басшы яман-юман
кырсызларды анъылыпюрмейди. Сен началь-
никсинъ де, билмейсинъме? Анав кере олим-
нен куткардылар. Яман бандитлердинъ пы-
шагыннан оьлип кетездынъ да! Караш та
танъ атпага аз калган. Уьйге келмеске бола-
як эдинъ,— деп пишеси манълайын туьйди.

Солтанмурат Тутадынъ союзлерине эс бер-
мей, кишкей улынынъ боьлмесине кирди. Бес
ясындагы Вова онынъ оьктеми эм суьйиниши,
колларын ян-якка таслап уйклап ятыр. Оьзи
де туьсинде куьлемсирейди. Ким биледи, ким-
ди коьреди, ким мен соьйлейди, бала туьсин-
де не затка суьйинеди? Солтанмурат эринле-
ри мен улынынъ басына, колларына, бетине
акырын тиеди. Коьзлерин алмай заркылып
карасын Вовага тигеди.

— Солтанмурат! Балады уятарсынъ. Те-
гаран уйклаткаман, сени саклай-саклай мыз-
гап кеткен. Сен болмасанъ соьзи де йок, сени
сагынады... Бизди йокламага сага заман
йок,— деп оьпкесин тоьгеди Тута.

— Вова, элбетте, суьер мени. Ол — яс. Ме-
ним лашыным эм куванышым. Мунав дуныя-
да Вова сынъар бир суьйинишим. Ол эсимге
туьссе, баьрисин де таслап уьйге кайткым ке-
леди,— деп куьрсинди Солтанмурат.

— Ол не затка да аваслы бала. Неге?
Кайда? Кайтип? Кайдай? Баьрисине де тув-
ра явап берип кара! Оьзи наьндуьриктей
йыбырдавык бала.

— Аьлеметсинъ сен, Тута! Баьри Матакай-
лар да арып билмейтаган аьдемлер. Ол мага
усайды, мага! Экинши Матакай оьседи аьел-
де, — деди Солтанмурат оьктемсип.

Сонынъ арасында эсик каты соьылды. Сол-
танмурат пан Тута бири-бирине карадылар.
Сонъ Солтанмурат эсин йыйып: «Киригиз!
Эсик киртли тувыл», — деди.

«Ким экенин сорамай эсик ашатаганма?
Канлы явынъ уьйге кирип, манълайынъа ат-
са ша?» — деди сыбырдап Тута. Солтанмурат,
ашувлана берип, колын силкти. Уьйге доьрт
киси кирди. Биревге де соьз айтпай, болган
затты тинткишледилер. Не зат излейтаганла-
рын да айтпай, Солтанмуратка авыр карасын
таслап: «Шык алдыга! Сага кереги барды,
сволочь» — деди бириси. Солтанмурат састы,
уьндемей эсикке ымтылды. Тута каьыттай
агарып, иргеге сирелген. Сонъ эсин йыйып:
«Кимсинъиз? Не керекти сизге? Не зат
уьшин? Кайда аькетесинъиз? Онынъ ким
экенин билесинъизбе?» — деп кышкырды.

Мунынъ кышкырыгыннан сескенип бала
уянды. Эки колын атасына созып: «Папа! Па-
па? Кайда кетесинъ?» — деп ашшы кыш-
кырды.

Вова коркканнан калтырап баслады. Ана-
сы балады коькирегине кысты эм: «Авызынъ-
ды ашпа, балам! Йылама! Биз баьлеге кал-
дык», — деп сыбырдады. Сонъ йигерленип:
«Кайда аькетесинъиз Солтанмуратты? Сиз
аьдемлерсинъиз де!» — деп каныкты сораьсыз
келгенлерге. Солтанмурат артына буьрылып:

— Йигиттей болынъыз. Меним шуьшим
йок. Балага сак бол! — деди эм шыгып кетти.

Савытлы кисилердинъ бириси кыскаьклы-
дынъ касына келип, пыштавды Тутадынъ мы-

йына тускап: «Яп авызынъды! Шашарман басынъды!» — деп азар соьзлерди куйды. Вова анасынынъ коькирегине басын коьмип: «Мама! Мама!» — деп ышкынып кышкырды.

Соравсыз келгенлер Солтанмуратты алып кеттилер. Хыйлы заман озган сонъ Тута эсин йыйып, уйдинъ ишин йыйыстырды. Вова уьнсиз анасына карап турды, сонъ: «Мама! Папады бандитлер аькеттилерме? Олар оны йибереекпе? Папады оьлтирмеслерме? Папа оларды неге тоьбелемеді?» — деп сорады.

— Билмеймен, ясым, атанъды кимлер аькеткенин. Уйдинъ ишинде тоьбелес ашып болаяк тувыл, Вова. Келгенлердинъ савытлары бар эди.

— Папа коркканма?

— Йок, ясым! Ол бизим уьшин корккан. Солтанмурат олардыян-якка таслап, маскара этеек те болар эди. Ама бизди кызганган. Бьтен де сенинъ уьшин корккан, — деди Тута.

Пелвандай йигит атасынынъ ят аьдемге бойсынып уьнсиз уйден шыгып кеткени, келген огырсыз кисилердинъ даьмбир-дуьмбир этип дуныяды актарганы, пыштавды анасынынъ манълайына тускап милиционердинъ кышкырыгы Вовадынъ коьзлерининъ алдында оьмирлерге калды.

Солтанмураттынъ тувган авылына ашшы хабар канатланып етти. Кебахан ман Атайдынъ уйылган ювырттай татым эм тынышлы уйине уйкен кайгы кирди. Кебахан бозлап йылап, сулайып ятты. Атай куьдирейди, кайгыдан адап састы. Ягасыннан тасып шыгып кеткен сувдай, кайгы яйылып йьонеди аьр бир Матакайдынъ уйине. Солтанмурат Матакаев — «халктынъ явы», — деген хабар авылга белгили болды.

— Йок! Йок! Ол оьтирик хабар! Солтанмурат таза ниетли, алап юрекди, сахый аьдем, — деп авылдаслары ыйнанмадылар. Ама яшавда аькис ислер де раса турадылар.

Аьр куьн сайын Кебахан тутнакка азык алып келеди. Дуныядан кеткенше Атай да, Кебахан да Солтанмуратты саклап, коьзлери йол болып, соьзлери аьсирет уллары болып яшадылар.

Вова да аьесининъ йылы канатларынынъ астында яшады. Ойыншылы эм кытымыр яс уьнсиз болды.

— Билмеймен не этеегимди: ойнаган да этпейди, балаларга да карыспайды, уйден шыкпай меним касымда олтырады. Сав куьн озар, Вовадан бир соьз де эситпессинъ, — деп оьзеленетаган эди Кебахан. Сонъ коьзясларын суьртип, косар эди:

— Солтанмурат язык пан келселер, савлай каралды кыйыр-шыйыр болатанган эди. Бир ерде тегин турмайтаган кытымыр бала эди, — деп.

Сезалмады Кебахан бир затты: аьесининъ юрегин яндырып соьндирген кара кайгыдынъ ялыны баладынъ юрегин де шалып кеткенин. Кебаханнынъ куьндеги тоьккен коьзяслары Вовадынъ юрегинде оьз ызларын калдыратанган эди.

Бала аьдемлерге табияттынъ берген энъ ярасыклы эм баа савгасы. Ол ата мананадынъ йылувына коьмилип, таьтли соьзлерин эситип, эркеленип оьспеге керек. Вова атадынъ йылувына, атадынъ кушагына, атадынъ майдай юмсап, балдай таьтли соьзлерине зар болып оьсти, корланды. Завыклы эм ойсыз балалык «враг народтынъ» баласына ювыкламады. Атасынынъ шуьшсиз ысланып, аьдем-

лердинъ «халктынъ душпаны» — деп айтылганы Вовадынъ юрегин отсыз кувырып, агашсыз куйдиретаган эди. Кенъ орамга шыгып йолдаслары ман завыклы ойынлар ойнамага заър болды. Сонынъ ушин болартагы Вовадынъ, аьесининъ этегине оратылып, онынъ касында айланып турганы. Аър созди юрегиннен оъткерип абайы ман куйгелеклеп яшады. Аш та болды, яланъаш та болды, намысын йоймады, кылыксызлык этпеди. Атай ман Кебахан дуныядан кеткен сонъ, атасынынъ иниси Исмаил ман онынъ пишеси Марьем мен бирге яшады. Кебахан языктынъ коьзлери ашык кеттилер: Солтанмураттан бир хабар эситпеди, тунъышын коьрмеди. Исмаил ман Марьемге кезуьв-кезуьв Вовады аманат этип кетти...

...Солтанмурат тутнактан тутнакка тентирей-тентирей Сибирьге етти. Лагерьдинъ ишине киргенлей, Солтанмураттынъ юреги куьнъиртленди. Аьдемлер шыбынлардай бызылдайдылар. Неше мынъ экенин Алла билсин! Кулак салып тынъласанъ, туьрли миллетлер бар экенин сезесинъ. Солтанмурат ойга коьмилген. Тоьгерекке де карасын таслап алады. Юма озган сонъ, мунынъ касына милиционер келип: «Меним ызымнан келинъиз», — деди. Йолда ол Солтанмураттай бойлы, шаркы сегиз аьдемди сайлап, оларды да ызыннан иертип йоьнеди. Старшинадынъ артыннан булар бир кенъ кабинетке кирдилер.

Тоьр бетте, столдынъ янында олтырган эсли киси уьнсиз карап турды. Хыйлы заман озган сонъ мунынъ авыр карасын сезип, Солтанмурат кисиге карады. Тартынмады, яде анав бетке бурылмады, караска карас деп тигилип карап турды. Мунынъ таза эм ашык

карасына шыдаялмай, киси столдагы кагытларды йыйыстырып баслады. Сонъ Солтанмуратка бурылып:

— Мен сизинъ кагытларынъыз бан таныс канман. Сиз алдын милицияда ислегенсинъыз. Яшав авыр, лагерьде аьдемлер коьлем, бизге болгандай ярдамшылар бек керек. Биз бен ислемеге разылыгынъызды сораак ушин ша кыртканман...— деп тынысланды да, сонъ:

— Неге? Мен кагыт язып сизди зор ман ислетпеге болаякпан. Тек мага керек мени анълап, аьдемлер мен тил тавып, билген куллыкшылар. Коьплердинъ наьсиплери сизинъ колынъызда болаяк. Аьдемди корламага коьп акыл эм билим керек тувыл. Эмлемеге — куьнлер, айлар, йыллар керек, йылы созлер керек. Ярасына коьре эм де, заман да, — деди. Солтанмурат эситкен созлерине сейирсинди. Ол анълады мунав басшы баска туьрли аьдем эм лагерьшилердинъ бактысын тийисли колларга сенмеге излейди.

— Мен сизден явап саклайман, — деп басшы Солтанмуратка сенимли карады.

— Сиз тапшырган куллыкты юргистпеге разыман, — деди Солтанмурат. Онынъ ызыннан баскалары да разылыкларын билдирдилер.

Суьйтип, уьйкен лагерьде, Солтанмурат надзиратель болды. Бу ис енъил тувыл эди. Солтанмурат кешке тегаран етип, солкылдаган аякларын салмага ер таппай калатаган куьнлери коьп эди. Ол анълады: бу лагерьдегилер де оьзиндей «явлар» экенин. Сонынъ ушин боьтен де Солтанмурат аьдемлерди аяпта, кызганып та билетаган эди. Аър бирисине келискенше ярдам этпеге шалысты. Кимди йылы сози мен йылытты, кимди тамак азык

пан эследи, кимди кийим мен, кимди яман тиллерден коршалады. Солтанмурат акында лагерьшилердинъ ишинде соьйленип баслады.

Бир кере лагерьдинъ басшысы Солтанмуратты озине шақырып: «Савбол, йолдас». Мен сени коьргенлей яраткан эдим. Сенимимди акладынъ... Мен шынты аьдемлерди суьемен», — деп куьлемсиреп колын созды. Солтанмурат созылган колды сыгып ыслап: «Кавказшыларда шынты аьдемлерди айырып суьедилер. Савболынъыз йылы соьзлеринъизге», — деди.

Сол куьннен сонъ экеви тап оьмири бир-бирин эртеден таныган тенълердей болып, коьп кере сырласатаган эдилер. Солтанмураттынъ шынты аьдемшилиги орыс кисидинъ юрегине ярады. Боьтен де бек биревди шакпай, биревге казебин тикпей, биревди корламай, аьр бир аьдем мен келисип билгенине сейирсинип те алатаган эди. Шагатаганлар да коьп эди, аьдемлерди корлап, тоьбелемеге шабатаганлар да бар эди.

Аьдемди аьдемлиги айттырады. Карт Атай тунъышынынъ акыннан айтылатаган соьзлерди эситсе суьйинеек эди-ав. Тек Алла бу йырмады Атайга ол хабарларды эситпеге.

«Вова, Вовочка! Вовчик!» — деп орысшала тып суьйип айтатаган эди Солтанмурат. Шынты аты Ибрагим эди, биринши йиенге уйкен атасынынъ атын атаган эдилер. Тек Ибрагим деген аты кагытта калды. Авылдаслары Солтанмураттынъ суьйип айткан атын айтатаган эдилер.

Вова да атасын коьрип, атасынынъ коькирегине басын салып, аьвелги хабарларын тоьгеек болар эди... Сагынышлы атасынынъ ку-

шагына коьмилип дуныясын, озган зорлыкларды эм корлыкларды мутаяк болар эди... эгер... эгер...

Солтанмураттынъ болжалы таьвесилмеге эки ай калды. Лагерьдинъ басшысы Кызыл-Юрттынъ Советине кагыт язып йиберди. Явап озин саклатпай, айдынъ ишинде келди.

«Солтанмураттынъ аьелиннен эш бирев калмаган... Враг народтынъ аьелин эм кардаш-кавымын туьп карардан йок эткенлер. Авыл онынъ артына кайтаягын сагынмайды».

Кагытты оқып шыгып, басшы орыннан шоршып турды эм кабинеттинъ ишинде ян-якка юрип баслады. «Алла — Алла! Кайдай каза болган экен! Кайтип айтпага керек бу хабарды Солтанмуратка? Йок! Йок! Айтпай турайым. Сонъында коьрермиз», — деди ол озин озине. Хатты столдынъ кутыгына ясырды.

Солтанмурат уйге кайтпага аьзирленип баслады. Вовадынъ корккан карасы коьзлерининъ алдында калган.

«Кайдай экен Вова? Кимге усайды экен? Танымай маскара болсамша улымды? Вова мени, элбетте танымас... Мине буьгуьнги Солтанмуратты, бирев де танымаяк», — деп куьрсинди Солтанмурат.

«Ах, Вова — Вова... Савлай яраланган яшавымнынъ маьнеси, ялгызым... Сени коькирегеме сыгып кушакласам, оькинмес эдим бир затка», — деп оьзеленип ойланды. Ойларга оьзинъди енъдирсенъ, арты авыр болады. Сонъгы куьнлерди Солтанмурат тегаран оьткерди.

«Босадым! Уйге кетпеге болаякпан!» — деп басшыга йоьнеди. Басшы да бу куьннинъ келеегин юреги суьймей турды. Солтанмураттынъ ойларын эректен сезгендей, кагытларды

шыгарып хыйлы заман оқып олтырды. Сонынъ арасында суьйинишке толып, кабинетке Солтанмурат кирип: «Все, начальник! Куьнлерим битти! Басымга бос болдым», — деди. Канатларын кенъ яйып, ушпага аьзирленген кустай, басшыдынъ касына сирелди. Тек басшы, неге де болсын, мыдахланып: «Айтувынъ тувра, Солтанмурат, болжалынъ кутылды. Тек... тек.. .сен, кешир мени, мунав кагытты оқып шык... Сонда соьйлесермиз», — деп хатты мунынъ алдына салды. Оьзи бир затлар сылтавлап шыгып кетти.

Сабат озган сонъ, басшы кабинетке кирди. Сыпаты куьзги япыраклардай саргайып, коьзлерининъ туьплери коьгерип, яйдай ийинлери куьдирейип, олтыры эди Солтанмурат. Куьнъиртленген карасын басшыга тигип: «Савбо-лынъыз, Иван Ильич! Мен... мен сизди анъладым! Бек разыман», — деди.

— Не зат ушин! Ол кагытты эки айдан бербетин саклап турдым. Сага коьрсетпей болмадым. Наьсибинъ карсык экен, йигит яс. Дуныяда кайдай кыйынлыклар да бар. Сенинъ шетсиз эм кыйырсыз кайгынъды кайтип боьлейим? Шынты аьдемсинъ эм намыслы кисинъ. Басынъды йойма, эсинъди йый!

— Оькинемен! Оькинемен! Олардынъ баьлеге калганларын билсем, мен яшаяк тувыл эдим. Мен оьлгенлерди сагынып, оьлгенлер мен соьйлесип яшаган экенмен. Тувралык кайда ясырылганды? Кайсы кувыска, кайсы муьйiske кыстырылып калыпты? — деди куьрсинип Солтанмурат.

— Ах, йолдас! Тувралыкты излейсинъ, солма? Тувралык — ол сен, мен, мынъ юз мынъ, миллион биздейлер. Бизим акымызда айтарлар, китаплар язарлар... Шуьшсиз

аьдемлерге зыкы шектиргенлердинъ де атлары халкка белгили болар. Оькинишке, йолдас, ол куьнди биз коьрермизбе? — деп куьйгелеклеп сыбырдады басшы.

— Яхшылык пан калынъыз, мен кетим! — деди Солтанмурат.

— Кайда? Караш та саьатке!

— Мага не баскасы барды заманнынъ? Поездке басылайымма, сувга атылайымма? Сеним мени буьгуьнге дейим яшатып келген эди. Эндигиси яшавдынъ маьнеси йок, — деди Солтанмурат.

— Йок, кардаш! Тынъла эм мени тувра анъла: мунда кал, тыншай. Сен арыгансынъ. Танъ атсын, ойларынъ кеп алсын. Эртен коьрермиз. Тувган ерлеринъди йоклап келсенъ ша? Аьр затты аьдем оьзи коьзлери мен коьрип, кулаклары ман эситпеге керек. Мен суьйтип ойлайман, э? — деп сорады басшы.

— Йок! Йок! Артка кайткандай амалым йок. Авылым, аьелим, авылдасларым, янымнан да бек суьйген сынъар улым Вова мага эндигиси туьсимде энееклер. Мен аьелимининъ эм кардашларымнынъ оьлимине шуьшлимен. Йок! Авылга мен баралмаспан! — деди Солтанмурат катырып.

— Солтанмурат! Ким биледи барып кара. Кенем де болсын, бу бир огырсыздынъ янъылысы болса ша?

— Иван Ильич! Артка йол йок! Кагытты меннен алдын сиз окыгансынъыз. Кимге керекти мунавдай окты меним яралы юрегиме атпага? Меним авылда явым бар деп билмеймен. Эш бир аьдемге аькис соьз айтпаганман, — деди Солтанмурат.

— Авылынъа кайтпаяк болсанъ, мунда кал, йолдас! Неге дейсинъме? Муннан кайт-

канларды иске алмайдылар. Аьдемлердинъ ойлары эм караслары биздейлерге баска. Не этерсинъ? Мен де сендей болып мунда калмага амалсыз болдым. Йырма бес йыл... Болжалымнан бес йыл арткан...

— Аьелинъиз ша? Сиз ялгызсынъызтагы?

— Ялгызбан, йигит... Биревим де калмаган... Анъладынъма? — деп коьзлери ясланып, Солтанмуратка тигилип карады.

Солтанмурат басын тоьмен ийди.

— Аше соны ман, Солтанмурат, не айтарсынъ? Орыслар мунда азба? Меним юрегим сол такым аьдемнинъ ишиннен сени сайлаган. Оьзинъ де коьресинъ. Эки яраланган юрек бири бирине демев болар. Ким биледи, кайдай куьнлер бизге туварлар? Бирге болсак, ийгидей коьремен. Касынъда сени анълаган аьдем болмаса, шырагынъ да куьнъирт янады.

Солтанмурат Иван Ильичке болган муьсиревин айтты. Огырсыз, кара ниетли аьдемнинъ колы ман язылган хат Солтанмураттынъ яшавын эки боьлди. Аьвелгидеги — яйнаган яслык куьнлери, тувган авылы, ата-анасы, сынъар Вовасы, суьйген куллыгы, тенълери, юрегинде битпес ашык яра калдырып янып соьнди. Аьлиги куьнлери карыстылар. Келеегинде де суьйингендей заты йок.

Солтанмурат уьйренген эди лагерьдинъ эгизлердей бири бирине усаган суьйинишсиз эм куьнъирт куьнли яшавына, туьрли аьдемлерге. Уйкысыз кешелерде яшавын ян-яктан тешкерип шыккан сонъ, Солтанмурат Сибирьде калды. Сол куьннен баслап мунынъ юреги тоьменнен тоьмен болды, кейфи бузылды.

Сеним аьдемди яшавга кызыксындырады. Сениминъ соьнсе, яшавдынъ да маьнеси эм

коьрки соьнеди. Куьннен-куьнге тоьмен болып, Солтанмурат оьз наьсибине бойсынды эм яшавга айырмассыз болды. Аяздай буйыктырган куьнлер, увдай ашшы ойлар, кетпес кара кайгы, — баьриси де оьз ислерин эттилер. Солтанмураттынъ юреги корлыкка шыдаялмады. Ят ерде, ят аьдемлердинъ ишинде, авылына, тувган-оьскен ерине, яныннан да бек суьйген Ибрагимине термилип оьлип кетти Солтанмурат. Ногай тилинде бир авыз соьз эситпеге, авызы толып бир йыймады айтпага заьр болып яшады кадамсыз Солтанмурат.

Ялгыз Солтанмуратпа? Сталиннинъ репрессиясынынъ курманлыкларынынъ тувра санын ким билген! Санамага кыйын, аьр бирининъ басын тазалаган кыйын... Шуьшсиз аьдемлердинъ уйлерине кешелер мен караклардай сораьсыз-соктаьсыз кирип, дуныяды кыйыр-шыйыр этип, аьдемлердинъ колларын артларына байлап алып шыкпага енъил эди. Ах, наьлетлердинъ заманлары!

...Уьйде, мынълаган километр муннан узакта, кишкей Кызыл-Юрт авылында Солтанмураттынъ карт анасы Кебахан йиени Ибрагимди оьстирди. Ибрагимнинъ яшавында куьюв де бар эди, оькинишлер де, кемшиликлер де аз тувыл эди.

«Враг народтынъ» улы коьп затлардан оьтти, азаплар шекти, тувганына оькинген куьнлери де болды. Яшавдынъ айланшыклы сокпакларында суьринсе де, тармаклап турмага амал изледи, адап йолда калмады. Аьр бир абытын оьлшеп алып, айтаяк соьзлерин айтпады, береек явабын шелтек пен шелтегендей тешкерип карады. Намысын йоймады, тувра йолдан таймады. Ибрагим оьзининъ яшавын ер мен байланыстырды. Неше мынъ гектар

ерди айдаганын, шашканын эм шалганын Ибрагим санаган да эталмады. Оьзининъ акырлыгы ман, куллыксуьерлиги мен, аьдемшилиги мен халктынъ авызында калды. Ашшы давазын эситтирмеген нур шырайыннан куьндей яйнаган куьлкиси таймаган, Ибрагим Матакаев айтувлы аьелдинъ атасы. Онынъ канатлары эм наьсиби — уьш улы, олардынъ уьйкен суьйимли, Ибрагимнинъ юрегин оьктемситкен — шешекейдей йиенлери. Ян йолдасы айлак яныплы эм алал юрекли кыскажкы Ибрагимнинъ авыр яшав сокпагын анълады. Аьр дайым ога демев болып, кайгысын шашып, йылы соьзи мен Ибрагимнинъ юрегин эмлеп келди. Ибрагим аьдемлердегиндей ярасыклы уьй де салган, яшавында аьр не заты да бар.

Кенем де, кенем де... Аталар акында соьз коьгалса, нурлы шырайы туьрленеди, юреги шаншады, ярасыклы яскылдым коьзлери ясланады. Кайдай ды бир ашшы эм авыр сезимлер онынъ коьнъилин бийлеп аладылар.

Экидинъ биринде авыр куьрсинип: «Ах, каьрип атам, куьн коьрмей кеттинъ дуньядан. Сынъар мени сыгып кушакламага заьр болдынъ, — дейди. Оькинишли оьлимлер юреклерден кетпейди-ав! Сталиннинъ репресияларынынъ курманлыкларына бир эстелик салынган болса не керек эди. Касына барып, колларымды яйып дува этпеге заьр болган не кыйынды! Курманда, байрамда эстеликке яслар ман бирге барар эдим», — дейди, коькирегине сызлав болып байланган оькиниши мен не амал этеегин билмей.

Ибрагим Матакаев оьзиндей коьплердинъ солкылдаган яралары акында айтады. Айхай сени, эстеликти коьрсек не керек эди!

«Сен оьлген йоксынъма?..»

«Москва-Казанъ» пьезди станцияга келип токтады. Вагоннынъ ишиндегилер шыкпага аьзирленип басладылар. Фарида бирдей авыр эки сактыян шемиданды тегаран коьтерип йогардан туьсирди эм эсиктинъ янына салды. Сонъ калын йийрен шашын асыгыслы тарап, куьстынъ уясындай тоьбесине тымалаклап салды. Бетине, эринлерине яккан сонъ: «Ал мен аьпме-аьзирмен, сизша?» — дегендей болып йолавылардынъ алдына сирелди. Эки эсли кыскажкы Фаридага суьйдимли карадылар.

— Ах, яслык-яслык! Яслыктан аьруьв шак барма аьдемнинъ яшавында? Сыпатына карасанъ — карагынъ келеди, сынына карасанъ — коьзлеринъ камайды... Калай тез озып кетти бизим яслык! — деди олардынъ бириси экиншисине.

Фарида сосы аьлемет соьзлер оьзининъ акында экенин анълап кыпынълады.

— Ва, мен быйыл кыркка толганман. Кырк йыл! — деди ол касындагыларга.

— Ай, кызым, кырк йылды сага бирев де бермеек. Озган-озган сага сукланышлы карайды. Коьзлери тиймегей эди. Яслык деген солды да, яным, ушып кеткен куьпелектей енъил болады аьр бир муьшенъ. Янме-ян аьзирлене койдынъ. Карт аьдем куьбирткейлидей, орныннан тегаран турады, — деди орыс куртка.

— Картлык артынънан калай еткенин билмей каласынъ, кевденъ зилдей авыр болады, аякларынъ тынъламайдылар. Сыпатынъ да туьрленеди, — деди экиншиси.

— Абайлар, сиз де оьзинъизше ярасыклысыз. Сизинъ юмсаклыгынъыз, сабырлыгы-

нъыз сукландырады. Аьдемнинъ ишки дуньясы ярасыклы болса, карт пан карт, яс пан яс болады,— деди Фарида.— Элбетте, ярасык аьдемге сукланып коьз атасынъ, ярасыклы затка коьзлеринъ канганша карайсынъ.

— Айтувынъ тувра, ондай зат та аз болмайды дуньяда. Яшав бойында аьдем аз янъылама! — деди куртка.

— Абайлар, шыкпага асыкпайтагандай коьремен сизди. Бир биринъызге уйренгенсинъыз, айырылгынъыз келмейди, солма? — деди кажавлай берип Фарида.

— Ай, Фарида, бос асыгасынъ. Поезд ток-тамага сабаттен артык заман бар. Паровоз анав якка, мунав якка вагонларды суьйреп басласа, оьмиринъ кесилетаган,— деди экинши куртка.

— Мен оьмири тынышлыксыз аьдеммен. Сав яшавымды асыгыс пан йибердим. Заман ман бирге шабама, окында озып та кетемен оны, — деди Фарида.

— Коьрип турымыз. Алла куват берсин,— деди курткалардынъ бири.

— Улыма йырма эки йыл толды. Кеншек коьрсем экен деп термилип тураман. Кувыр-шактай кийиндирер эдим мен оны,— деди Фарида куьлемсиреп.

— Асыкпа, яным, асыкпа, кеншек те кайдай кеншек болар. Кайын анады каьпикке санамайтаганлар азба. Байларынынъ колтыгына кирип юрселер, бир зат та керек тувыл,— деди татар кыскааяклы Латифа.

— Не затка да разыман, тек сынъар улымнынъ баласын коьрсем дегени де бир болды Фаридадынъ, паровоз деген куьши мен силкинди. Фарида ерге йыгылды. Онынъ уьстине кыскааяклары йыгылдылар. Сонъ йогар-

дан туьрли дорбалар, целлофан пакетлер туьстилер. Вагон занъырап бир затка согылды. Сол сабат тоьгеректи каранъалык бийледиди. Кыскааяклары турмага тармастылар. Вагоннынъ ишин туьтин бийледиди. Ушып кетип бир затка согылганы Фаридадынъ эсинде калды. Сонъ ол эсин йойды.

Савлай Казаньнен йыйылган «Скорая» деп язылулары болган машиналар ызгыювда болдылар. Уьш сабаттинъ ишинде больницага юз йырма сегиз авыр яраланган аьдемлер туьстилер. Сав ерлери калмай куьйгенлер де аз тувыл эдилер.

Бас врач Зульфия Алимжановна, орта бойлы, сарысымал, наьзик кыскааяклы аьр бир маразлыды оьзи тешкеруьвли карап шыкты. Уьш куьн, уьш кеше палаталардан шыкпай аьдемлерди оьлимнен куткарап уьшин куьресип турды кыскааяклы.

Уйкы да кетти, туьнде етти. Зульфия маразларды тегислеп шыкты. Бир кыскааяклардынъ касында ол хыйлы калды. Басын шайкады, янындагы эсли профессорга бурылып:

— Мунав кыскааяклыга ярдам этип боларма экен? Болганы куьйген, эки аягы, колы шыганагыннан йогары сынган. Басында уьрилген яра, — деп сыбырдады бас врач. Уьнсиз яткан кыскааяклыга караганы ман, профессор артына бурылды. Сонъ оьзин оьзи тегаран енъип, кыскааяклардынъ тарс юмылган коьзлерин кезуьв-кезуьв ашып карады.

— Аллага шуькир, мен коьзлери де аккан болар деп корккан эдим, — деп косты профессор.— Зульфия Алимжановна, сизинъ яшавынъызда мунавдай авыр маразлы биринши кере раскан болар. Баьрисине де тувра диагнозлар салгансынъыз. Савлай Казаньди аяк

уьстине салыпсынъ. Сенинъ колларынънан аьдем оьлмеген эди буьгуьнге дейим. Тек муьйистегидинъ аьли осалдай коьремен.

— Залим Исаевич, савболынъыз! Маразлыларды сиз карап шыксанъыз, юрегим рахат кылады. Аьдемге ялгыз енъил тувыл. Соьлеги заманда уьйкен коллективтинъ басшысы болган авыр,— деди Зульфия куьрсинип.

— Зульфия оьмири бирге болмага оьзинъ унамадынъ. Сен шақырсанъ мен етемен... Тек мага сеннен де.., — деп соьзин ютып профессор кыскааяклыга мунълы карады.

— Кеширинъиз мени, профессор, мен шуьшлимен сизинъ алдынъызда. Элбетте папа болмаган болса... Папа сав болган болса... Сиз оьзинъиз билесинъиз де, — деп Зульфия басын тоьмен этти.

— Зульфия: сен кешир мени. Сени коьрсем дунуямды йояман. Юрегиме ювен сала алмайман. Эсейген сайын эсимнен шыкпайсынъ. Кешир мени, алтын шашлы аьруьв Зульфиям, — деди эр киси. Тилеймен, оьзинъди сакла. Шырайынъ кашкан, коьзлеринънинъ туьплери коьгоьрген. Уьйге кетип бир аз тыншай.

— Савболынъыз. Мен бек арыганман. Тек бир саьатлик куллыгым бар. Оны битирип кетпей болмаякпан. Мен сизди озгарайым, — деп Зульфия профессордынъ колтыгыннан ыслап, оны озгарып кайтты.

Артынсыра ол баягы авыр мараздынъ касына кирди. Болган врачларды йыйып, олар ман кенъести. Кеште, саьат тогыз толганда, кыскааяклы уьйине кайтты. Акырын эсикти ашып Зульфия аятка киргенлей, онынъ касына уьш тегершикли коляска йылысып келди.

Онда олтырган эсли киси оьзеленип кыскааяклыга карады эм:

— Кызым, хайырма? Уьш куьн уьйге келмединъ де, не болган, яным? Коркып яным шыкты. Не келди, не келмеди басыма, алла бермесин, — деди эр киси коьмекейи босап.

Зульфия энъкейип оны кушаклады эм:

— Папа, кешир мени тилеймен. Алияга тел соктым да, ол сага бир зат та айтпадыма? — деп атасына карады.

Атасы йок дегенди билдирип басын шайкады. Экеви казан уьйге кирдилер.

— Сен де кешир мени, кызым, сени сыйлагандай зияпетим йок, — деп атасы кызына мунълы карады. Зульфия кызарды, тамагына тыгылган туьйинди ютаман деп эки де, уьш те йоьткирди.

Папа, яным, соьле-аьле, — деп Зульфия уьйкен дорбасын алып уьйден шыгып кетти. Туькенлерден керек затларын алып келди. Атасынынъ суьйген асларын аьзирледи. Ол атасына болган затты айтты.

— Ах, кызым. Каза аьдемнинъ аяк астында. Аьдемлер сонъгы заманда ислерине селки болганлар. Техника янъылысты кеширмейди. Янъылыс аьдемлерди казага йолыктырады. Аьдемлер кавгасыз кырылып баратырлар. Зульфия, уьйкен каза дединъме?

— Ах, папа, коьп аьдемлер аьлек болганлар. Оьлген деген ак куьн: янып соьнгенлер де бар. А бир кыскааяклы суьйтип бир куьйген... Айтып та амал йок. Ога косып эки аягы сынган. Билмеймен, меним куьшим етерме оны аяк уьстине салмага, — деди кыскааяклы.

— Профессор Залим Исаевичти шақыр, кызым. Оннан баска бирев сага ярдам этер деп билмеймен...

— Профессорды да шақырдым... Оькинишке, ол да колын силкип кетти. Сонъ юрегин кыйнайтаган ойлардан босанмага суыйип Зульфия:

— Папа кой, сол куллыкты, оьзимиз акында соьйлесейик. Уьйдинъ шанъын кагып, полларды ювып шыгайым, — деди.

Зульфия, кыйналма, мен оьзим йыйыстырарман уьйдинъ ишин. Бир аз ятып тыншайтагы. Мага бир зат та керек тувыл. Тек окында сени коьре турсам экен, — деди Зульфиядынъ атасы.

Зульфия атасына:

— Коркак болгансынъ, папа, сонъгы йылларда. Алдын сен ондай тувыл эдинъ, — деди кажавламага шалысып.

— Кызым, картлык аьдемнинъ шырайынан нурын алгандай, акылын да яртилейди, юрегин коьнъилшек этеди. Аькис ойлар лебиз шыбынлардай мыйынъды козгайдылар. Боктен де мендей болып уьйден шыкпага зар болганнынъ куьни каранъа. Ога косып сага эмбек болып калганым уьшин ызаланаман, — деди эр киси, кызына аявлы карап. Зульфия соьзди баслаганына оькинди. Буьгуьн атасынынъ шырайы кунарсыз болып коьринди. Кув шашлары тынълавсыз уьрпейгенлер. Кызы бастаракты алып, атасынынъ басын тарады.

— Зульфия, кыйнаматагы мени, кызым, — деди атасы.

Папа, аьдем оьзин оьзи суьймесе, касындагы аьдемлерди суьймеге керек. Мен сенинъ ярасыклы сыпатынъа уьйренгенмен... Энъ ярасыклы киси сенсинъ. Мине соьле де коьплерден артыксынъ, — деди Зульфия атасын сыгып кушаклап.

Сол кеше, Зульфиядынъ куллыклары коьп

эди. Ол атасын ювындырды, ак шагалы орынга яткарды, тырнакларын кести, бекиди алып сакалын кетерди, оьскен шашларын кыркты. Уьйдинъ ишин йыйыстырды, заман сабат уьшке еткен эди. Зульфия кишкейиннен эрте турып уьйренген. Он йыл артта кан тамыры уьзилип, онынъ кырк бес ясындагы анасы дуньядан кетти. Сынъар бебеси коьп акша артыннан Находкага кетип калды. Окында келип кетеди. Атасы улын куьнде де излейди.

Атадынъ юреги улында, улдынъ юреги акашада болган. Зульфия атасынынъ тоьгерегинде айланса да, атасынынъ юреги Шамильди танъсыклайтаганын сезеди. Атасы окында орамга шыгатаган болса, коьнъили де баска болаяк болар. Ама уьш йылдан бербетин эки аягын баса алмай калган. Айтувлы врач-невропотолог бир зат та эте алмады, даьридинъ куьши де етпеди, санаторийлер де ярдам эте алмадылар.

Суьйтип ол уьйде олтырып калды. «Ах, касында яныплы эм танъ кыскаяклы болса коьнъили де туьрленеек болар эди. Заманында бизим коьзимизге карап, биревди де алмады. Эр аьдемге, ялгыз болув бек кыйын», — деп оьзеленеди Зульфия.

Яшав оьз йолы ман барады, сабат те аьр куьн сайын сегизге ярым юрсе, Зульфия больницага кетеди. Куьндегинше палаталарды айланып шыкты эм энъ авырлардынъ боьлмесине кирди. Онынъ юреги баягы кыскаяклы уьшин тынышсызланатаган эди. Уьнсиз яткан кыскаяклыга Зульфия хыйлы заман карап турды. Ол юрегин бийлеген авыр ойлардан сескенип кетти.

Зульфиядынъ ызыннан келип эсикке сирелген врач:

— Мен муны танъга шыкпас деген эдим... Юреги ийги болартагы, — деди.

— Мен кайдаман? Мага не болганды? Калай бек куьеди бетим? — деп кыскаяклы коьзлерин ашып врачларга карады. Врачлар да бир-бирлерине карадылар. Зульфия юмсақ да-высы ман:

— Сиз больницадасыз. Бир зат та тувыл. Тыныш болынъыз, — деди.

Кыскаяклы коьзлерин юмды, куьйген эринлерин тегаран йыбырдатып:

— Аллам-ав, — деп ынъыранды.

— Сиз мени эситесинъызбе? Кайсы яктан-сынъыз? — деп Зульфия кыскаяклыдан энъ-кейип сорады.

— Эситемен. Кавказданман. Кагытла-рым., паспортым... бар, — деди кыскаяклы тегаран.

— Аьруьв, тынышынъызга ятынъыз, ийги болаяксынъыз, — деп врачлар шыгып кетти-лер.

— Коьреек куьни бар экен, биз оны анав дуныядынъ аьдеми деп турганмыз, — деди Зульфия.

— Айтпа да кой. Эси келди, аьдем кайдай авыр маразды да кеширеек экен. Айлак шы-дамлы кыскаяклы, — деп сейирсинди экинши врач. Сав куьн Зульфия ян-якка тел согып, аьр мараздынъ акында милицияга билдирди. Кагытлары янмай колында болганлардынъ кардаш-кавымларына телеграммалар йибер-ди. Босаган сайын сол авыр кыскаяклыдынъ касына келип турды. Суьйтип юма озды. Зуль-фия баягы кыскаяклыдынъ палатасына кир-ди. Кыскаяклы коьзлерин ашты.

— Калайды аьлинъыз, кайсы еринъиз янынъызга оьтеди? — деп сорады Зульфия.

— Аьруьвлик меннен кеткен. Янып ба-раятырман. Басыма кайнаган сув куйылып туратагандай коьремен. Аякларым янсыз болганлар, — деп орындыктагы аьлсизленген давазы ман куьштен айтты.

— Айып этпенъиз, атынъыз кимди?

— Атым Фарида... Фарида Макаова.

— Уьйинъиздинъ адресин айтсанъыз экен!

— Ставрополь крайындагы Зеюко авылын-нанман.

— Уьйде киминъиз бар? Тел согайым, ка-сынъызга аьдем керек, — деп Зульфия Фари-дага аявлы карады.

— Доктор, байым оьлген... Меним бире-вим де йок. Сынъар улым Ставропольде врач-ка окыйды. Сонъгы курста.

— Фарида, улынъызга тел согайым...

— Аьше язынъыз. Доктор, неге токтамай-ды куьйгеним? От янады ишимде, — деди эринлерин ялай берип Фарида.

— Фарида, аьлинъиз авыр. Тек бара тура онъына айланар аьлинъиз. Бираз шыдамлык керек, — деп Зульфия Фаридадынъ ший яра болган бетине аявлы карады.

— Айтынъыз туврасын, доктор, мага бо-лаяк болган, бир заттан да коркпайман. Тек язык Русланым келип мени мунав аьлде коьр-се, коркпаспа?

— Аьруьв болаяксынъыз. Аякларынъ да битерлер, колынъ да ийги болар. Тек заман керек, — деди Фаридага.

Телеграмма алганлар келип басладылар. Уьш юма озган сонъ Руслан да келди анасын коьрмеге. Келгени мен анасына кирмей, врач пан соьйлеспеге суьйди. Зульфия Русланга анасына болган баьри затты айтты. Со-нъында:

— Касында бирев болса ийги эди, — деди врач.

— Ога аьдем ыслап, акша тоьлегендей меним колайым йок, — деди Руслан сувык карасын Зульфияга тигип.

— Ол сизинь ишиньиз, — деп Зульфия шыгып кетти.

Асыкпай, туьтин ишкен сонь, Руслан анасынын касына кирди. Сулайып яткан кыскааяклы анасы экенине Руслан ыйнангысы келмеди. Шаш йок, кас йок, басыннан аягына дейим уьрилген сувлы сисиклер. Бети сыя тоьгилген кумаштай йылтырайды. Улы анасына уьнсиз карап турды. Сонь:

— Мама, сенсиньме навь? — деп кышкырып йиберди. Фарида улынын давазын эситкенде, сескенип кетти. Коьзлерин бакырайтып алдында турган улына карады эм:

— Русланым-ав! Кан явды басыма. Коьресиньме мени, яным, — деп йылап баслады.

— Болды, мама, халкты каратпа. Кыдыруынънын сонъгы сондай болаягы белгили эди. Тынышынъа ят. Врачлардын айтканларын этпеге шалыс. Анъладыньма? — деп яс анасы ман каты соьйледи.

— Руслан — балам, сен кетеек боласыньма? Ол калай тез аьше. Касымда бир аз туртагы, балам. Уьйкен казага туьстим. Аллага шувкир, сени коьрдим, энди оьлсем де оькинмеймен, — деп кыскааяклы куьйген эринлерин тегаран йыбырдатып айтты.

— Элбетте оькинмессинь. Болган затынь куьйген. Нешемиданларынъ, не кийимлеринъ, не акшанъ. Олтыргандай заманым йок: коьплер мен йолыкпага керек, — деди улы сусланып.

— Руслан, колай болсам, мени аькетер-

синьме? Ят ерде яппа-ялгыз калаятырман, — деп анасы улына мунълы карады.

— Вот что: сен бес ясындагы бала тувьлсынъ. Ятпай амалынъ барма? Булай ятаяксынъ. Алты ай бу аьлде, алты ай, анъладыньма? Алты ай озса — келермен... Келмем — саклап тур, ялгыз йолга шыкпа. Мен де бир йылга Волгоградка практикага кетеекпен. Авылга хабар билдирме, оьзинъе селеке эттирме. Аьше, мен кеттим, — деди яс орындыктагы анасына ювык келмей.

— Руслан, бираз акша керек эди, ясым. Ким биледи бир затка керексе.., — деди кыскааяклы.

— Ас-сув больницада бар, кийим де больница береди. 100 маьнет калдырайым. Уьйде акшанъ барма?

— Бар, Руслан, 15 000 маьнет. Сага тойга деп йыйган эдим...

— Кассадама, уьйдеме?

Уьйде, котанда. Уьйкен агаш шапшактынъ иши бийдайга толган. Сисе банк пен акшады сол шапшактынъ туьбине салганман.

— Бирев алып кеткен болар акшады, — деп ашувланды яс.

— Авылда аслыкка заьр болганлар йок. Оьмири конъысыдынъ конъысыга зарары тиймеген. Мен ялгыз яшаганман. Уьйде акша ысламага коркынышлы эди. Кассага салсанъ — керек заманда ала алмайсынъ... Сени саклап турдым: суьйгенинъди эт энди, — деди арыган давазы ман Фарида.

— Эсинъде болсын: мени излеме. Сен энди де коьп ятаяксынъ. Заманым келиссе — йоклап кетермен. Авылда куллыклар коьп, сонъ практика.., — деп яс палатадан зыранълап шыгып кетти.

Фаридадынъ юреги куълпилдеп, коьмекейи босады: не йылы соьз айтпады, не озьзеленгенин анълатпады... Русланым! Акыллы улым. Неге сондай сувык болдынъ? — деп куыйгелекледи кыскаяклы ишиннен. Сонъ йылап алды.

— Не болган Русланымга-ав? Ол ондай каты юрекли деп билмедим де мен. Руслан деп коькке коьтерип, деген затын авызыннан шыкканлай тавып турдым. Аталылар да ога сукланатаган эдилер... Ол оьзи эртен-бирсуьгин врачтынъ дипломын алаякты да? Неге тешкеруьвли карап эки авыз юмсаk соьз айтпады? — деп куыйгелекледи Фарида.

Зульфия асыгып уйине кетти. Йолда туькенлерге кирип керек азыкларын алды. Эсикти ашканлай, куьндегиндей алдына атасы шыкты.

— Эрте келдинъ, кызым. Маразлардынъ аьли калай? — деди ол.

— Аьруьв, папа, баьриси де сав, аллага шуькир. Авырлар коьп, — деди Зульфия.

— Зульфия, анав сен айткан кыскаяклы ша? Онынъ биреве де келмедиме?

— Куыйген кыскаяклыдынъ улы — болаяк хирург. Мага кирди, сувык соьйлести. Сонъ анасын коьрмеге суьйди. Он такыйка озар-озбас меним кабинетиме кирип:

— Ол кыскаяклы меним анам тувыл. Меним анам оьлген... Юрегим шекленип сизге келген эдим, — деп кетти.

— Солай да болар. Улы анасын танымай калмак, Зульфия.

— Папа, мен Фаридадан сораганда, ол не айтканын билесинъме? «Доктор, сынъар улым Руслан келип кетти. Акша калдырды. Энди де келермен деп айтты», — деди.

— Аьлемет хабар айттынъ сен. Соьлеги-лерден шыкпаяк зат йок... Анасынынъ аьли уьшин уялган дер эдинъ — оьзи болаяк врач дейсинъ. Мунынъ бир сыры бар, кызым.

— Не сыры болсын, папа? Огырсыз аьвет. Тек анасы оны заманында сезбеген. Бек суьювдинъ ашшы емиси.

— Аьдемнинъ юрегинде яманлык орын-ласса, оьркенлесип савлай кевдеге яйылады, ол аьдемнен ийгилик саклама.

— Сиз мени аз суьйгенсинъиз, солма?

Эркеткен йоксынъызба?

— Зульфия, анасын баа коьрмеген аьдем — ол аьдемме?

— Айтувынъыз тувра, папа. Ол кыскаяк-лыды аяк уьстине сала алмасам, мен колле-галарымнынъ бетлерине калай караякпан. Профессор да мага бир аьлемет болып карап: «Шанс—ноль», — деп кетти. Фаридады оьлеек дегенлерге ьйнанмайман. Кыскаяклы яшама-га керек. Аьр замандагынша, сен мага дем бо-ларсынъ дия, папа? — деп кызы атасынынъ коьзлерине карады.

— Ах, кызым, каьринъ тек куллыгынъ болса экен. Он ети йылдан бери мен де сага эмбек болып калганман. Янымды берер эдим сага ярдамласаяк уьшин... Аьвелде эмшилер куыйгеннен коьп туьрли дарманлар да этета-ган эдилер. Бир ерде менде язылган болмага керек, карастырайым, — деди атасы.

Асын да, уйкысын да мутып Алимжан Алиевич коьплеген китапларды, саргайып калган тетрадьлерин актарды. Мунынъ библиотекасы книгаларга айлак бай эди. Кызы мединститутта окыйтаган йылларда ол бек коьп китаплардан эмлев йосыкларын язып алган.

Эм бир куън кызы эсиктен киргенлей:
Алимжан Алиевич:

— Мунав затлар сага уйкен ярдам этерлер деп билемен, Зульфия. Караш, аьвелгиде куыйгенге кайдай эмлер кулланганларын. Со-сы кагытларда язылган дарманларды, эмлерди кулланып кара. Ким биледи, ярасып та олтырарлар, — деди.

— Аьруьв папа. Оларды да карайым. Кайдай коьп затларга сен меним коьзлеримди ашып келеятырсынъ. Сен болмасанъ не этерэдим мен? Кенъеслеринъ коьплеген аьдемлердинъ маразларын язылтувда керектилер. Энди Фаридады аяк уьстине салсам экен, — деди Зульфия атасынынъ манълайыннан оьбип.

— Бурынгы медицинадан коьплеген китап-лар бир кесек врачлардынъ уьндириклеринде шанъ басып ятадылар. Аवासлык керек врачка эм юрек керек, тынышсызлык керек, — деди карасын кызына тигип Алимжан Алиевич.

Зульфиядынъ истеги аьр адымы, маразларынынъ аьли белгили эди Алимжан Алиевичке. Сакат болса да колыннан келгенше Зульфияга йылы соьзлери мен, кенъеси мен, врачлык сулыбы ман ярдамласпага шалысып, заманнынъ калай озып кеткенин де сезбей калады карт профессор.

Явынлы, шашынлы куьз бу йол узакка созылды. Бир-бирлерининъ артларыннан йылысып кеттилер кыс айлары. Дер-дуныяга нур шашып, ян-януварга суьув сезимин эндирип, язлык келди. Арымай, талмай, безип те билмей Зульфия куллыктан сонъ да коьп заманын Фаридадынъ касында олтыратаган эди.

Аьдем шыдап болмаяк азаплыкка тоьзген Фарида акырын-акырын аяк уьстине минди. Фаридадынъ яшавга кайтувында, элбетте,

Зульфиядынъ уйкен уьлиси бар эди. Билмей айтпаган медсестра Фаридага: «Зульфиядынъ колына туьскенинъ — уйкен наьсибинъ» деп.

«Сулыбы, усталыгы болган врач Зульфия. Аьр маразга янын бермеге аьзир. Ол айырмайды аьдемлерди. Аьр маразлыда ол бас деп аьдемди коьреди. Сонынъ уьшин бу врачты сыйламаган, суьймеген аьдем аз. Казаньде тувыл, а савлай Татарстанда биледилер оны», — деп айтып турадылар медсестралар.

Туврасы да сол эди. Баскасын айтпай он айдынъ бойында ол Фаридады оьлимнинъ авызыннан тартып алув уьшин куьрести. Оьзининъ шекленуьвин, коркынышын ол атасы болмаса эш биревге де айтпады. Уйкысыз кешелер де оздылар. Оькинишли саьатлер де болдылар. Зульфия сыпатын туьрлендирмеді, биревге шагынмады: «Шуькир, аьруьвге айланаятыр», — деп Фарида уьшин куванды.

Зульфиядынъ акында коьп очерклер язылдылар. Муьсирев хатлар, телеграммалар келдилер баьледен калган аьдемлерден. Зульфиядынъ эси-дерти Фарида эди.

Бир куьн Зульфия атасы ман кенъескиси келди эм ога оьз ойларын айтты.

— Папа, сеннен бир зат тилеек эдим... Он айдынъ бойында Фарида болды каьрим. Сенинъ ярдамынъ да себеп этти. Ал энди оны больницадан шыгармага заман етти. Баргандай ери йок. Бир ерге орынласканша, меним пешимде турса, калай коьресинъ? — деп кыскайкы атасына карады.

— Зульфия, аькел, кызым. Ол да соьз болганма.

— Савбол, папа. Сиз мени аьр заманда анълап билесиз. Фаридага эткенинъ савап.

Уйин сатканлар. Паспорты янган. Уьстинде больницадынъ кийими болмаса, эш бир заты да йок.

— Зульфия, ондайларга государство акша ман ярдам этпеге тийисли, пособие кебинде. Сырагасыз кыскайклы. Ога тиетаган он бес мынъ маьнетти кол басып, улы алып кеткен.

— Кайтип ол? Анасына айтпай акшады алып кеткенме? — деп Алимжан Алиевич сейирсинип кызына карады.

— Ах, папа, сен оьзинъ ваьлийдей аьдемлерди де сондай коьресинъ. Азба огырсызлар бу дуньяда.

— Анасы не зат айтады?

— Фарида акша акында бир зат та билмейди.

— М... да, — деп ойга коьмилди эр киси. Сонъ мунынъ басына бир ой келди. Ол кызына бурылып:

— Зульфия, тувган якларына болган зат акында билдирмеге болмайма. Паспорт керекти де ога. Милициядынъ басшысы ман соьйлесип кара, — деди.

— Ай, папа, мунав кагытка караш, — деп Зульфия атасына кесек кагытты созды эм ога оьзеленип карады.

Атасы алып кагытты окыды. Милициядан келген кагытка булай язылган эди: «Макаова Фарида, 40 ясында, Зеюко авылыннан, 1990 йылдынъ 10 августында каьпилестен Казань больницасында оьлген».

— Йок, мунадай наьлетликтинъ маьнесин анъламайман. Мен бир аьдемге де справка бермегенмен. Энъ авыры эди маразлардынъ ишинде Фарида. Огырсыз улы эткен бу затты, — деп ашувланды врач.

— Кой, Зульфия, янъылыса болсанъ ша?

Ана ман баладынъ арасында ондай огырсызлык боларма? — деп оьзеленди карт профессор.

— Ол огырсыз мунда келгенде тек 100 маьнет калдырып кеткен анасына. Оннан сонъ хабар-тебер де йок ястан.

— Уйге алып кел кыскайклыды, кызым. Ийгилик эткен мутылмас.

Бир заманда казануьйде бир лахырда эситип уянды.

— Папа, биз келгенше, кайдасынъыз? — деп Зульфия атасын изледи.

— Хош келдинъиз, Фарида, сенинъ акынъда куьнде де эситип турганман, — деди эр киси кыскайклыга колын созып.

— Сав болынъыз, деди Фарида. Фаридадынъ кыйыкланган шымдай кара коьзлерине, ярасыклы канъкур бурнына, толы эринлерине профессор сукланышлы карады.

— Уялманъыз, тартынманъыз, — деп профессор йылысып пешине кетти. Зульфия ман Фарида бир-бирлерине карадылар.

— Коьрдинъме, сен келмеге унамай туры эдинъ. Шешин, тыншай!.. Тамагымызды каьрлеек. Аш болдык, — деди Зульфия.

— Уяламан, Зульфия. Кайгадер зат этесинъиз, сиз мага. Не мен кайтарарман экен, — деди Фарида.

— Фарида, мен оьз борышымды толтырганман. Меним орнымда кайсы врач та суьйтип этер эди. Коьрдинъме меним атамды? Айтувлы профессор, сынъар бир невропатолог эди. Анамнан сонъ сакат болып калды. Мен кешигип олтырсам, атам коляскада уйкап калады.

— Зульфия, атанъа бир себеп те шыкпайдыма? — деп сорады Фарида.

— Ол анамды бек суьетаган эди. Экеви куллыктан кайтаятканда, анам машинага согылган. Папа энъкейип оны коьтергени де бир болган, анамнынъ яны шыккан. Мен он бес ясында эдим. Сол куьн анамды коьтерип оьзи уйге алып келди. Уьшинши куьн атамнынъ аяклары янсызландылар, — деди Зульфия авыр куьрсинип.

Кыскаяклылар казан пешти йыйыстырып басладылар. Сонынъ арасында тел согылды. Зульфия телефонды алып:

— Тынълайман. Тувра эткенсинъ. Соьле етейим, — деди.

Фарида врачка сораьлы карады.

— Авыр мараз аькелгенлер больницага. Консультацияга шаьырадылар. Авыр коьрмесеъ бир затлар писире тур. Мен кеттим, яным, хаьтеринъ калмасын. Босаганлай етерме, — деп Зульфия асыгыслы кийинип уйден шыгып кетти.

Фарида сагынган уй куллыкларына коьмилди. Уйдинъ ишин аслардынъ даьмли ийислери бийледи. Алимжан Алиевич акырын казан пешке келди. Казан пештинъ бияладай йылтыраганы коьзине илинди. Столдынъ уьстинде уьш тепшекке бир ак зат катырылган. Юмсаь лоьымлар тепшекке уйилип салынганлар. Сарымсактынъ ийиси бурыннынъ ишин кутыклайды. Фарида столды тизди эь эр кисидинъ карасын сезип, артына бурылды. Кыскаяклыдынъ суьйдимли коьзлери профессордынъ тешкеруьвли карасы ман растылар. Фарида кызарды. Мунынъ уялганы профессордынъ юрегине йылы сезим эндирди. Ол йигерленип:

— Фарида, уялманъыз меннен, — деди профессор. Аслар этпеге суьетаганынъыз коь-

ринеди. Калай аьруьв. Зульфия языктынъ заманы болмайды бир аьруьв ас этпеге.

Фарида профессордынъ соьзлерин эс берип тынълады.

— Зульфиядай кыскаяклы дуньяда йок болар... Онынъ алал юреги эь алтын коллары уьшин дуньянъды да береексинъ, — деди Фарида.

— Эне сол затка суьйинемен. Аьдемлердинъ разылыкларына тийисли болув — ол уйкен наьсип. Он ай озды мен колыма казанаяк ысламаганлы. Сизди оьзимиздинъ асымыз бан сыйламага суьйдим, — деп Фарида эр кисиди столга шаьырды эь алдына сорпа салды, бавырдай ак бастады тилди, сары бавызыдай майшыкканды да салды. Алимжан Алиевич асларга сейирсинип карады.

— Савбол, Фарида. Бек таьтли аслар. Соьлеге дери ашамаганман ондай затларды, — деди профессор.

— Алал болсын.

— Олтырып оьзинъиз де ашанъыз йылылай.

— Зульфияды саклайым. Ол келмеге керек болар, тез арада.

Сонынъ арасында эсиктен Зульфия кирди:

— О, калай аьруьв ийислер шыгады бизим уйден. Аштан оьлмеге турыман, — деди ол.

— Фарида, уста казаншы экенсинътагы! Калай даьмли аслар ман сыйладынъ бизди, — деп Зульфия кыскаяклыга муьсиревли карады.

Фарида конаьбайларга уйренди. Кыскаяклы бир куьн бос олтырмады. Куьн бойы уйдегилерди туьрли аслар ман сыйлады. Уйдинъ иши де тазалыктан йылтырайды. Бара-

бара савлай уй куллыклары мойнында болдылар. Зульфия бек яныплы кыскаяклы болып шыкты. Ама бар эди Фаридады тынышсызландыратаган зат, профессор. Йок, йок, ол тийиссиз соьз айтпаган, уйдинъ иесининъ карасында Фарида кайдай да йылылыкты анълады. Эр киси мен экевининъ караслары раса калса, Фарида бетинде кан ювырганын сезип, басын тоьмен туьсире эди. Соьлеге дери уйклап яткан сезими кыскаяклыдынъ кейфин туьрлендирди.

Не этеегин билмей кыскаяклы Зульфия ман кенъеспеге суьйди.

— Болаяк болса мени бир куллыкка орыналастырсанъыз экен, — деди бир куьн Фарида Зульфияга. Больницага няня болып та барар эдим...

— Фарида, уйде болганынъды яратпайсынъма? — деди Зульфия бир зат та анъламай. Паспортсыз сени бир ерде куллыкка алмаяклар. Паспорт туьзетеалмаймыз. Мунав кагытларды окысанъ, анъларсынъ.

Эм Зульфия кыскаяклыдынъ алдына он эки хат салды. Оьзи атасынынъ пешине кетти.

Хыйлы заман озган сонъ Фарида Зульфияды шақырды:

— Кешир мени, Зульфия... Тек... тек уйиме барып улымнынъ коьзлерине карап кайтсам, оьлсем де оькинмес эдим, — деди Фарида. Ах, Зульфия, керек тувыл эди мага яшамага. Бу затларды билгеннен эсе оьлген болгай эдим.

Сыпаты, шырайы кашкан Фаридады Зульфия ак юреги мен алды. Ол кыскаяклыдынъ ийинлериннен кушаклап:

— Коьнъилинъди йойма. Паспорт этер-

миз, — деди Зульфия. Сол заманда уйинъе кетпеге ыхтыярынъ бар. Коьпке даянган, азга да даян энди.

— Савбол Зульфия, коьп ыза тувдырдым мен сизге, — деди Фарида ясланган коьзлерин суьртип. Онынъ айтаяк затлары коьп эди, ама айта алмады. Фарида юрегининъ куьйингин баса алмай кыйналды. Улынынъ эткени уьшин уялды, корланды, ама маьнесин ашып не Зульфияга, не атасына айта алмады. Ана ман баладынъ арасындагы кайгыды биревге айтып боларма? Шыгармады кыскаяклы тыска сырын. Сыпатынынъ кашканыннан, коьзлерининъ уьнъирейгениннен, коьнъилиннен анълады эсли профессор Фаридадынъ юрегин бир кайгы кемиретаганын. Кыскаяклы оьзи айтпаган сонъ, Алимжан Алиевич сорамага батпады. Зульфия атасына айткан сонъ, профессор Фарида уьшин кадели куьйгелекледди.

Суьюв оттан куьшли, деген ногой халкы. Оттынъ куьшин Фаридадан артык ким сынаган? Ама кыскаяклыдынъ ишиндеги куьйикке дарман йок. Кайгы ман суьювди тек заман эмлейди.

Фарида буларда яшап баслаганлы, Зульфия атасынынъ туьрленгенин сезди. Ол коьйлектен коьйлек сайлап баслады. Куьннен-куьнге ясарып туьрли хабарлар айтпага суьетаган болды. Фаридады коьрсе, атасынынъ коьзлеринде суьйимлик отлары шагылыстылар. Зульфия куьнлемеди, суьйинди: «Аллага шуькир. Атам каьриптинъ кайгы ман корланган юрегинде эр киси сезими уянды. Аьдемди суьюв бийлесе — аьдем яшамага суьеди. Ах, Фарида яс кыскаяклы... Бир тийиссиз зат айтып олтырмагай эди атама», — деп ойланды кыскаяклы ишиннен. Ол Фаридадынъ ишиндегин

билеек болып шалысты. Союз козгалса, Фарида кызлардай кызарып, сакавсырай эди.

«Токта, мама оьлгенде ол 50 ясында эди. Соьле алпыска толган... Кеш тувылма юректе суьювди тутандырмага», — деп соьйленди Зульфия оьзи оьзине. Куллыкка да авыр оьйлар ман кететаган болды.

Бир куьн Зульфия куьндегиннен эрте кайты. Фаридады уьйде коьрмей атасыннан сорамага асыкты.

— Бир аз айланып келейим деп шыкты, — деди атасы тоьмен салган басын коьтермей.

— Папа, бизим уьйде ясыртын зат болмаган. Сен оьзинь билесинь де, кешир мени, тек экевиньиздинь араньызда мени тынышсызландыратаган сезим бар, — деди Зульфия атасынынь алдында тизлерине шоьнькип. Тек ол сени корласа, мен... мен... Фарида аьруьв кыскааяклы, тань аьдем, тек ол яс кыскааяклыды да. Кешир мени, папа, иш сеники. Мен сени аньлайман. Эр аьдемге кыскааяклыдынь йьлувы керек.

Алимжан Алиевич кызынынь соьзлерин уьндемей тынълады.

— Кешир мени кызым, оьзинде тувган сезимге аьдем бир зат эте алмаяк, — деди профессор. — Сен, аллага шуькир, аньлайтаган шагынъа еткенсинь. Ясырмайман, балам, Фарида меним яшавымды туьрлендирди, аьлемет сезим эндирди. Тек мендей сакатты унарма экен, мени кыйнайтаганы сол.

Зульфия атасыннан аявлы карасын алмады.

— Папа суьйген аьдемге сенинъ аякларынъ сорап тувыл, — деди Зульфия атасынынь бетин сыйпап. — Сендей акыллы аьдемди суьймей де бир кара.

Бу соьзлерден сонъ хыйлы заман озды. Зульфия аьсирет паспортты алды. Суьйинишин Фаридага айтпага уьйге асыкты.

— Фарида, суьйинши, — деп кышкырды, ол эсиктен. Фарида оьзининь пешинде йок эди. Зульфия казан пешке асыкты эм онда коьрген затына сейири калды, састы. Терен элекеннинь ишине аякларын салган атасы столдынъ шетиннен ыслап туры эди. Касында Фарида тизлериннен шоьнькип бир ашшы ийисли коьгоьленди профессордынъ аякларына уйкалайды. Зульфияды коьргенлей, Фарида кызарып, ушып турагалды. Зульфияга камсыгып карады.

Зульфия Фаридады сыгып кушаклады эм эки увыртыннан оьпти. Сонъ атасын кушаклап:

— Папа, биринши, адымынъ ман, яным! — Айтувлы врачлардан да куьшли болды тавлы кыскааяклы, э? — деди уьйкен суьйинишин ясырмай Зульфия.

— Фаридадынъ коьгоьленлери эм аьдуьвли коллары янсыз аякларга ян салдылар, кызым, — деди профессор суьйинишин койнына сыйдырмай.

Зульфия дорбасыннан паспортты шыгарып Фаридадынъ алдына салды. Фарида Зульфияды кушаклап оьпти.

Эртенгиси куьн Фарида Зульфияды озгарып шыкты эм юрегин тынышсызландыратаган ойын айтты.

— Зульфия яным, коьп зат эттинъ мага. Кайтарарман сага ийгилигиньди. Тек авылыма етип кайткандай бир амал эт. Улымнынъ коьзлерине карап, мени неге замансыз оьлтиргенин анъламага суьемен.

Юмсак юрекли Зульфия Фаридады аяды.

— Нешев керек онда етпеге? — деп сорады. Не зат керегин тартынмай айт. Мен келсем сойлесермиз, — деди Зульфия.

Зульфия уйге келди. Столдынъ уьстине акша салды эм:

— Фарида сак бол, озинъди сакла. Керек затынъ болса тел согарсынъ. Йойылып кетпе, биз сени саклап тураякпыз, — деди. — Папам сени...

Фарида уьндемеди.

— Эртен сегиз сабатте самолет ушады. Мен озим озгарарман. Поездтен эсе самолет ийги деп билемен, — деди Зульфия.

— Савбол, Зульфия, мени разы эткенинъ уьшин, — деди кыскаяклы суьйинип.

Фарида ман Зульфия туькенлерди айланып шыктылар. Коьп бала кийимлер, ойыншыклар алдылар. Кеште тегаран уйге ййылдылар. Олар уйге келгенде, Алимжан Алиевич, уйдинъ ишинде кезинип юри эди.

— Келдинъизбе? — деди профессор, кезуьв-кезуьв кызы ман Фаридага карап.

— Туькенлерди айланып шыктык. Фарида уйлерине баргысы келеди, — деди кызы.

Алимжан Алиевичтинъ сыпаты агарды, кейфи бузылды.

— М-да, м... де... Солма? — деп ол Фаридага сораулы карады. Фарида басын ийди.

— Улымнан сораек затларым бар, — деди ол. Зульфия шыгып кетти. Профессор кыскаяклыдынъ касына келип:

— Фарида, сен меннен кашып кеткендей коьремен. Меним ойларым баска эди., — деп сойлеп эр киси ясланган коьзлерин суьртти. Фарида, мен сенсиз... сенсиз... Юрегимдегин ясырып болмайман. Меним яшавыма яркыраган айындырык болып кирдинъ.

— Алимжан Алиевич, сав болынъыз! Алты айды мага аьруьвинъизди айтып турдынъыз. Уьйдей уйкен кайгымды муттырмага шалыстынъыз. Мен сизинъ эткенъизди мута алмаякпан. Русланыма он йыл дегенде атасы каьпилестен оьлди. Алла коьреди соннан буьгуьнге дери бир эркекке эс берип карамаганман, артымнан биревди иертпегенмен. Эсим де, дертим де сынъар балам болды. Оьзим де билмей калып яныма яраган аьдем расты, Руслан оныншы класста эди. Сол затты билген Русланымнынъ басына сув куйгандай болды. Коьтере айттырып унамады. Авызым-бурным топыракка толып 4—5 гектар секер шуьылдыр отап келдим. Йыл сайын 2—3 баспак оьстирдим. Оьх деп таьтли уйкыдынъ завькын коьрмедим. Баьриси де улым уьшин. Коьрдинъизбе не зат болганын... Элбетте, ата болган болса... Меним уйкен окувым йок, тек аьруьвди, яманды баламга анълаткандай коьрген эдим... Эркелеткен ялгызым мага арам болып туры, — деп куьйгелеклеп сойледди кыскаяклы.

Фарида, не болды, аьше, баланъа?

— Ол озиннен он йылга уйкен кыскаяклыга раскан эди. Ол аз болса, кыскаяклыдынъ эки баласы да бар. Сол затты мен унамадым. Сол зат арамызга суьыклык эндиреди.

— Фарида, сен кыскаяклыды коьрген эдинъме? Ол ийги аьдем болган болса ша?

— Ах, Алимжан Алиевич, ол кыскаяклыды коьргенде, юрегим ыслап йыгылгаман. Бек секилсиз бетли, сыпат десенъ сыпаты йок, сыны десенъ, сыны йок...

— Бу ерде сен терис эткенсинъ. Баланъды анъламага керек эдинъ. Мен сени бек саклап тураякпан, — деп профессор кыскаяклыды

сыгып кушаклады. Фарида ийтемеді, сыпырылып кетпеді. Суыйимге аьсирет болган юреги тез-тез сокты, оьзи де эр кисидинъ кушагына терен коьмиле берди.

Танъ тегаран атты. Зульфия Фаридады аэродромга озгарып кетти.

— Йолын йоллай Фаридадынъ басында туьрли ойлар уйирилистилиер. Уьш сабаттен самолет Минводьга туьсти. Фарида янме-ян такси ыслады. Таксиден авылдынъ шетинде туьсти. Куьрпейтилип буйра шашлары артына ярасыклы салынганлар. Коьзлеринде ярасыклы коьзилдирик. Уьстинде узын кара плащ, аякларында кара йинъишке паьпишлер, колында ярасыклы дорба. Танып болма-як эди аьвелги кара боран Фаридады.

Фарида авылдынъ ортасындагы орамга туьсип, уйине келди. Уйининъ касында ол бир кесек заман турды. Каралдысынынъ тоьгерегиннен айланды. Коьзяслары коьзлериннен сорамай актылар. Сонынъ арасында орта ясларындагы маштак кыскаяклы мунынъ касына келип:

— Сизге ким керекти? — деп сорады.

Фарида сескенип кетти. Сонъ бетин суьртип:

— Мунав уйде меним аьптем яшайтаган эди...

— Кириньиз, кириньиз, уйге, яным. Менен баска уйде бирев де йок, — деп кыскаяклы коймай Фаридады уйге киргистти.

Фаридадынъ юреги тез-тез сокты: оьзининъ уйине конак болып келип туры. Казан уйге кирдилер. Фарида плашин шешип, шатка олтырды. Марьем сыпырага ас салды.

— Кайдан келеятырсынъыз? — деп сора-

ды аваслы Марьем. Фарида туврасын айткысы келмей, авызына туьскенин айтты.

— Уфадан келгенмен. Сонда меним аьлим.

— Сиз Фаридадынъ оьлгенин эситкенсинъизбе? Поездлер согылысып бир уйкен каза болган деген хабар болды. Куыйип оьлген экен, язык. Руслан айтып келди. Арасы коьп кетпей уйди де сатты. Ййги врач болган. Муннан коьплер барадылар ога. Билими уйкен дейдилер.

— Солма? Аьруьв, аьруьв. Оькинишке, оны коьрмей кетеек экенмен. Онынъ адресин билген болсам, не керек эди.

— Мен билемен, соьле аькелейим, — деп Марьем уйкен уйге кирди. Арасы коьп кетпей, ол Русланнынъ адресин алып келди.

— Ай, савболынъыз. Йиенлеримди коьрип кетермен. Баласы бар болар деп Фарида Марьемге карады.

— Бар, бар. Оьзининъ биреві, пишесининъ экеви. Эне сол ерин аькис эткен. Кыз курган эдиме ол акмакка. Эки баласы ман анасындай биревди пише этип алган. Улынынъ хайырын коьрмеди каьрип анасы.

Фарида орныннан асыгыслы турды эм конакбайга муьсиревин айтып, йолга шыкты. Уйледен сонъ Ставропольге етти. Колындагы адрес пен улынынъ квартирасын тапты. Эсигининъ янындагы кнопкага басты. Сол сабат эсик ашылды эм:

— Вам кого? — деп кыскаяклы орысша сорады.

— Мага, мага, мага врач Руслан керек, — деди тутлыгып Фарида.

— Кириньиз уйге, ол бир сабатлерден келмеге керек. Тартына-тартына Фарида кыс-

кааяклыдынъ артыннан уйге кирди эм бувынлары босап шеттеги олтыргышка олтырды.

— Шешининъиз, бизде исси, — деди кыскааяклы. Фарида ердеги куыйиздинъ уьстинде ойнап турган эки балады коьрди. Бириси уш ясларында болар эди, экиншиси янъы доьрта-яклап баслаган. Сонъ кенъ дорбасын ашып Фарида 3—4 бала кийим, ахыр туьрли ойыншыклар эм аяк кийимлер шыгарып салды.

— Мен ол шаклы затты алалмаспан, акшам колымда йок, — деди кыскааяклы.

— Мен оларды сатпага деп аькелген йокпан. Йиенлериме аькелгенмен, — деди Фарида.

— Кайтип? Сиз Русланнынъ кими бола-сынъыз? Онынъ сынъар анасы болмаса биревиде йок эди. Анасы былтыр август айында куыйип оьлген. Баска биревиде йок, — деди уйдинъ иеси.

— Мен онынъ анасынынъ аьптесининъ кызыман. Авылга келген эдим, адресинъизди таптым. Коьрип кетейим деп келдим.

— Асыкпанъыз. Руслан сизге бек суьйинер.

— Яшавынъыз калайды? Балалар тек экевме?

— Йок, доьрт баламыз бар. Экеви меним алдынгы косагымнан, экеви Русланнан. Яшавымыз яман тувыл... Тек... тек Руслан анасынан сонъ айлак енъил болган. Кайгы юрегин кемиретаган болартагы.

— Анав балаларынъыз кайда?

— Школада. Биревиде ушынши класста, экиншиси бириншиде.

— Руслан ман яшайтаганлы неше йыл болады?

— Алты йыл. Руслан ман расканда, кишкейим эки ясында эди.

— Куллык этесинъме?

— Мен столоваяда буфетчица эдим. Сонда таныстык.

— Балалардынъ аталары кайда?

— Оьлген, каьрип.

— Бир аьдемнинъ акшасына яшамага кыйын болар? Сиз алтав боласынъыз..., — деди Фарида.

— Басында кыйын эди. Сонъ Руслан уйин сатты, анасы ушын акша алды... Кийиндик, муьлкки болдык. Оьзи де ийги билимли хирург... Савлай крайдан аьдемлер Русланга келедилер. Яшавымыз да, ашавымыз да яман тувыл.

— Тукымынъда киминъ бар?

— Анам ман синълим болмаса, биревиде йок. Эки кызым оларда турадылар.

— Неге? Балалар аналары ман болмага керекли тувылма?

— Сонъгы заманда Руслан оларды коьрсе оьрейи ушатаган болды. Сонынъ ушын кызларды тоьркиниме йибердим, — деди кыскааяклы йыламсырап.

Фарида кыскааяклыды аяды. Улына ашувланып бирден каны кайнап кетти. «Юрексиз шошка? Балаларды уйден кувып, караш та сен огырсызга!» — деди ол ишиннен оьзи оьзине.

— Сен акыллы эм кенъ бол. Сабыр туьби сары алтын, деген ногой халкы. Руслан терис экенин анълар, — деди Фарида.

— Сав болынъыз, кайдай акыллы соьйлейсинъиз. Анасы оьлмеген болса, улына акыл береек болар эди. Бек аьруьв, тулпар кыскааяклы эди деп айтадылар Русланнынъ анасы

акында. Бир аьдем яман соьз айтпаган онынъ акында.

— Сен оны коьрмегенсинъме?

— Коьрген эдим... Бир колайсыз заманда. Руслан квартирада яшайтаган эди. Экевимизди коьргенде соьз айтпады. Биревдинъ куьнасын еп болмас. Тек онынъ карасы буьгуьн де коьз алдымнан кетпейди. Муталмайман, сол карасты. Анълайман, ол — ана. Кайсы ана да баласынынъ онъганын суьеди.

Сол вакытта эсик ашылды эм уйге Руслан кирип келди. Надя байынынъ алдына шапты, плащын, шляпасын алып, илгишке илди.

— Бизге конак келген. Сенинъ аьптенъ. Аьлемет яныплы аьдем, — деди Надя эрине куванышлы карап.

— Э... ким дединъ? — деп Руслан залга асыкты. Ол тоьрде коьзилдирик кийген кыскайклыды коьргенде юрек тамыры сувырыла-ятыргандай болды. Аьлемет сезим Русланды бийледи.

— Хош келдинъ, аьруьвсинъме? Кайдан шыктынъ?

— Аллага шуькир, аьруьвмен. Тувган якларымды коьрмеге суьйдим, — деди Фарида эм коьзилдиригин шешип улына карады. Руслан аягы ерге мыклангандай сасып калды. Сонъ:

— Сен... сен... сен... оьлген йоксынъма? — деп сорап артына тайды. Фарида тынышлы давазы ман:

— Оьлген йокпан, ясым. Сени коьрмей оьлеалмадым. Сага борышымды тоьлемей кете алмадым. Алла языксынган болартага.

— Мен... кагыт йибергенмен, сага... язганман... хат, — деп Руслан тегаран айтты.

— Оьтирик айтпа, Руслан. Не кагыт акында хабарлайсынъ? Тас экен юрегинъ. Уйимди сатып, орамда калдырдынъ да мени, — деди Фарида. — Арам аьвлет оьстиргенмен деп билмеген эдим. Фарида зыранълап уйден шыгып кетти.

Руслан хыйлы заман системей катып турды. Сонъ уйден асыгыссы шыгып ян-ягына каранды. Такси ыслап, вокзалга шыкты. Аланъ-аланъ этип савлай вокзалды тегислеп шыкты, анасын таппады. Сонъ аэродромга йоьнеди, Москвага самолет ушканлы он бес такыйка болды, — деди кассир Русланга. Авыр ойларга коьмилип, ол уйине кайтты.

— Сеннен не затлар сорады? — деди Руслан уйге киргенде.

— Сени коьрмеге излегенин билдирди. Балаларга кийимлер аькелген, — деди Надя.

— Бизим адресимизди кайдан тапкан?

— Авылдан Марьем берген адрести.

— Ах, мен тентек, — деп Руслан плащын кийип яне уйден шыгып кетти.

Надя сейирсинип эрининъ артыннан карап калды. Не болатоганын анъламаса да, Русланнынъ бу кыскайклыдынъ алдында уйкен шуьши бар экенин Надя сизди. Тек юмсак соьйлеген кыскайклы Русланга каты соьйлеп, столга 100 маьнет таслап кеткенин Надя анъламады.

Фарида автобуска олтырып, Черкеске келди. Кассада калган акшасы эсине туьсти. Болган акшасын алып, кыскайклы Минводтынъ аэродрома етти. Оьзин-оьзи тыялмай йылап босанды. Авылында яде улында турмага амал таппай, артына кайтайтканына юреги сыгылды. Баласы анасын оьлгенге шы-

гарган сонъ, сосы бетлерде яшап болмая-
гын анълады Фарида. Тувган авылын тек туь-
синде коьреегине де куьйди.

Фарида Москвада коьп туькенлерди айлан-
ды. Оьзине кийимлер, Зульфияга костюм, баь-
пишлер, Алимжан Алиевичке де коьйлеклер
мен галстук алды, кыскаяклыларга керек вак-
туьеклерге дорбасын толтырды. Эки куьн
Москвада айланып, уьшинши куьн Казаньге
етти. Кешке табатын авыр дорбаларын суьй-
реп квартираларына етти. Фарида кнопкады
басты. Бир сес те эситилмеди, экинши кере ба-
сып эки-уьш такыйка эсиктинъ касында тур-
ды. Уьн-туьн йок. Кыскаяклы сейирсинди.
Сонъ конъысынынъ эсигин какты. Нуржан-
апа эсикти керип ашты, Фаридады коьргенде:

— Келдинъме, яным. Алимжан Алиевич
колайсыз. Оьлген болса да билмеймен. Сен
кеткеннен бербетин Зульфияды да коьрмей-
мен, — деди конъысы кыскаяклы.

— Кайда экен Алимжан Алиевич?

— Больницада.

— Кайсы больницада?

— Оьзинде... Зульфиядынъ больница-
сында.

— Нуржан-апа, дорбалар сизде турсын.
Мен больницага барайым, — деди Фарида
аланълап.

— Калсын, яным, калсын. Сен шалт бар,
кызым...

Янме-ян Фарида Зульфиядынъ больница-
сына етти. Бир бир басып Фарида палатага
кирди. Алимжан Алиевич не коллары, не ий-
инлери, не аяклары калмай система ман бай-
ланыскан. Сулайып яткан кисидинъ тынысы
да сезилмейди. Авелгидеги суьйдимли бети,
саргайган, коьзлерининъ туьплери коьгерген.

Зульфия атасынынъ касында доьрт буьгер-
ленип олтыры. Зульфияга караганлай, Фа-
ридадынъ коьзлер иясландылар. Ол Зульфия-
дынъ ийинлериннен кушаклап:

— Зульфия, не болды папанъга? — деп
Фарида сыбырдап сорады.

Зульфия сескенди, ушып турагалып Фари-
дага карады. Алдында турган кыскаяклы Фа-
рида экенин коьрип ол сылкылдап йылады.
Хыйлы заман озган сонъ:

— Кешир мени, Фарида, сени коьргенлей
коьмекейим босады, — деди Зульфия.

— Не болды атанъа, Зульфия? Авырувы-
сызлавы йок эди де, — деди Фарида.

— Фарида, онынъ юреги эртеден авырый-
таган эди. Тек сенинъ ярдамынъ ман аяк бас-
ты. Мен суьйинишке коьмилип, келеек каза-
ды сезбей калдым. Ога кайгырып, ызаланып
болаяк тувыл эди. Сен кетер-кетпес, ол орын-
дыгына ятты. Мени шакырып даьри тиледи.
Мен даьрисин алып келгенше — эссиз ятыр.
Мунда алып келдим. Экинши инфаркт. Мунав
кере осал... Уьш куьн уьнсиз ятатаганлы. Ах,
Фарида, Фарида, — деди Зульфия болган зат-
ты ийнеден йипке тизип. Фарида мунъланып:

— Зульфия, бир аз тыншай, яным. Ялгыз
саркылып олтырып оьлмеге еткенсинъ. Мага
сенетаган болсанъ, бираз янтай, — деп кы-
каяклы зор ман Зульфияды тургыстып
касындагы бос орындыкка яткарды. Оьзи
Зульфиядынъ орнына олтырды эм авыр ойга
коьмилди.

Басында туьрли ойлар уьйирилисип Фари-
да танъ аттырды. Куьннинъ саьвлелери пала-
тадынъ ишин ока йиплерди шагылыстырган-
дай эттирди. Зульфия каты уйкыга коьмил-
ген. Фарида коридорга шыгып бетин ювды. Ол

да олтыргышка олтырганы сол болды, Алимжан Алиевич коьзлерин ашты. Хыйлы заманды Фаридага тигилип карады.

— Фа... ри... да. Кел...

— Фа... ри... да. Кел... динъ.. ме? — деди профессор давазын тегаран шыгарып

— Келгенмен, соьз берген эдим де... Мага ыйнанмадынъыз, солма? — деп Фарида бетин эр кисидинъ бетине салып аявлы соьйледи. Эркек колларын созып кыскааяккыды кушакламага каьрледи.

— Тилеймен сизге кыймылдаманъыз. Мен сизди анълайман, — деди Фарида.

— Фарида, энди сенсиз уьйдинъ иши опсырайып калды. Мине коьресинъ не болганын, — деп профессор баладай йылмайды. Зульфиядынъ оьмири кесилди мени мен.

— Элбетте, кыйналган... Энди тыншаар. Мен касынъыздаман.

— Сав бол, Фарида... Тилегим бар сага. Зульфияды ялгыз таслама. Зульфия сага аманат... Эсим келгенде эсимдеги кайгымды айттайым... Ол меним уьшин аьелсиз калды... Аманатымды мутпа, Фарида. Экевинъызде бирдей ашык юрекли, танъ кыскааяккыларсынъыз. Бири-биринъызге эс болынъыз.., — деди эр киси эм коьзлерин юмып хыйлы заманды уьндемей ятты. Фарида Алимжан Алиевичтинъ аьлин сизди, уйкламай ятатаганын анълады.

— Профессор, ондай соьзлеринъызди коьйынъыз. Аьдем авырган да этетаган. Шуйкир, аьлинъыз яман тувыл, — деп Фарида эр кисидинъ сувык коьгерген эринлерин оьпти. Эр киси куванышы койнына сыймай:

— Ах, Фарида, мен аяк уьстине минсем, кайдай яшав коьрсетер эдим сага. Картка ба-

сымды костым деген оькинишли ой оьмири келмес эди сенинъ эсинъе. Карт суьюв — куьшли суьюв, — деп профессор Фаридага оькинишли карады.

Алимжан Алиевич Фаридага болган сырларын айтты, Зульфияды аманатлады, шаьшке шай да ишти. Сонъ Зульфияды уянт деп тиледи. Зульфия атасынынъ касына келип:

— Папа, сен айлак йигитсинъ... Енъдинъ маразды, — деп суьйинди. Атасы кызына мунълы карап:

— Зульфия, экевинъыз бир-биринъызге бас-коьз болынъыз деди.

— Папа, аьлинъ яман тувыл. Не аманат оьзи, яным, — деди Зульфия атасынынъ юрегин тынъламага асыгып. Тек атасы коьзлерин тарс юмды, бирден силкинди эм оьмирлерге уьнсиз калды.

Сол авыр куьннен сонъ эки йыл озды. Зульфия оьзининъ яслай суьйген Залим Исаевич пен яшавын косты. Атасынынъ квартирасын Фаридага яздырды. Уьй толган муьлктен тек профессордынъ кабинетиндеги книгаларды, колязбаларды эм вак-туьек затларды алды. Болганын Фаридага калдырды. Бир кере Фарида Зульфияга юрегин тынышсызландырган ойларын тоькти.

— Мен мунав юмадынъ ишинде сени больницага иске туьсирермен, — деди Зульфия.

— Зульфия, улымнынъ аьелинде бир кайгы бардай коьремен. Юрегим сезеди. Бир яман туьслер коьрип шыгаман. Кеш болды десе коркаман, — деп Фарида Зульфияга аявлы карап, ясланган коьзлерин суьртти.

— Фарида, оьзинъди кыйнама, йолды билесинъ, барып кел улынъа. Юрегинъ тыныш болар.

— Савбол, Зульфия, мен сага ойымдагын айтпага батпай турган эдим.

— Ах, Фарида-яным. Мен сени анълайман. Сенинъ ушин мен де тынышлык таппайман. Дуныяда энъ баа, мага сынъар атам эди. Энди онынъ орнына сеники, Фарида... Атам сени суыйгенин сеннен алдын да сезген эдим. Оьмири болмады каьриптинъ, — деп куьрсинди Зульфия. Фарида басын тоьмен ийди, сонъ Зульфияды кушаклап:

— Савбол, — деди.

— Эртен ондагы самолет пан барарсынъ, — деп Зульфия столдынъ шетине 500 маьнет акша салды.

— Йок, Зульфия, керек тувыл. Менде акша бар, — деди Фарида.

— Керек болмаса — кайтарып аькелерсинъ. Ким биледи, акша керексе — кайдан табаяксынъ?

Фарида йолга аьзирленди. Экинши куьн уьйледе Фарида Ставропольдинъ аэродромына туьсти. Юреги телезип улынынъ квартирасына етти. Эсиктинъ янындагы кнопкага басты. Бир заманда эсик ашылды. Кир, юмаракланган кенъ халатка оралган арыкай кыска-яклы Фаридага бир аьлемет болып карады.

— Руслан уьйдеме? — деди Фарида.

— Йок, кайтпаска кеткен ол ийт, — деп кыска-яклы ашувлы айтты да эсикти тарсылдатып япты. Фарида не этеегин билмей аданнан артына йобьнеди. Сонъ бурылып, эсикке шапты да яне кнопкады басты.

— Не керек? — деп баягы кыска-яклы эсиктен басын шыгарып карады.

Фарида йигерленип:

— Сен Надя тувылсынъма? Мага сен керек эдинъ, — деди. Кыска-яклы эсикти ашты да:

— Киринъиз, деди. Фаридадынъ коьзлерине уьйдинъ ишининъ кирлиги, ярлылыгы илинди. Фарида кыска-яклы карап:

— Надя, мени танымайсынъма? — деди Фарида.

— Таныдым... таныдым. Русланнынъ ана-сысынъыз, дия?

— Руслан кайда? Куллыктама?

— Руслан йок... Оьзининъ медсестрасын алып Монголияга кеткен. Олар эртеден яштаган эдилер. Мен биревге де айтпадым. Сизден... сонъ...

— Надя, балаларша? Балалар кайдады?

— Оьзимнинъ экевимди синълиме кагыт этип бергенмен. Русландыкыларды детдомга бермеге аьзирлеймен... Карагандай карувым йок. Мен ислемаймен. Авырыйман. Операция эттирмеге керек. Акшам йок. Оьлип олтырсам, балалар ялгыз уьйдинъ ишинде калмасынлар деп орынластыраятырман оларды.

— Надя, сен йылама, кызым. Мен сени ялгыз калдырмаспан. Эки балады да, сени де алып кетейим. Операция керек болса — эттирермиз, — деди Фарида, келинин кушаклап.

Надя сейирсингеннен соьз айта алмай калды.

Савболынъыз, ма... мама, — деди Надя. Фарида аьсирет соьзди эситкенде, сескенип кетти.

Экинши куьн Надя ман йиенлерин алып Фарида Казаньге туьсти. Уьйге еткенлей Фарида Зульфияга тел сокты. Сол саьатлей Фаридадынъ йиенлерин коьрмеге Зульфия ман Залим Исаевич келдилер.

Юма озган сонъ, Надяга операция этилиер. Авыр операцияды Надядынъ юреги коьтере алмады. Бирден келген уьйкен кайгы Фари-

дады серсана этти. Оькинди Надядынъ заман-сыз дуныядан кеткенине. Оькинди улынынъ бу кыскайклыга шектирген зыккысы уьшин. Зульфия ман байы Фаридадынъ авырмаган еринде яттылар.

Оьлгенди тийислисинше коьмген сонъ Фарида балалардынъ каьрин шекти. Энди эки кыскайклыдынъ каьрлерине каьр косылды. Зульфия кишкей Маратты бек суьйди. Магомет Фаридага усайтаган эди.

Йыллар озып кеттилер. Марат пан Магомет артлы-артыннан школады кутылып аьскершилик училищеге туьстилер. Заман Фаридадынъ бетинде оьзининъ ызларын калдырды.

Уьйкен байрам куьнде аьдемлер мезарларга шыктылар. Олардынъ ишлеринде аьскеркийимин кийген эки яс та бар эди.

— Абай, Зульфия-тетейге конакка бараякпызба? — деп сорады олардынъ бириси.

— Бараякпыз, ясым, бараякпыз. Ол оьзи де быйыл авыршан болган. Авырмаган болса, атасына келип шешекейлер салмай каларма эди?

Атасыннан сонъ юрек мараз болды, язык, — деди Фарида.

— Абай, биз кетсек, сен ялгыз уьйде калма. Эки айга даян: Эки айдан сонъ мен уьйге кайтарман, — деди Магомет.

Зульфия-тетейди ялгыз калдырма, болсын-ма, абай? — деп ялбарып тиледи Марат.

— Болсын ясларым, болсын. Сен училищеди кутылатаган куьн биз Зульфия ман Москвага етермиз. Билдирмей калма, телсок, — деди Фарида.

Фарида кезуьв-кезуьв йиенлерине карап:

— Аллага шуькир. Сиз яшав йолына шык-

тынъыз. Эндигиси оьлсем де оькинмеймен, — деди ясланган коьзлерин суьртип кыскайклы.

— Аьше, энди келинлер аькелермиз сага, — деди кажавлап Марат.

— Ах сол куьнди коьргей эдим, — деди Фарида.

— Абай, сен бизим атамыз уьшин кайгырып картайдынъ. Марат экевимиз атамызды тавып, сага хабарын аькелермиз. Соьйлестикпе? — деди Магомет.

Аьелери басын тоьмен ийди, хыйлы заман уьндемей олтырды.

Сонъ эсин йыйып:

— Ах, ясларым. Янъылыс эткен ерим болса... Не этейим, сондай кыйынлык та озды басымнан. Тек улымды коьрип оьлсем оькинмес эдим. Оьзи коьрмеге излесе, мени таппага бо-лаяк эди... Не этеексинъ, ногой билмей айткан-ма: ана юреги балада, бала юреги далада, деп, аьптелеринъиз бен соьлеге дейим хат авысып турдым. Нина ман Надя школаларда оқытувшы болып ислейдилер. Экевининъ аьелле-ри бар. Язда келееклер бизге, — деди Фарида.

— Олардынъ каьртлери йокпа?

— Бар, неге болмасын. Серванттагы эки яс кыскайклы — олар. Тойларына да барган-ман. Сизинъ квартиранъызда Нина яшайды. Тувган якларым эсима туьссе, онда етип кайтаман. Нинада каламан. Айлак ийги кыскайклы, тамам ананъызга усаган. Надя Уренгойда. Яшавы ийги. Эне сонадай хабар, ясларым.

— Марат пан Магомет аьелерин сыгып кушакладылар.

Эрте-эрте заманда...

Эртегилер

Непсукар Каратай

Кайсы йылда — билмеймен, кайсы авылда — мутканман. Авыллардын биринде кызганшык киси яшаган. Аты онын Каратай болган. Берип-алып билмеген, бир аьдемди суьймеген. Туьсинде, туьнинде де акша каьрлеген. Оьлшеп асты ол ишкен, биревге хайыр этпеген. Кирген ериннен бос кетпеген.

Бир куьн Каратай базарга деп йол алды. Орта йолдан озганда, табаншасы тозганда, аякларын басалмай олтырды терек астына. Шарыкларын карады, хайыр йогын анълады. Сол вакытта, сол шакта кишкенекей Карлыгаш энъкейип онын яныннан тоьмен ушты. Шыр-шыр этип шырылдап, бир хабарды айтады. Каратай кулак салады. Карлыгашты тынълайды. Анъламай ымтылып теректин бутагына карайды. Бутактагы Карлыгаш Каратайга айтады:

— Кишкей аюв баласы туьскен экен капканга. Ога ярдам ким этсе, аьлемет савга алаяк.

— Кайсы ерде сол капкан? Кайсы йол ман барайым? — деп сорады Каратай Карлыгаштан.

— Керуьвге карап аз барсанъ, тавысын онын эситерсинъ. Анъшы етпей, сен етсенъ, ярдамынъды этерсинъ! — деди кишкей Кар-

лыгаш, бурнын коькке коьтерип. Асықпасанъ хайыр йок. Аюв доста акша коьп. Сени бирев алдамас. Тек аювга ярдамлас.

Каратай йортып йоьнеди. Бакырыкты эситти. Кишкой аюв баладынъ кыйналганын ол коьрди. Коьп куьрести Каратай тот капканды ашалмай. Аюв баладынъ аягын тега-ран бир босатты. Эркетип, коьп суьйип, колына да алды. Аюв бала суьйинди. Сонъ аьдемге тиледи:

— Кел атамга барайык. Савганъды сенинъ алайык.

Каратай бирге йоьнеди. Тавдынъ туьбине етти. Уьйкен Аювды коьрип, артына тайды. Аюв бала куьледи. Каратайды ийтеди:

— Сага бирев тиймеек, тек савганъды береек. Мен атамга айтайым, савганъды да алайым, — деди аюв баласы.

Кетти агаш ишине. Саклап калды Каратай. Юреги мунынъ куьлпилдеп, олтырды оьзи шекленип. Хыйлы заман озган сонъ эки аювды ол коьрди. Атасы ман баласы мунынъ касына келдилер.

— Не керекти савгага? — деп муннан Аюв сорады.

Мен акшады суьемен, — деп Каратай сырын билдирди.

— Акша сага берейим. Тек меринъди билерсинъ. Дегенинъди алган сонъ, сандыктынъ басын ябарсынъ, — деди Аюв.

Коьрсетти акшага йолды, айтты сандыктынъ сырын.

— Обыргуска тийме! — деп эки де, уьш те тиледи Аюв.

Аюв кетти айланып, ялгыз баласын алып.

Каратай шыкты йогарга, суьринди уьйкен сандыкка. Сейирсинип карады, тоьгерегинде

айланды. Ян-ягына каранып, сандыкка ювык-лады. Ол сандыкка кол салды. Уьйкен ак обыргус сандыктынъ уьстине конды. Каратай кусты ийтеди, коркыстпага куьрести. Обыргус сувык карады, коркпады эм уьркпеди. Аювдынъ соьзлери Каратайдынъ эсине туьстилер. Обыргуска ювыклап:

— Обыргусым, тотай кус! Сандыгынъды аштагы. Эткен кишкей хайырыма савгамды мага бертагы, — деп эки де, уьш те тиледи.

Обыргус йогарга ушты. Сандыктынъ уьстиннен айланды. Кыйшык бурыны ман киртти уьш кере сокты.

Занъырап сандыктынъ капкашы ашылды. Каратай коьзлерин сыйпайды. Оьзи-оьзине ыйнанмай, тигилип карап калды. Уьйкен темир сандык алтын акшага толыпты. Каратай акшага ябысты, киселерин толтырды. Басыннан шешти боьркин, оны да акшага толтырды. Каратай тойып билмеди. Акшаларды аз коьрди. Уьстиннен шешип коьйлегин, енълерин байлады. Оны да акшага толтырды. Кеталмады калдырып агашлыкта акшады. Аювдынъ соьзлерин мутты. Сол сандыкка ябысты. Анав якка да ийтеди, мунав якка да ийтеди. Сандык тамам байлангандай, коьзгалмады орыннан. Обыргус ушып келди. Тынышсызланды, бакырды. Каратай алды таякты, коркыстаяк болды обыргусты. Оьзи сандыкка ябысты, деген куьши мен ийтеди. Сандык орыннан коьзгалды. Обыргус ашшы этип кышкырды. Такыйкадынъ ишинде сандык та, обыргус та йок болдылар.

Каратай киселерине сермеди, сонъ бурылып боьркине карады. Бир ериннен де сынъар каьпик таппады. Табаншалары тоьзган эки эски шарыгын колына алып, ол артына кайтты.

Ярлы яс

Аязбай, Ел эм Боран адырда айланып жүргенлер. Эриклерин язбага, куышлерин сынамага амал излегенлер. Айлана, айлана агаштын шетиндеги йолга еткенлер. Етсе—етсинлер, ат шанага расканлар.

— Ха-ха-ха! Озимизге юбаншык таптык! — деп суыйинди еликкен Ел.

— Кел карувды сынайык! Шанады алып кашайык. Олтырганларды бузлатайык! — деди Боран, куышли тынысы ман шанага карап кар бууркип.

— Атларды да, аьдемди де янме-ян серестирейим! — деди. Аязбай сыкыр-сыкыр этирип. Уьшевleri шанадын касында айландылар. Шанада олтырганга тешкерууви карадылар. Хан шардайып олтырган. Тыйын тоны уьстинде, кундыз боьрки басында, улпа тоьсек астында. Аякларында кийиз уйыклары. Бар оны кагазлатып кара.

Шанады еккен ярлы яс. Аты каскадын Ильяс. Каткан тоны терейген. Эски боьрки туьтилген. Оьзи десен куныскан, бети, бурыны кызарган. Аякларын ойнатып, айдайды шанады кутыртып. Атлар йортып барадылар, авыл артта калады.

— Ал сынасты баслайык! — дедилер эриккен теньлер.

Коьтерилди давил ел, коьзинь оны коьрмесин. Атлар бир-бирисине согылысадылар. Шанады ян-якка таслайды. Шана авдарылмага аз калады. Ильяс та сереспеге туры. Ханга йыйы-йыйы карайды. Хан тонга оранган, эси кетпейди, уйклайды. Ога не ди? Дел хайыр.

— Ел босына эседи. Аязбай да косыл-

сын! — деди Боран азланып, оьз куышине суыйинип. Сол вакытта, сол шакта тартув агаш сыныпты. Ярлы ястын шанасы орта йолда калыпты.

— Арбашымыз буйыгыр, коьк боьриге туган куы Ханга туварэндиги, — деди Аязбай. Куышин салып куышленди. Ай, Аяз да куышленеди коьзясларды бузлатып, тынысынды токтатып! Ильяс атларды туварды. Яс теректи балтасы ман кесип баслады. Аяз койнына киреди, шымтып-шымтып алады. Аяз сыгады, колларды катырады. Ильяс болса, токтавсыз агаш кеседи. Тонын шешип таслады. Бир саьаттин ишинде шанасынын коьшир агашын ясады. Ал кетемиз дегенде, Ханды туьртип карады. Оранып яткан Хан кагазлап катып калган. Ильяс тонга олтырды, артына карап йол алды.

— Боран! Сына куышинды! Бизди ярлы яс енды! — деди Аязбай елигип Елге атлыкты. Боран саклап турмады, дуныяды кар ман каплады. Куьнди, кешеди карыстырды. Коьп куьрести, шалысты. Ильяс йолдан таймады, адамады, саспады.

Агашлыктын шети мен атларын авылга карап йорттырды.

Ясты енмеге карувлары етпеди. Аязбай кетти айланып. Боран кетти буькирейип, Ел де аьлсизленип ерге карап тоьселди.

Агашлыкта йыйын

Агашлыктын шетиндеги кень майданга януварлардын балалары яйылганлар: аювдын баласы — котанаяк, туьлкидин баласы — Кылыплы, боьридин баласы — Йырт-

кыш, коянынъ коьжеги — Салпы кулак, кирпичинъ баласы — Ийнетай, йыланнынъ баласы — Оклы, куьбирткейлидинъ баласы — Ербавыр, донъыздынъ торайы — Хурт-хурт. Савлай агашлыктагы куслар йыйылысып булардынъ хабарларын тынълайдылар.

Януварлар алыстылар, шабыстылар, кенъ майдан буларга тар болды. Арып олтырган сонъ, олар хабарласып басладылар. Котанаяк йыгылган терекке олтырды. Ызыгышов болып ян-якка шапкылаган кумырскаларды увыслап-увыслап алып авызына салды.

— Ва, сен не этесинъ кумырскаларды ашап? — деп сейирсинди Ийнетай.

Котанаяк куьрсинди эм бурынын суьртип, Ийнетайга булай деди:

— Мен бал суьемен... Эт те мага бек ярайды. Йийлеклер де ашайман. Ашыksam амал йок, мунав кумырскалар ман да сыйланаман, — деди.

— А мен болсам... Мен шайтан кулакларды суьемен. Алма да, кертпе де ашайман. Шышканлар да ыслайман. Шышкан ыслаган кыйын. Кишкей болганлары ушин олар айлак кылыплы янлар, — деди йинъишке давазы ман Ийнетай.

— Э... э., солма? Ав-ав! Айлак даьмлисинъ-ав! — деп тислерин сакылдатып Кылыплы Ийнетайга ювыклады. Ийнетай такыйкадынъ ишинде топтай тыгыра койды. Котанаяктынъ касына янасты.

— Не болды, Кылыплы? Тислеринъди неге сакылдатасынъ? — деп Котан аяк Кылыплыды туьртти.

— Авызашык кирпичиклерди коьрсем, озьимди озьим енъе алмайман... Айлак таьтли олардынъ эти..., — деп Кылыплы силеке-

йин ютты. Котанаяктынъ акыйганын сезип ол: — Мен шышканларды ашайман. Тавык этти де суьемен, — деди.

Котанаяк Кылыплыдынъ Ийнетайга тигилген карасын анълап:

— Эсинъде болсын, акмак, биз ойнамага йыйылганмыз. Бирев биревге тиймесин. Урсыс, эрис-суьрис болмасын арамызда, — деди.

— Салпыкулак, не зат ойланасынъ? Сен не зат ашамага суьесинъ? — деп коьжектынъ касында созылып яткан Хурт-хурт сорады.

Салпыкулак сескенип кетип, бирден оксыды эм Хурт-хурттынъ аягына олтырды. Хурт-хурт дуныяды бузып кышкырыклады эм шоршып турып:

— Айлак коркак экенсинъ, — деди.

— Ме... мен пыхы ман капыста суьемен. Пыхыдан таьтли не барды дуныяда? — деди Салпыкулак эсин йыйган сонъ. Кылый коьзлерин суьзилтип, ол Хурт-хуртка карады.

— Кешир мени, дос. Ойга коьмилип олтырган эдим. Сенинъ соьзлеринъди эситип, сескенип кеттим, — деди.

— Мен бебелерим мен таласып эт ашайман. У-у..., — деп улыды йырткыш.

Ербавыр тармаса-тармаса туьбирдинъ уьстине тегаран йоргалады эм булай деди:

— Бизим емек — сувдынъ ишинде: увак бакашанаклар, туьрли юмсаk эм даьмли коьгоьленлер. Излесенъ, емек коьп.

Хурт-хурт авызы ман бурынын коьзлери не дейим ерге коьмип, Хурт-хурт этип бир затлар куьйзеп баслады.

— Не зат ашайсынъ? Ердинъ астыннан не зат таптынъ? Таьтлиме? Кала коьрсетеш мага? — деп Хурт-хуртка Кылыплы каныкты.

Хурт-хурт басын коьтерип Кылыплыга карады, авызындагын юткан сонъ:

— Аьлеметсинъ сен. Элбетте, таьтли туьрли-туьрли куртлар. Тек мен эмен теректинъ шетлевиклерин суьемен. Тезден олар писип баслаяклар. Йоьнеди сонда меним яшавым. Солай билесинъме, мен, не зат тапсам да ашайман. Мага емек коьп, — деп Хурт-хурт ерге бурнын коьмди эм Хурт-хурт, — деп ерди казгышлап баслады.

Оклы йылан анав якка-мунав якка шайкалып, булардынъ соьзлерин тынълап турды. Сонъ сызгыра берип басын кайкалатты.

— С... с... с..., меннен баскалар да бар экен шышканларды суьетаган. С. с. с... мен бакаларды да суьемен. Мага да емек коьп, — деди. Мунынъ касына бир-бирлеп басып Ербавыр келди эм сейирсинип:

— Сен де шышкан ыслайсинъма? Бакалар таьтлиме? — деп сорады.

— С... с... с... Ким не затка уьйренсе, сол ас ога таьтли. С... с... с...! Аьлемет сенинъ тонынъ, э? Эки муьйиз капкаш. Сени тислеп те болаяк тувыл. Тислеринъ сынаягына соьзде йок, — деди сейирсинип Оклы йылан.

— Эки муьйиз капкаш мени яман баьлерден саклайды. Мунда караш, — деп Ербавыр басы ман аякларын капкашлардынъ ишине йыйды.

— Не аьлеметти-ав. Наьсиплисинъ сен, тонынъ ийги сенинъ. Сага эш бирев де шапшымас, — деди Салпыкулак Ийнетайга.

— Меним тоным ийги, ол тувра. Мен тып-тымалак болып тымалаклансам, эш биревден де коркпайман. Ийнелерим айлак оьткирлер, — деп мактанды Ийнетай. Сонъ неге де зарланып кетип:

— Болса да мага Котанаяктынъ, Салпыкулактынъ, Кылыплыдынъ эм Йьрткыштынъ тонлары ярайды. Юмсак эм ярасыклы, — деп Ийнетай Салпыкулактынъ касына олтырды. Мызгап кеткен Салпыкулак бирден шоршып коьгем тереклердинъ ишине кирип кетти. Йыйылган януварлар куьлдилер. Салпыкулак артына кайтып:

— Артымнан боьри яде туьлки сирелип тургандай коьрдим.

— Оьмири калтырап яшайман. Сен Ийнетай, мага бос сукланасынъ. Тувра айтасынъ кыста ап-ак тон киемен, язда куба тонлы боламан. Тек тоным мени баьледен сакламайды. Ярасыклы тонга явлар айлак коьп, — деди коьжек мунълы карасын Ийнетайга, Ербавырга тигип.

— Аьше, явдан кайтып сакланасынъ? — деп сорады Ийнетай.

— Кылый коьзлерим тоьгеректегин сезедилер. Узын кулакларым узактагы тырс-пырсты эсцитедилер, аякларым айлак шабакай. Суьйсенъ кайда да алып кетееклер.

— Олай болса ийги. Басынъды баьледен куткармага амалынъ бар. Йигиттей бол, Салпыкулак, — деди ак юреги мен хабарды тынълап турган Котанаяк.

— Кылыплы, сен ша? Сен кайтып сакланасынъ? — деп сорады Хурт-хурт.

— Оьткир коьзлерим, сак кулакларым, шабакай аякларым мени явдан куткарадылар.

— Меннен Кылыплы да колай экен, — деди Котанаяк мыдакланып.

— Сенинъ карувынъ бизге болса экен, — деди Йьрткыш Котанаякка сукланып карап.

— Явсыз ян йок. Котан аякларым янме-ян терекке йоргалайдылар. Тек аьдемге кар-

сы бир зат та эте алмайман, — деди Котанаяк.

— Оклы, сен неге ундемейсин? Уйклап кеттинъме? — деди йинъишке давазы ман канзепир Йинетай.

— Уйкенлерди тынълайман. Мени увлы тислерим коршалайдылар явдан. Биревге де тиймеймен. Тек тийселер, ошымди аламан, — деди Оклы.

Сонынъ арасында теректинъ бутагында олтырган Савыскан сарсылдады.

— Не дейди сол дарылдавык? — деп Котанаяк коькке карады.

— Агашлыкта аьдемлер юрилер. Кашы-нъыз, ясырынынъыз! — дейди Савыскан.

— Кетемиз, тезинъиз, — деди Котанаяк. Такыйкадынъ ишинде майданда Ербавыр ман Оклыдан баска бирев де калмады.

Амал

Эрте-эрте заманда, ер янъы яратылган куьнлерде, дер дуныяда болган януварлар бир ерге йыйылганлар. Кайсы януварларга кайда яшамага, не ашамага кереги акында ойласканлар. Майданды шав-шув, кышкырык бийлеген. Януварлар, канатлылар уш куьннен бербетин саклайдылар алынаяк токтасты. Шыдамсыз Савыскан сарсылдап ян-якка ушады.

— Кычы! Кычы! Кычы! Кычы! — деген кышкырыгы дуныяды бузады. Фил бурнын коькке коьтерип:

— Не дейди сол бакыравык? Ким анълайды мунынъ тилин? Неге ушады бу ян-якка? Айтынъыз бизге де хабар. Ол бир зат сезген болар, — деп Поьпепке карады.

— Поьп-пеп! Поьп-пеп! Бос саклайсынъыз! Оьзинъизге амал изленъиз! Онълы онъ-

сызды ашасын. Карувлы карувсызды кемирсин, — деп айванларды оьршиктирип юри бакыравык, — деди Поьпеп, ярасыклы бастарыгын яйып.

— Аьр инсан яшавга амал излесин! — деп оькирди Аюв.

— Амал? Ол неди оьзи? — Кайдан таппага болаяк оны, — деп айванлар оькирип, канатлылар кышкырып, боьрилер эм туьлкилер улып кыйыр-шыйыр боладылар. Баьриси де сол соравага явап саклайдылар.

— Амалды мага бермеге кереклер! Мага! — деп ысылдайды Аздаа.

— Мен ша? Меники амал! — деп сызгырады Йылан, узын кевдесин тегаран суьйреп. Онынъ тоьгерегине ер бавырлайтаган янлар йыйылганлар.

Саклай-саклай ян-януварлар арыдылар, талдылар. Оькирип, мактанып тамам безгенде, тыншаймага яттылар. Шыбынлар да тындылар. Тоьгерек як тып-тынык. Сонынъ арасында тавды тап ярып шыкты уйкен ак кус. Онынъ яйылган канатлары савлай дуныяды яптылар. Тоьгерек як каранъалыкка коьмилди. Кус тарсылдатып канатларын ййиды. Уйкен кара таска олтырды. Ерди, коькти сенъкилдетип уш кере кышкырды. Ян-януварлар коркты, олар тымалап-тымалап ятып калдылар.

— Тынъланъыз! Мени ийги этип анъланъыз! Эрис-суьрис болмасын! Аьр киминъиздинъ яшаяк ерин айтайым, — деди Кус. Олар айваннынъ, аьр янувардынъ, курт-кумырыскадынъ яшаяк меканын, ашаяк затын тизип айтып шыкты. Баьриси де тырс тынып тынъладылар. Тек Ув йылан шыкты сызгырыклап:

— Неге пысып ятасынъыз? Амал кимге берилгенди? Оны неге сорамайсынъыз? — деп ысылдады. Кус мунунъ ысылдавын эситти.

— Амал акыллы янга тийген. Аьдемге!

— Йок тувралык! Ол бизди дуныядан курытар. Тек озине керек януварларды калдырар! — деди Йылан ян-якка шайкалып, увлы тилин шыгарып-йыйып. Ога косылып озгелер де йыбырдап басладылар. Тек Кус канатларын кенъ яйды. Тоьгерек каранъалыкка коьмилди. Айванлар такыйкага тындылар.

— Амал аьдемге берилген! Ол баьринъизди де керегинше кулланып билеек! Шашылынъыз! Эриспенъиз! — деп Кус яне коькке коьтерилди эм тавлардынъ арасында йогалды.

Айванлар да айтылганша кими сувга, кими агашлыкка, кими тогайга, кими тас-тавлар арасына яйылып кеттилер.

Сув йыланы

Уьйкен агашлыктынъ касында кенъ коьл яйылган. Коьлге аьдемлер кус ярмалыгы деп атап койганлар. Мынълаган куслар бала шыгарып, балаларын асыллап, оз каьрлери мен яшайтаган эдилер. Ала коьктен, ала ерден буларга яман конъысы келди. Сол куьннен алып куслардынъ шырышлары бузылды. Яман янга биревдинъ де куьши етпеди.

Бир кере Каз озининъ баьпийлерин коьлге алып келди. Баьпийлер коьлге сейирсинип карадылар. Мойынларын созып, «пи-пи-пи» дедилер. Каз сувга кирди эм балаларын шакырды. Кишкой баьпийлер шомылып басладылар. Толкынлар кишкой улпа топларды

анав якка, мунав якка ийтедилер. Каз оларды бир ерге йыйды. Бирден каздынъ алдына сув йылан шыкты:

— С—с..., с..., с... Аьлемет емек коьремен. Зияпетлер таьтли деп билемен, — деди йылан эм баьпийлердинъ тоьгерегинде айланды. Энъ уьйкен баьпийди ыслайман дегенлей:

— Йылан, йылан, кый-гык, кый-гык! Баьпийлерге тийме, мени тынъла, — деди Каз канатларынынъ астына балапанларын йыйып. Кышкырыклап ол савлай кусларды касына йыйды. Коьл шав-шувга толды. Йылан састы, куслардан коркты. Каз деген куьши мен:

— Айтынъыз йыланга, айтынъыз. Биз кардаш боламыз, кардаш. Кара карыны уьшин ниетти бузбага ярамайды. Меним баьпийлерим мен баслар. Яз узак, сизинъ балапанларынынъ бан кутылар, — деди.

Куслар да косылдылар. Туьрли сеслер авады ярдылар. Тынык коьл халабалыкка толды. Йылан кажымады, басын кайкалатып:

— Кайдай кардаш, не кардаш, ким айтты? — деп ысылдады.

— Эне карт Баьпий. Ол баьримизден де уьйкен. Сорасанъ — айтар, — деди каз, балаларынынъ алдына шыгып.

Йылан сувга коьмилди. Карт баьпийдинъ алдына шыгып:

— Токташ, сораягым бар сеннен, — деди.

— Саламынъ йок, аьруьв соьзинъ йок. Айт, не керекти сага, — деди Баьпий Йыланга, сувук карасын тигип.

— Каз Йыланга кардаш деп эситкенсинъме?

— Казга тувыл, мага да боласынъ кардаш. Мага аьем айткан эди. Ога да анасы айткан болартагы.

— Туврасын кимнен билейим?

— Аздаадан сорасанъ, туврасын эситерсинъ... Сенсинъме дуныяды кыйыр-шыйыр эткен, кара курсагынъ ушин бетинъди саткан?

Йылан йылысып йогалды. Баъпийдинъ соравлары явапсыз калдылар.

Сув йылан туврасын билмеге суъйди. Аздаады излеп йолга шыкты. Коъппе, азба, сув Йылан хыйлы ерди суъйретилип юрди. Уыйкен денъиздинъ янында бурыстай созылып яткан Аздаады коърди. Аनाव яктан да айланды, мунав яктан да айланды. Ысылдады эм сызгырыклады, ама Аздаадынъ сесин эситпеди. Йылан уьнсиз яткан Аздаадынъ уьстине йорглады. «Оьлгенме сосы, неге сес бермейди», — деп, оьзеленди. Йылысып-йылысып ол Аздаадынъ бас бетине ювыклады. Авызын Аздаадынъ кулагынынъ тесигине тыгып, деген куыши мен сызгырды:

— Аздаа, Аздаа, сен мага керексинъ, коьзлеринъди ашаш. Мен узактан келгенмен, — деди.

Аздаа кыбырдамады, явап бермеди.

— Аздаа, Аздаа меним саламымды алаш. Сав болсанъ, коьзлеринъди ашаш, — деп тагы да бир ялбарып тиледи Йылан. Уьнсиз яткан Аздаа сонда:

— Не кан явганды? Кайсы ийттен тувган мени уянткан? — деп ашувлы хырылдады.

— Мен. Йылан, сени излеймен.

— Не керекти сага? — деп аршындай авызын керип ашты Аздаа. Йылан ерге сыпырылып туьсти. Аздаага хабарын айтты.

— Сувда юзетаганлар бир-бирлерине кардашлар, — деди мунынъ хабарын тынълаган сонъ Аздаа.

Йылан каныкты:

— Ким айтты оны? Туврасын билгим келеди.

Аздаа хырылдап:

— Туврасын кара коьлде яшайтаган Йылан-балык айтар. Ол меннен он йылга уыйкен, — деди эм суъйретилип сувга кирди. Йылан коьп изледи Йылан-балыкты. Уыйкен коьлдинъ энъ туьбинде, кумнынъ эм балшыктынъ арасында аьсиретин тапты. Оьз хабарын айтты. Йылан-балык тынълады эм булай деди:

— Баъримиз де юмырткадан шыкканмыз, бири-биримизге кардашпыз. Табиатта келисип яшамага керекпиз. Кара карын ушин кыянат этпеге ярамайды.

Куйрыгын булгалаклап, Йылан-балык кумнынъ астына коьмилди. Йылан болса, авыр куърсинип оьзине баска емек излеп кетти.

Кирпишик

Кишкей кирпич баласы эрикти. Ол акырын ининнен шыкты. Ян-ягына каранды. Кара туьймедей бурнын кайкалатып, тоьгеректи ийискиледи. Корккандай зат сезбеди. Сокпакка туьсип, алдыга карап, йоьнеди. Ялпак кайын теректинъ туьбинде юмсақ тонлы, узын кулаклы айванды коърди, йыбыр-йыбыр этип айваннынъ касына келди:

— Сен... сиз, кхм-кхм, кимсинъиз? — деп сорады Кирпишик.

Калгый-калгый уйкыга коьмилген айван сескенди. Оксып кетип, теректинъ тасасында пысты. Кылый, коьзлерин батлатып, алдына карады. Алдында тегенекли топты коърди.

— Сен де кимсинъ? Не барды сага булай-да? Янымды шыгардынъ да! Касыма Туълки келди деп корктым, — деди ашувланып Кы-лый.

— Мен... мен... билмедим. Кешир мени, тилеймен. Озиме йолдас излеймен. Танысаяктагы, — деп ялбарды Кирпишик Кылыйга.

— Ха-ха-ха! Танысаяк дейсинъме? Айлак йигерлисинъ. Коъзлериме тегаран илинесинъ. Йолдас излейсинъ, солма? Ха-ха-ха! Кимсинъ сен?

— Мен... мен... кишкей Кирпишикпен. Янъы дуныяга энгенмен. Агашлык пан, айванлар ман таныспага шыкканман.

— Аъше, арууъ этип тынъла. Мен Коъжекпен. Коърмейсинъме озинъ? — деп коян баласы узун кулактарын кезууъ-кезууъ йыбырдатты. Коъжек тислерин ыржайтты. Сонъ эсиной берип:

— Сага йолдас табылмас. Бос басынъды авыртпа. Сени йолдаслыкка ким алсын? Эгер, эгер уйкен болган болсанъ... — деп Коъжек коъзлерин юмды.

Кирпишик йылмайып Коъжекке ювыкла-ды. Коъжектинъ тоны ога айлак ярады. Кирпишик ойнагысы келип, Коъжекке тиледи:

— Коъжек, кел ясырмавык ойнайык.

— Ха-ха-ха! Ким сени мен шабысаяк? Агашлык уйкен, озинъе йолдас изле, — деди Коъжек. Сонъ колын созып Кирпишикти ийтеек болды, ама сол сабатлей:

— Ай-ай-ай! Алдымнан тай! Айлак тегеклисинъ сен. Коъзлерим сени коърмесин! — деп кышкырды Коъжек.

Кирпишик мыдахланды, басын тоъмен салып, артына бурылып кетти. Анасын коъргенлей йылап баслады:

— Мени мен бирев де ойнагысы келмейди. Озим кишкеймен. Тоным тегеккли. Коъжек мени кувды.

Ана кирпичи ае-куе болды:

— Юмсагым, алтын тобым, балам меним. Сен меннен де уйкен болаяксынъ. Дослыкка тон орав тувыл. Алал дослар табыларлар сага. Агашлык уйкен, — деди ол Кирпишигине.

Эртенгиси куън Кирпишик яне йолдас излеп шыкты. Айлана-айлана агашлыкта арып токтады. Уйкен тоъбешиктинъ касында созылып яткан айванды коърди. Айваннынъ тоъгерегинде айланды. Япалак куйрыклы айван Кирпишикке бек ярады. Кирпишик сукланганыннан шуыскирип йиберди. Айван сескенип турды эм ян-ягына каранды.

— Сен... сен... кимсинъ? — деген сорабды эситип, кадели ашувланды.

— Мени таътли уйкымнан уянткан, сен кимсинъ? Меним ким экенимди билмей, кайдан шыккансынъ? — деп кышкырыклады.

Кирпишик ундемей тынълады. Сонъ соъзин баслады:

— Мен... мен Кирпишикпен. Янъы дуныяга энгенмен. Озиме йолдас излеймен. Сени айлак яраттым, — деди йинъишке давысы ман.

— Э-э, солма? Айлак акыллы экенсинъ. Мага да сендей бирев керек эди. Мен киммен дейсинъме? Туълкидинъ улы Тулыкпан. Алал эм сенимли дос болаякпан. Сен де мага ярадынъ, — деди Тулык.

Кирпишик суъйинди, Тулыктынъ тоъгерегиннен айланды. Тулык коъзлерин суъзилтип карады. Тислерин сакылдатып алды. Кирпишикти ийискилеп:

— Ай, калай таытлысынъ. Ай тентек-синъ, — деди.

Кирпишикке мунынъ соъзлери ярамадылар. Тулык кылпысып:

— Кел экевимиз ойнайык. Кала, мендей болып созылып ятарсынъма? — деди эм аякларын коькке коьтерип, шалкасына туьсип ятты. Хыйлы заман озган сонъ, Кирпишикке каныкты. — Сен ша! Сен де ят мендей болып! Кала, яталарсынъма?

Кирпишиктинъ эсине анасынынъ соъзлери туьстилер. Ол янме-ян топланды, Тулык мунынъ тоьгерегинде айланды. Сонъ ашувланып:

— Ойнагынъ келмейтаган болса, кет касыман! — деп кышкырды.

Кирпишик тымалап-тымалап артына кетти. Инине еткен сонъ, буьгуьнги хабарын да анасына айтты.

— Э? Тулык дединъме? Куьрыгы япалак эдима? — деп анасы оьзеленип сорады.

— Сен де коркасынъма Тулыктан? Ол огырсызба? Мен... мен... коркпадым, — деди етисип Кирпишик.

— Туьлкиден сак бол. Ол бизим явымыз, наьсибинъе Тулык сендей кишкей... Уьйкенине йолыккан болсанъ, сав калмас эдинъ. Басынъды куткарып билгенсинъ, ол аьруьв, — деди анасы, суьйинип.

Кирпишик токтамады. Уьшинши куьн де оьзине йолдас излеп шыкты. Агашлыктынъ ишинде аьлемет айванларга расты. Йыгылган теректинъ уьстинде уш айван алысып ойнадылар. Бири бириси мен ийтеседилер, алысадылар, куьресип аладылар. Йыгылып, коьгоьленде де авнайдылар. Кужырлы айванлар. Оьзлери арт аяклары ман юредилер.

Доьрт аяклары ман да шабадылар. Олардынъ да юмсак моры тонлары бар. Кирпишик коьп карап турды булардынъ завклы ойынларына. Сонъ ол да йыгылган терекке йоргалады. Булардынъ касларына келди.

— Сиз... сиз кимсинъиз? — деп сорады. Айванлар тындылар. Сейирсинип, буга карадылар. Сонъ бирев:

— Биз аювлармыз.

— Мен Кирпишикпен. Оьзиме йолдас излеймен. Сиз бен ойнамага болаякпа? — деди.

— Калай кишкейсинъ сен. Ойнасанъ — ойна. Тек кайтип ойнааксынъ? — деп сорады аюв баласы. Сейирсинип, мунынъ тонына колы ман тийди.

— Ай! Калай яман тегенеклеринъ, — деп аюв баласы колын авызына аькетти.

Кирпишик басын тоьмен ийди.

— Тоным уьшин мени бирев де йолдаска алмайды, — деди йыламсырап Кирпишик.

Аюв баласы муны аяды.

— Кел, ясырмавык ойнайык. Мен коьзлеримди юмайым, сиз ясырынынъыз, — деди.

Аюв баласы коьзлерин тарс юмып коьгоьленге ятты. Анав экеви ян-якка шабып кеттилер. Кирпишик япыракларга авнады. Япыраклар, тегенеклерге кадалдылар. Кирпишик теректинъ астына кыстырылды. Аюв баласы бибелерин тапты. Кирпишикти уьшеви де бирге излеп, кыйыр-шыйыр болдылар.

— Бизден коркып кашты болаяк, — деди бириси.

— Бир кишкей завклы янувар эди. Хатери калдыма экен бизге? — деди экиншиси.

— Мен шуьшлимен... Тонынъ тегенекли деп айткан эдим, — деп куьрсинди уьшиншиси.

Кирпишик булардынъ оззеленгенлерин анълады. Оззининъ акында айтылган соьзлерди эситти. Акырын аюв балаларынынъ алдыларына шыкты. Аюв балалары ясыл туьсли топка сейирсинип карадылар.

— Мен... мен шыктым. Мени сиз табалмадынъыз! — деди Кирпишик.

Аюв балалары шав-шув этип суьйиндилер.

— Коьрдинъме акыллыды, э? Коьрдинъме кылыплыды? — деп куьлдилер.

Кешке дейим ойнап, Кирпишик завыкланып инине кайтты. Бу хабарын да анасына айтты. Анасы суьйинди, тек соьз айтпады.

Бир куьн Кирпишик яне йолдасларын излеп шыкты. Йол уьстинде йыгылган эмен теректи коьрди.

— Ай, ай, ай! — деген давыс шыкты.

Анав якка барып караса, бутактынъ астында акырып яткан йолдасын коьрди. Кирпишик агашлыктынъ ишиннен излеп, уьйкен аювды алып келди. Аюв, теректи коьтерип, йолдан тайдырды. Сол куьннен сонъ Кирпишик пен аюв баласы айырылгысыз дос болдылар. Аьр куьн сайын бирге ойнадылар.

Куьздинъ сонъгы куьнлеринде йолдаслар кезинмеге шыктылар. Сол вакытта бир йылав давыс эситтилер. Барып карасалар, кенъ эм терен шонъкырдынъ ишинде Коьжек ятыр. Йолдаслар Коьжекти баьледен куткармага амал изледилер. Шонъкырга коьгоьлен, шебей тасып басладылар. Кешке дейим куьресип, шонъкырды толтырдылар. Карувсыз Коьжекти тегаран бир шонъкырдан шыгардылар. Кирпишик Коьжекке алма да ашатты.

— Яхшы йолга, Коьжек! Эки-меки шонъкырга атылма, — дедилер.

Коьжек басын тоьмен ийди. Узун кулаклары салпырап кылый коьзлерин япты.

— Сав болынъыз, йолдаслар! Кирпишик, мени кешир, — деди Коьжек.

Кирпишикти суьйиниш сезими бийледи. Коьнъили коьтерилип, ол инине етти.

— Мага энди Коьжек те йолдас болды. Оьзи айтты, — деп анасына узактан кышкырды Кирпишик.

— Юреги алалга йолдас аьр заманда да табылаяк, — деди Кирпишиктинъ анасы.

Кирпи, Коьжек эм Туьлки

Бурын-бурын заманда бир тынълавсыз Коьжек болыпты. Не атасы Салпы Кулак кояннынъ, не анасы Кылый кояннынъ айтканын этсе, не керек эди. Баьри коянлар бир якта отлап юрселер, бу баска якка кетер. Ата-анасы безген сонъ; «Не болсанъ да бол. Бизим акыл бакыл болса, юре бер, баьлеге йолыксанъ — оькинерсинъ!» — деп токтастылар.

Бир куьн Коьжек кара агаштынъ ишине коьмилди. Каргып-шоршып бараятканда, мунынъ алдыннан уьйкен кара кус ушып кетеди. Коьжек сескенеди, бирден оксынып, оьт-кир туьбирге дорсылдап йыгылады. Коьжек тураяк болып эди, ама эки арт аягын басалмай калды. Баьри куьшин салып, ол ашык ерге шыкпага куьрести. Суьйретиле-суьйретиле уьйкен эмен теректинъ туьбине етти. Агаш тырсылдаса да — сескен, куслар кышкырса-лар да — сескен, япыраklar сыбырдасалар да — сескен, калтыравык болмага етти.

Сонынъ арасында эмен терекке Карга келип кона койды.

— Кар-кар-кар! Коьрр-ремен сени, кылыксыз! Коьрр-ремен, тынълавсыз! — деп сав агашлыкты басына кийип, каркылдап баслады. — Токта-токта! Соьле туьлки яде боьри келсе, куьнинъди коьрерсинъ! Бойдак баьлеге йолыгар, кылыксыз куйыга атылар дегеннен хабарынъ барма?

Коьжек оьлмеге етти: уьн де йок, сес те йок, теректинъ туьбинде пысып калды.

Сол вакытта агашлыкта кыдырып юрген карт Кирпи, пырс-пырс этип пырсылдап, эмен теректинъ касына келди. Каргадынъ хабарын хыйлы заман тынълап турды.

— Хайырма, Карга-аьптей, калай бек каркылдайсынъ? Юмырткаларынъды йылан акаштыма? Яде балапанынъды кара кус оьлтирдиме? Не болыпты? Савлай агашты басынъа киесинъ де? — деп, йинъишке бурынын коькке коьтерип, кирпи сорады.

Каргадынъ авызына онъмаган туьссин.

— Сырпылдап ерде тегаран юресинъ. Дуныядан не хабарынъ бар сенинъ? Мине мен коьрмейтаган эш бир зат йок, — деди Карга.

— Мен де оьзимге керекти коьремен! Онынъ уьшин неге каркылдайсынъ! — деди ашувланып Кирпи.

— Коьре болсанъ, коьзинъ шыкканма, сокыр тегенек, анав тынълавсыз Коьжекти коьрмей? Аякларын сындырган ол. Кар-кар-кар!

Кирпи эмен теректинъ туьбине ювыклады, тынысын авыр алып, созылып яткан Коьжекти коьрди.

— Хайырма, досым! Аьлинъ осалдай коьремен. Аякларынъма? — деп сорады Кирпи.

Кирпининъ юмсака соьзлерин эситип, Коьжек йыламсырады:

— Коьрсенъ экен бир, эки арт аягым-

ды басалмайман. Ойнай-ойнай агашлыкта адастым. Кустан сескенип каргыдым да туьбирге согылдым, — деди коьмекейи босап.

— Коьрремен! Коьрремен! Коьрремен! Эне кылыплы Туьлки агаштынъ шетинде емек излеп юри. Сенинъ акылсыз басынъды кемирер, — деп каркылдады яне бакылшы Карга.

Кирпи ян-якка каранды. Сонъ йинъишке бурны ман авады ийискилеп:

— Карга оьтирик айтпас, — деди. — Туьлкидинъ ийисин сеземен. — Сен ятып тур, мен оны алдандырып карайым. Наьсибинъ болса — сав каларсынъ, — деп Кирпи йонеди.

Тегаран бир шыкты Кирпи уьйкен сокпака. Артына бурылып караса, яланып туьлки туры.

Уьш куьннен бербетин авызыма шышканынъ оьзин салган йокпан. Калай аьруьв растынъ, — деп Кирпиге ымтылды.

Кирпи такыйкадынъ ишинде топланды. Туьлки не куьрессе де, ийнелерге согылып, кирпиди кабалмады, авызын яралады. Тыгыртып та карады. Кирпи ашылмады.

— Мени зор ман ашап болмаягынъды билмейсинъме, опан? — деди сонда Кирпи. — Яде тегенеклерим юмсаргандай коьресинъме? Соьзимди тынъла — хайыр болар.

Туьлки ашувланса да, уьндемеди. Сермеп алып огырсыз Кирпиди ашап болмаган сонъ, соьзин тынълап карайым деп ойланды:

— Тынълайман. Айт хабарынъды! Сен де мени не зат пан сейирсиндиреек экенсинъ, тегенек топ? — деди уьйкенсиреп.

— Савлай агашлыктынъ бет ювары сенсинъ, — деди Кирпи кылпысып. — Сенинъ тонынъ йылтырап, эректен коьзимизди камата-

ды. Куйрыгынъа савлай ийтлер алданадылар. Йинъишке эм ярасыклы авызынъ ман карт Кирпидинъ тегенекли этин кайзап тураак-сынъма? Оннан эсе агаштынъ шетиндеги коьлге барайык. Онда туьссенъ тегенексиз болып шыгасынъ дейдилер. Мен сонда туьсейим, тегенеклеримди йок этейим. Сонда суьйгенинъди эт.

Туьлки айлак сейирсинди эм суьйинди, онынъ силекейи шыбырып, шыдамсызланып, тислери ыржайдылар.

— Юр, аьше! — деди Туьлки. — Алдасанъ — мен сени...

— Кар-кар-кар! Кылыпты акыл енъер. Кирпи де кирпи болмасынтага оьзин енъдирсе. Кар-кар-кар! Эттен эрекке кетесинъ, тентек-бас! — деп баягы Карга, каркылдап, Туьлкиди сескендирди.

— Не дейди сосы-ав? — деп оьзеленеди сонда Туьлки. — Карга бир зат коьреди бугай?

— Кой соны. Ол алжыган, — деди Кирпи. — Неди болса соны соьйлейди. Былтыр коьргенин быйыл айтады. Ол алдыга ушты. Этти карга сеннен де бек суьеди де. Зыранъла, досым.

— У, кырсыз, наьлет! Караш та сен оны. Ол да мени алдаяк болып туры. Токта! Туьсер ол карт каркылдавык меним алдыма. Ашамай, йырткышлап тасларман, — деп кыршынды Туьлки.

Аш кадинин ток билмес деп, Кирпи асыкпай барады. Аз юрдилерме, коьп юрдилерме, бир заманда Туьлкидинъ тили салпырап, такаты таьвесилип токталды. Алдына караса — коьл. Бу бирден суьйинип:

Яв! Хайырсыз камбак! Эне коьл. Эсите-синъме? — деп кышкырды. — Тез, тез болып атылаш.

— Соьле атылайым, — деди Кирпи куьлеп.

Туьлки теректинъ астына, зияпет саклап, созылып ятты. Кирпи коьлге атылды. Туьлки тоьгерегине карайды. Не хайыр, тузлы коьлде яшав йоктай. Тып-тынык. Куслар да сарнамайдылар. Каргадынъ оьзи де йок. Даяналмай коьлдинъ ягасына келип:

— Эв, кара камбак! Кала шыгаш, карайым, тегенеклеринъ туьскен болар... — деп кышкырды.

— Карагынъ келеме — артымнан кел. Ярасыклы тонынъды юв, — деп селекелеп бакырды Кирпи.

— Тез шык деп айтаман, тегенек топ! — деп коьлдинъ ягасында улыды Туьлки.

— Тентек! Ким экен сага оьзин ашатаяк? Йигит болсанъ — ысла, — деди, сылкылдап куьлеп, Кирпи.

«Не болса да болар!» — деп Туьлки коьлге атылды. Туьклери симекленип, коьзлери шылпыкланып, тузлы сув этин ашытып, Туьлки тегаран бир коьлден шыгып калды. Коьп куьнлер кеттилер, деп айтадылар, Туьлки туьзелип, аяк уьстине мингеншеге дейим.

Кирпи сонда баска йол ман баягы эмен теректинъ астына келди, ама Коьжекти коьрмедди. «Туьлкиден куткараман деп, таслап кеттим языкты, боьригеме, кабангама едирдим каьрип Коьжекти», — деп Кирпи каьдели кыйналды.

— Кар-кар-кар! Туьлкиди маскара этип келдинъме, карт маьске! — деп кышкырды сонда Карга.

Кирпи ашувун ога билдирмеди:

— Карга-аьптей! Сеннен оьткир коьзли йок бизим агашта. Кала айтшы, агашлыктынъ янында ашык ерде не коьресинъ? Коянлар ойнайдыларма онда? Солардынъ ишинде Салпы Кулак коянынъ балаларынынъ савлайы да барма? — деди.

— Кар-кар! Каррайым, — деп Карга ушып теректинъ энъ йогарына конды. — Эне, — деди ол оннан, — баьриси де уйкен шабыста. Караш сен ол кылыйларды. Сенинъ аксак Коьжегинъ де созылып ятыр анасынынъ касында...

— Савбол, Карга-аьптей! Сенинъ авызынънан да бир ийги соьз шыкты, — деп Кирпи юреги тыныш болып, оьз уясына кетти.

Ким артык

— Мен сулыплы! Мен кылыплы! Мен акыллы эм карувлы, — деп йырлап, шоршып келеди Маймыл. Сол вакытта, агашлыктынъ тар сокпагында мактаншак Маймылдынъ алдына Аюв шыгады. Асыгып келеяткан Маймылды коьрип, Аюв артына таяды. Маймылга йол берди. Арсыз Маймыл ыржайды, йогардан тоьменге карады эм:

— Сен мага йол бердинъ. Мен сеннен артык экенимди анъладынъ? Савлай агашлыктынъ ишинде меннен ийги ким барды? Баьринъизден куьшлимен, сулыплыман эм артыкпан, — деди. Аюв силкинди, эситкен соьзлерине ыйнанмай Маймылга карады.

— Мен артыкпан! Мен! Мен! Мен! — деп Маймыл савлай агашты басына кийип, кышкыра берди. Терек басындагы Карга зыйвасып Маймылга якласты.

— Кар! Кар! Маймылда коьрк бар! Маймылда карув бар! Бар! — деп каркылдады.

— Ушып кетейткан Кара торгай, Маймылдынъ соьзлерин яратпай:

— Фью...ить! Фью...ить! Фью...ить! Аьлет тувылма бу зат? Маймыл оьзин оьзи мактап дуныяды басына киеди! Фью-ить! Уят! Уят! — деп сызгырыклады. Оны эситип Кара торгайларга кара шаьвкелер косылдылар. Каныктылар Каргага. Агашлыктынъ иши эрис-суьриске толды.

— Мен! Мен! Мен энъ куьшли эм сулыплы! — деп тынмайды Маймыл.

Аюв эсин йыйды. Сонъ Маймылдан:

— Ким беркитер сенинъ соьзлеринъди? Ким айтты сеннен куьшли агашлыктынъ ишинде бирев де йок деп? Арслан ша? Кап-лан ша, Бил ша? Ме... ме... ме... мен ша? — деп сорады. Маймылдынъ куьлкисиннен тереклердеги канатлылар сескенип ушып кеттилер.

— Мунав агашлыкта онадай айванлар барма аьше? Йок! Сенме? Сен кимсинъ? Кышшык аяк тентек! — деп екирди Маймыл.

— Кел куьшимизди сынасайык, сонъ коьрермиз исимизди, — деди Аюв, Маймылдынъ соьзлерине ашувланып.

— Сынасайык десенъ, сынасайык! Айт мага, кайсы терекке йоргалайык? Кайсы ерге дейим шабысайык, — деп сорады Маймыл, кылпысып.

— Мен тасларды ийтеп йыгаман. Тереклерди тарсылдатып сындыраман. Куьшим меним савлай агашлыкка белгили, — деди Аюв.

— Мен ша? Мен? Мендей зегий барма оьзи? Бир теректен баскасына кыйналмай каргыйман. Энъ бийик теректинъ басына йорга-

лайман. Шабувым ша? Бар озып караш, — деди Маймыл.

Коьп турдылар эрисип, Маймыл мактанып басласа, токтап билмейди. Аювдынъ авызын аштырмага бермеди. Теректинъ бутагында куртлар ман алысатаган Токилдак буларга:

— Эристен басынъыз безбедемиз? Енъал-масынъыз соьз бен бир-биринъизди. Кишке-некей кара Шыр торгайды табынъыз. Ол болар сизинъ тоьрешинъиз, — деди.

Куьндеслер тырс тындылар. Токилдактынъ соьзлерин тынъладылар. Кара Шырторгайды таптылар, кайгыларын айттылар. Коьп ойланып турды кара Шыр торгай, сонъ булай деди:

— Меним айтканымды этсенъиз, эрисинъизди шешермен. Кара коьлге барынъыз. Тас бакады табынъыз. Оны ерге туьсирмей, мага алып кайтынъыз. Тас бакады аькелип касымга салсанъыз, мен ойларымды айтарман». Аюв ман Маймыл бирге Кара коьлге йоьнедилер. Азба, коьппе юридилер, ама Кара коьлдинъ касына етпеге аз калганда, Маймыл токтап:

— Мен бармайман. Артымга кайтаман. Керек тувыл онынъ бакасы, — деди.

— Не болды сага? — деп сорады Аюв.

— Мен сувдан коркаман.

— Солма? Сен сувга кирмессинъ!

— Аьше мен коьлде не этеекпен?

— Мен сувга кирип, Тас бакады излермен, сен саклап турарсынъ. Меннен кашып Тас бака сув ягага шыкса, сен ысларсынъ, — деди Аюв. Булар коьлге еттилер. Аюв сувга атылды. Хыйлы заман батпаклы коьлдинъ ишинде Тас бакады изледи. Аюв бирден алдында Тас бакады коьрди эм оны кувып сув ягага шыгарды. Ясырынып турган Маймыл шор-

шып, Тас бакады ыслады. Экеви артларына йоьнедилер. Карасалар, алдыларына сув яйылып келеятыр. Аюв Маймылды аркасына олтыртып сувдынъ аргы ягына оьткерди. Суьйтип олар Караторгай уя ясаган терекке еттилер.

— Фью-ить! Фью-ить! Айтынъыз хабарынъызды! Кайсынъыз куьшли деп санайсынъыз? — деди.

Маймыл силкинип: «Ме... ме...» дегени мен, Аювга серпилип карады. Аювдынъ карасыннан уялып, басын тоьмен ийди. Кара торгай: «Фью-ить, фью-ить! Сен, Маймыл, ялгыз оьзинъ тас бакады ыслап аькелеек эдинъме?

Маймыл басын касыды, каргып, шоршып баслады.

Караторгай ашувланды эм Аювдан сорады:

— Фью-ить! Фью-ить!

Тас бакады ялгыз оьзинъ ысладынъма?

Аюв басын шайкады.

— Маймыл ша? Ол оьзи ялгыз ыслаяк эдиме?

Маймыл соравга явап бермеге асыкты эм «Йок! Йок!» — деп кышкырды.

Караторгай бурынын коьтерип, канатларын уьрпейтти эм:

— Фью-ить! Фью-ить! Акыл кимде болса — куьш сонада. Аюв ман Маймыл бирге шыгып кеттилер.

Кобызшы

Бурын-бурын бир авылда сокыр кобызшы яшаган. Аты онынъ Элдар болган. Тек Элдар аты мутылып калган. Халк ога «алтын ко-

нъырав» деп атаган. Элдар кобыз тартып бас-
ласа, аьдемлер оьзлери оьзлерин тыялмай, ой-
нап баслаганлар. Авылда Элдарсыз той озба-
ган. Элдар оьзи де айлак завыклы эм шат-
лыклы яс болган. Оьз наьсибине бойсынган
аьлин биревге билдирмеген.

Бир кере авылдынъ аьдемлери ындырга
бийдай сувырмага кетедилер. Элдарга айтпа-
га мутыптылар. Элдар турып азбарга шыкса,
ят аьдемлердинъ кайдай ды бир ыбыр-сыбыр
соьзлерин эситеди:

— Савлай авылда ийт сокпага сакаман
аьдем калмаган. Тезинъиз, шуваллардынъ
басларын ашынъыз! Аьр уьйден бир бала ал-
сак та, бизим дорбаларымыз акшага тола-
як! — дейдилер.

— Э... э... эх! Авылга караклар келипти
экен... Аьдемлер кайда экен? Ах, коьзлерим,
коьзлерим! Кайтып аьдемлерге баьлединъ
акында билдирейим? — деп Элдар оьзеленип
авыз бетке шыгады. Муны коьрген «конаклар»
сескенмей де калмай:

— Акшанъ, алтынынъ бар болса, тез бо-
лып мунда аькел! Бала ша? Уьйде балаларынъ
барма? — деп сорайды бириси.

— Салам алейкум, конаклар! Киринъиз
уьйге, шай ишинъиз! Сизинъ алдынъыздагы
сокыр кобызшыга алтын, акша кайдан шык-
сын. Балам да йок, биревим де йок! Болган
байлыгым — атам карагайдан калган эски ко-
бызым. Керек болса алынъыз, — солай тарт
десенъиз — тартайым, — деди Элдар кирип
келгенлерге.

— Кобыз-мобыз бизге керек тувыл. Коьр-
сет бизге балалы уьйлерди! Заманымыз аз се-
нинъ мандырагынъды тынълап турмага, —
деди экинши урлакай.

— Ах, кардаш, коьрсетер эдим сизге ке-
рек уьйлерди, ама шыракларым эртеден соьн-
генлер... Меним сизге ярдам эткендей амалым
йок, — деди кобызшы.

— Ай, тентек Дадаш! Сокыр киси мен за-
манды йибердинъ. Айда йоьнедик! Уьй-уьй-
ден кирип барсак — балалар табылар. Бала-
лар алтынлар ман акшалардынъ турган ерле-
рин айтар, — деди уьшинши карак.

Урлакайлар каралдыдан шыгып кеттилер.
Сол сааьт Элдар кобызын колына алып тар-
тып баслады... Кобыздынъ давазы кулаklar-
ды ярады. Элдардынъ кобызы бозлайды, боз-
лав — анъ савлай авылга яйылып, аьдемлер-
динъ юреклерине кайгы салды.

— Ямагат! Элдар бизге бир кайгылы ха-
барды билдиреди. Ол оьмири мунълы анълар
тартпага суьймеген. Авылда бир кыйынлык
бар, — деди каьдели шексинип Элдардынъ
йолдасы Самет.

Яслар авылга шаптылар. Авылдынъ орта-
сындагы кенъ орамнынъ шетинде Элдарды
коьрдилер.

— Хайырма, Элдар! Не болган? Неге йы-
лайды кобызынъ? — деп сорады Самет.

— Авылга урлакайлар яйылганлар... Ал-
тын, куьмис, балаларды излейдилер. Тези-
нъиз! Уьш арба йылгага ете болар! — деди
Элдар.

Яслар гуьрилдесип йылгага шаптылар.
Артларыннан атларга минип эркеклер етти-
лер. Урлакайларды дуьмбижлеп кыйыр-шы-
йыр эттилер. Балаларды, оьзге затларын алып
суьйинип уьйге кайттылар. Баьриси де Элдар-
га муьсиревлерин айттылар. Суьйтип Элдар
балаларды, ушырамага турган, баьле-казадан
куткартты.

Валий

Бурын-бурын бир ярлы яс яшаган. Кирген-дей ери йок болган, авылдынъ шетинде манъа-зы казып сонда турган. Халкка куллык этип, куьндиз тапканын кеше ашаган, оьз аьлинше кешинген. Авылдынъ аьдемлери ога Валий деген ат берген. Ыйнаншак эм танъ болган, биревдинъ йигерин йыкпаган. Ислеп басласа куьшин кызганмаган.

Бир кере Валий базарга барады. Сав йыл йыйган акшасына эки этик алады. Суьйинип, аягы ер баспай, уьйге кайтайтканда, мунынъ алдына бир карт шыгады. Сакалы белиннен озган, артына артылган дорбасы, эки аягы — яланъаяк. Валий карттынъ аякларына карап:

— Атай! Аякларыньыз тонъмайма? Неге яланъаяксыз? — деп сорады.

— Шарыкларым тозган, аяк кийим алгандай акшам йок, — дейди ол куьрсинип. Валий такыйка да ойланмай, дорбасынынъ ишиннен этиклерин шыгарып карттынъ алдына салады эм булай дейди:

— Бу этиклерди кийинъиз! Алла ман разыман.

Карт сейирсинмей де калмай:

— Оьзинъ ша? Келеяткан кыс, сенинъ шарыкларынь да кырлы тувыл, — дейди.

— Ай-вой, атай! Мен куллык этсем, оьзиме амал этермен, — деп кояды.

Карт муьсиревин айтып, куванышы койнына сыймай, этиклерди кийип оьз йолы ман асыгып кетеди. Сол куьннен сонъ уьш ай озады. Валий базарга йобнейди. Сав базарды те-гислеп шыгады. Оьзине келискен кара боьрк пен эски этиклер алады. Куьн уьйледен озган-

да Валий авылына ювыклайды. Мунынъ артына баягы карт шыгады.

— Атай! Ассалам алейкум! Калайды аьлкуьнинъиз? — деп картка колларын созады.

— Алейкум ас салам, ясым! Не аьл, не куьн болсын юзге ювыклаган ярлы картта? Бир онъмаганга онъув барма? — дейди карт авыр куьрсинип! — Сонъ басын Валийге энъкейтип: — Мине, ясым, коьрсинъме такыр басымды? Элли йылдан калган телемен тесик боьркимди ел алып кашты. Мен онынъ артынан еталмадым... Колайсыз картлык деген эне сол, — деп Валийге мунълы карады!

Валий сермеп алып дорбасыннан боьркти шыгарып карттынъ басына кийдиреди эм:

— Кийинъиз, атай! Сизди аьдемлер боьрк-сиз коьрселер — уят. Мен оьзимнинъ эски боьркимди киермен, — деди куьлемсиреп. Карт суьйинип, боьркти басыннан шешпей кетти.

Яз кетти, куьз етеди. Куьз бен бирге су-вык симсик ямгырлар эм ашшы еллер басландылар. Валий тон алмага базарга барады. Оьзине келискен тонды алып келеятканда, теректинъ туьбинде буьгерленип олтырган картты коьреди.

— Атай! Не болган ды сизге! Неге куны-сып олтырысыз бу ерде? — деп оьзеленип со-рады.

— Тонъаман, ясым, тонъаман. Ишим иши-ме тиймейди. Яман шонтыгым айлак юка бол-ган, — дейди карт, коьгерген эринлерин тега-ран ашып.

Валий коймай тонын картка кийдиреди. Дорбасыннан шыгарып ога йылы оьтпек уза-тады. Карт аьлленген сонъ, Валий оьз йолы ман кетеди.

Уйине кайтса, не аyleмет: манъгазысы йок болган! Онынъ янына шарлак уй салынган. Валий йыламага етип, ерге олтырады.

— Кайсы огырсыз этти мунав онъсыз исти? Мен кайда яшамага керекпен? — деп оьзеленеди ол, коьмекейи босап.

Сол сабат мунынъ касына Карт сиреледи эм куьлемсирей берип:

Неге кунысып олтырасынъ, йигит? Шакыр мени уйинъе, сал алдымга тостакай шай, — дейди.

Валий шоршып туруп:

— Кайда шақырайым, атай? Менде уй йок! Манъгазым бар эди... Ол да йок болган...

— Янъыласынъ, яс, янъыласынъ! Мунав шарлак уй сеники. Юр сени уйинъе озгарайым, — дейди Карт.

Валий эситкен соьзлерине ыйнанмай, Карттынъ ызыннан уйге киреди. Уйдинъ иши ахыр-туьрли муьлкке толган. Аьр-бир пеште ярастырылып тизилген. Карт эки колын бирибирине сокканлай, муьйистен сыпыра шыгады. Уьстинде болмаган зияпет йок. Экеви олтырып ас ишедилер. Валийди сейирге калдырып, карт шыгып йобнейди. Сонъ артына бурылып:

— Аясы ашыкты — Алла мутпайды, — деп шыгып кетеди. Валий ювырып карттынъ артыннан шыгады, тек биревди де коьрмейди. Валий юмага дейим уйден шыкпайды. Бир кеше яткан ериннен туруп олтырады эм:

— Ах, анда-мунда барып, эригинъди язбага атынъ болса деш! — деп сагынышлы айтип йибереди.

Танъ атады. Валийдинъ уйининъ касына атлы токтайды. Валий атлыдынъ касына келип саламласады.

— Мунав атты сизге Карт йиберген эм: «Алал аьдем уьлиссиз калмас, юмартлык оьмири мутылмас», — деп соьз айткан киси ювенди Валийге ыслатады эм оттай йылтыраган торы айгырдынъ басыннан сыйпап: — Айлак акыллы ат. Бараяк еринъди оьзи сезеди. Багыс болсын, йигит, — деп бурылып кетеди.

Валий, сейирсинип атына минип авылдан шыгып кетеди. Юма оздыма, ай оздыма, Валийдинъ тынышлыгын бузган сезим юрегине энеди.

— Ах сени, мунав уйге аьдетли эм намыслы кыскааклы кирсе не керек эди?! Заманлар озады, ясым кыркка ювыклайды, — деп куьрсинди.

Танъда Валийдинъ терезеси кагылады. Валий сескенмей де калмай, зыранълап эсикке шыгады. Сакалы белине еткен Карт мунынъ касына келеди эм саламласкан сонъ булай дейди.

— Токай авылында Хан яшайды. Азиз хан кызын киевге бермеге аьсирет. Экевимиз сол авылга барайык, аьдемлерден хабар сорайык, амал болса кызды коьрейик, — дейди.

Экеви атка олтырып йолга шыгадылар. Уйле авган сонъ олар Токай авылына етедилер. Азиз ханнынъ шарлак уйининъ касында кырал йыйылган. Карт пан Валий уй бетке ювыклайдылар. Азиз хан шарлактан шардайып карап олтыры. Онынъ ока кыйылган ак капталы куьнде шагылысып коьзлерди каматады. Баьрисининъ де карамлары Азиз ханнынъ ялгыз кызына тигилген. Аьдемлерге карамага камсыгып, кундыз каслары кыйылып, туры ханнынъ кызы. Ол суьйинип караса, тоьгерекке шынжыр шешекейлер тувадылар.

Опкелеп кетип йыласа, тымалап туьскен коьзяслары алтын ыйыршыклар боладылар. Эне сондай Азиз ханнын кызы Юлдуз. Хан-нын иниси Идрис йыйылганларды тынъла-тып:

— Ямагат! Азиз хан буьгуьн сынъар кы-зына киев сайлайды. Сынаста ким енъсе, кыз соныкы. Эне атасынын касында Юлдуз ту-ры. Аясында уйкен ал алма. Ким ок пан ал-мады тымалатса, ханга киев болады. Ама са-сып кетип ок ханга, яде биревге хаьте этсе, оьмири ханга кул болып калады, — дейди, сийрек сакалын сыйпай берип.

Аьдемлер тырс тындылар. Кыз уьшин ба-сын кулга сатпага бирев де шыкпайды. Бир аьдем де ол сынаска аьзир тувыл эди. Уьш сабат озады, бирев де болсын алдыга шыгып:

— Аькелинъиз ок пан яй! Мен наьсибим-ди сынаим, — деп айтпады.

Карт, куьлемсирей берип Валийге карай-ды эм булай дейди:

— Ал, ясым, сынасты биз баслаяк; Алма-ды ерге туьсирсем, сенин наьсибинъ, аьдем-ге хаьте этсем, оьлмеге заман эткен. Хан мен-дей ыргатты басына урсынма?

— Йок! Йок! Йок! Керек тувыл кыз да, мунавдай аькис сынас та. Кетеек, атай! Мага керек зат йок! Кызлар авылда коьп, — деп оьзеленеди. Карт тынъламай оьзининъ соьзин бардырады. Валий Картты коьтерип алып йоьнейди. Идрис халабалыкты коьрип:

— Не болды? Не дейди сол карт? Неге яс оны зор ман алып кетейтыр? — деп сорайды.

Карт алдыга шыгып оьзининъ кыз уьшин сынаспага аьзир экенин билдиреди. Йыйыл-ганлар шеклери катып куьледилер. Азиз хан да оларга косылып ыржаяды.

— Атам-ав! Мени оьзинънен де уйкен, оьзи де ким экени белгисиз картка береек-синътагы? — деп кызы йыламсырайды.

Аьдемлер кыздынъ коьзлериннен тыгы-рып-тыгырып туьскен алтын ыйыршыкларды шоьплеймиз деп кыйыр-шыйыр боладылар.

— Ай, кызым! Сенинъ атанънынъ акылы басында! Карт сени коьрип акылын йойып ту-ры. Каны кайнаган аьдем аьжелин таппай тыншаймас. Яслардынъ ишлериннен йигит шыкпаган сонъ, карт та оьз куьшин сынап ал-сын... Сен онынъ уьшин кыйналма, алтын ку-сым, коьз ярыгым, — деп кызына суьйикли карайды атасы.

Карт хыйлы заман саклап турады. Сонъ Идриске оьзиндей сусланып карап:

Мен саклайман! Аькелинъиз ок пан яй-ды, — дейди.

Бу соьзлерди эситкен Азиз ханнынъ куьл-киси савлай майданга яйылады. Валий Карт-ты аяп, касына келип:

— Атай! Тилеймен, кетейик. Яслар шык-пайдылар сынаска, коьресинъизбе? Сиз... ша? — деди.

— Коркпа, ясым, мен оьзимнинъ коьзле-рим мен, колларымды билемен, — дейди куь-лемсиреп.

Карт мажага етеди, яй ман окты алады. Оьз сораын ханга салады:

— Алмады тыгыртып туьсирсем, сол сабат кызды алып кетпеге болаякпа?

— Болаяк, атай, болаяк! Сына оьз куь-шинъди, атай. Тек бизди яралап олтырма, — дейди кенъбайсып шардайып олтырган Азиз хан.

Карт ок пан яйды хыйлы заман ыслап ту-рады. Сонъ Юлдуздынъ колындагы алмага

тускайды. Аьдемлердинъ коьзлери алмага тигилгенлер. Бирден ок сызгырып кетип кыздынъ колындагы алмады ийтеп ерге туьсиреди. Кыз аланълап атасына карайды. Азиз хан сасып, соьз айталмай калады. Йыйылганлар шав-шув этедилер. Карт ер ярып сызгырады. Сол сабат эки ат мунынъ касына келеди. Валий атка олтырганы ман, карт кызды сермеп алып яска береді. Аьдемлер эслерин йыйганша, атлылар йогаладылар.

Азиз хан эсин йыйып Карттынъ артыннан атлылар йибереді. Тек олар кызды таппай кайтып келедилер.

Уьш айырым йолга еткенде, Карт Валийге булай айтады:

— Ал, ясым! Мен борышымды толтырдым. Яхшылык пан калынъыз. Мени саклайтаган аьдемлерге асыгайым. Карт йогалады. Валий мен Юлдуз шаштыртып той этедилер. Йылга дейим авылдаслар сол тойдынъ акында хабарлап безбейдилер.

Уьш йылдан сонъ Азиз хан кызын тавып, Юлдузга йыйылады.

Сувхан

Бурын-бурын бир хан яшаган. Аты онынъ Хорасан болган. Он бес баласы, ата-анасы, агалары, инилери, аьптелери, карындаслары баьриси де бир каралдыда яшаганлар. Янып-лы эм алал кардашлардынъ арасында соьз-саз болмаган. Кырктан артык аьдеми болган аьелдинъ уьстине авыл-авылдан конаклар да келип, айлап туратаган болганлар. Аьдем суьйген Хорасанга келмеген мисаьпир калмаган. Казан-казан эт, телпек-телпек мамырса,

шоьлмек-шоьлмек май, шапшак-шапшак боза уьзилмеген Хорасаннынъ уьйиннен.

Ерге ярык туьскеннен аксамга дери ыргатлыкта болган. Ясболат сув тасып турган. Оьгизлер де, Ясболат та арып-талып тегаран кешке еткенлер.

Бир кере Хорасаннынъ етинши улы кыз аькеледи. Уьш куьн, уьш кеше той гуьрилдеди кенъ каралдыда. Танъда Хорасан сув ишпеге шыгады. Баьри шоьлмеклердинъ басларын ашып карайды — биревинде бир увьрт сув йок. Хан ашувланып, Ясболатка дуныя буздырады. Яс алгасап, боькшели арбасын егип сувга йоьнейди. Ерге янъы ярык туьсип баслаганы да сол эди. Боькшеди кыракка янастырып, Ясболат шелегин алып ерге туьсти. Туьссе — туьссин, сув алатаган ерде бурыслар, тамырлары ман юлкынган тереклер ятырлар. Ясболат шелегин батыра алмай, ян-якка каранды. Не амал этееги акында ойланды. Сол вакытта:

«Алладынъ аты ман тилеймен, мага ярдам эт. Мени баьледен куткар. Атам сеннен бир зат та кызганмас», — деген даваз шыкты. Яс сескенип кетти:

«Ах, мунавы албаслы яде сув иеси болмагай эди, — деп ойланды яс. «Сувга эрте барсанъ, сув иесине расарсынъ, баьлеге каларсынъ», — деп айтатаган эди Ясболаттынъ анасы. — Сув да калай бек шувылдайды-ав, — деп куьрсинди Ясболат.

— Эв, аьдем баласы, коркпа, яным, сувдынъ ишине кара. Уьйкен бурыстынъ астына! — деп ышкынып кышкырды баягы даваз. Ясболат таьвекел этип, уьйкен бурыстынъ касына келди. Ювыкласа — ювыкласын, сув-

дынъ ишинде аьлемет кыз созылып ятыр. Белиннен йогары бети аьдемдикиндей, ала коьзлери, кара каслары. Яс ога тигилип карады, коьзлерин ала алмады алдында созылып яткан кыздан. Тоьмен бетине караганда, ястынъ савлай кевдеси калтырап кетти. Белиннен тоьмени тамам балыктынъ суьндери. Аьдем десенъ — аьдем тувыл, балык десенъ — балык тувыл.

«Кара йин яде шайтан мени алдай болса ша?» — деп Ясболат ян-ягына сескенип каранды. Коркувын енъе алмай яс:

— Сен... сен... кимсинъ? Неге созылып ятасынъ сувда? — деп сорады.

— Мен сув иесимен. Сувханнынъ сынъар кызыман. Атым меним Сувасыл. Мен танъда юзбеге суьмен. Буьгуьн атамнынъ ашувланган куьни экен. Ол сувды кайнатып, ярым сабаттинъ ишинде дуныяды аьлек этти. Мени бурыслар арасында айландырды. Шашларым бурыслардынъ астында калды. Сонынъ уьшин тура алмайман, сеннен ярдам тилеймен, — деди кыз.

Ясболат сейирге калды. Бакашанактай ян-якка шайылган йинъишке йиплер мунынъ шашлары экен. Яс агынлы булганшык сувга кирди эм тегараң бурысты коьтерди. Сувасыл суьйретилип сув ягага шыкты. Толкынлар бири-бирине согылысып, шувылдастылар эм Сувасылды алып кеттилер. Ясболат авызын ашканша, Сувасыл йогалды.

— Маь, сага аьлемет. Мен авызашыктынъ койынын оьтирикке толтырып кетти-ав нышанлы кыз, — деп сейирсинди яс.

Сонъ асыгып боькшесин сувга толтырды эм оьгизлер алдыга йоьнедилер. Яс колларын,

бетин ювмага энъкейди. Тек баягы толкынлар бирден коьтерилип согылыстылар, сувды булгандырдылар. Яс тигилип сувга карады эм толкынлардынъ арасында Сувасылды коьрди. Сувасыл сув ягага ювыклап:

— Ясболат, асыкпа, мени тынъла. Сен мени оьлимнен куткардынъ. Сени мен таныспага атам Сувхан келеятыр. Караш агынлардынъ коькке дейим коьтерилгенлерин, Энемине етеек атам. Савгага сага не берсе де, алма, тек кара кутыкты тилерсинъ. Сага керек заманда, мен касынъа етермен. Эсинъде болсын, кара кутыкты тиле. Конакка шакырса, барма, — деп кыз-балык юзип кетти. Яс уьндемей, тынълап турды. Сувасылга Ясболат бек ярады. Ясболат та сукланып:

«Мунавдай кыз Хорасаннынъ туьсине де энгени йок. Айлак ярасык», — деп кыздынъ артыннан коьпке дейим карап турды.

Сонынъ арасында коькке етпеге аз калган агынлардынъ арасында Сувхан коьринди. Ясболаттынъ юреги тез-тез сокты. Ол артына тайды, кашып кетпеге аз калды. Оьзи-оьзин тегаран енъип, Сувханга карасын тикти. Сув иесининъ де шашлары кызындыкындай сувга ййылганлар. Койы эм ялпак шал каслары кирпидинъ тегенеклериндей терейгенлер. Батлак коькшил коьзлери йылмайып яска карайдылар. Калын калтыраган давазы ман Сувхан булай деди:

— Салам сага, аьдем баласы. Сынъар кызымды баьледен куткарганынъ уьшин, авыз марданъды айт. Не зат айтсанъ, сол затты касынъа салайым. Уялмай айт айтаягынъды. Ясболат эсин йыйып явап берди:

— Салам сизге де, айтувлы хан Сувхан, оьмири аьсирет эдим сизди коьрмеге, айлак

суыйиндим. Кишкой тилегим бар, айып этпесенъиз, — деди.

— Айт, йигит, тилегинъди. Не айыпты ол оъзи. Алтынма? Куымиспе? Асыл таспа? Кеме мен тоггейим уыйинънинъ касына, — деди Сувхан.

— Сав болынъыз, сыйлы Сувхан. Мен де ялгыз яспан. Коьп зат мага керек тувыл. Кызганмасанъыз, кишкей кара кутыкты суыйип алаяк эдим, — деди яс.

Яс тилегин айтканлай, Сувханнынъ коьзлериннен от йылтынлары ушып басладылар. Сув боркылдап:

— Уф-уф-уф, — деп тасып, ян-якка яйылды, болганды алып йоьнеди.

— Ай, ай, ай, бир затынъ да керек тувыл. Сувды тасытпа. Аьдемлерди баьлеге калдырма. Бай аьдем кызганшак болады деп босына айтпаган экенлер, — деди Ясболат, аье-куье болып. Ян-якка шапты. Онынъ кышкырыгын эситип, Сувасыл ястынъ касына етти:

— Кайгырма, кыйналма. Сувды яйып билген, оны артына йыйып та билер, — деди ол. — Савлай байлыгыннан эсе ол кутыкты баа коьреди. Сонынъ уьшин эсип кетти. Янме-ян кайтатаган. Эсин йыйганлай, сенинъ касынъа етер. Тек соьзинъе берк бол. Сувасыл айтканша, Сувхан ястынъ касына етти.

— Коьрдинъме меним кайдай куьшим бар экенин? Мынълаган кемелерди йок этип йиберемен такыйкадынъ ишинде, — деди Сув иеси, толкынларды тавдай коьтерип.

— Ай-вой, ясы юзден озган, айтувлы сув иесине тийислиме аьдемлер мен табан тиреспеге? Сен бек кенъ эм юмартсынъ деп турганман... Кишкой кутык уьшин дуныяды асты уьстине авдармага аз калдынъыз. Кешири-

нъиз мени, оькиндим аькис йолыгыска. Сав калынъыз, бир затынъыз да керек тувыл. Аьдемлерди кырып, байлыкларын йыйып турсанъыз, элбетте, кутырмага болаяксынъыз. Тек мага канлы байлык керек тувыл, — деп артына бурылып йоьнеди Ясболат.

— Эв, йигит, савбол акыл соьзлеринъе. Алла уьшин, ал сол аьсирет кутыгынъды. Тек сырын биревге де айтпа. Ят колга туьссе — баьлеге каларсынъ, анъладынъма? Кутыкты ялгыз ерде ашарсынъ. Ашаяктан алдын керек затынъды кутыкка сыбырдап айтарсынъ. Сав кал, йигит! Ким биледи, мен керек болсам, ак ялпак тасты сувдынъ ортасына тасларсынъ, — деди Сувхан.

Ясболат кутыгын кисесине салды, Сувханга муьсиревин айтты. Туврашыл эм ашык юрекли яс сув иесине бек ярады. Кенъбайсып кетип, Сувхан яне:

— Меним артымнан кел. Байлыгымды сага аманатлайым, — деди.

— Сизге айлак разыман. Тек бара алмаспан сизинъ артынъыздан, — деди яс. — Карт эм карувсыз анам орыннынъ ишинде калган. Кешиктим, анамды ашыктырдым. Айып этпенъиз мага, куьнали болдым.

— Сав кал, ийги яс. Сенинъ ананъ наьсипли кыскаяклы. Меним юрегимди суыйинттинъ. Байлык уьшин янларын да, дуныяларын да сататаганлар коьп. Яхшылык пан кал, йигит. Оькинмеймен мен де, кутык тийисли колга туьскен, — деди сув иеси. Сонъ ол агынлардынъ ишинде йогалды.

Ясболат тынысы битип уьйге кайтты. Анасына болган затты айтты. Анасы сейирсинип тынълады. Кеше, туьннинъ ортасында, Ясболат бир затлар сыбырдап, кутыгын ашып яп-

ты. Оьзи каты уйкыга коьмилди. Эртеникте караса — алтын ман куьмистен ясалган эки шарлаклы уй туру. Иши толган муьлк. Ана-сы куьмис орындыкта олтырып, алтын аяк-тан шай ишип туру. Аьлемет кийимлер уьс-тинде. Анасынын касында ала коьзли, йы-лы шырайлы кыз туру. Ясболат тигилип ке-зуьв-кезуьв анасы ман кызга карады.

— Кайда коьргенмен маьлектей сосы кызды? — деп ойга коьмилди яс. Кыз йыл-майып карап:

— Ясболат, мени танымай, кыйналып ту-рысын, солма? Сен куткаратаган Суvasыл-ман мен, — деди.

— Сен... сенме? Кайтип? Сен... — деп Яс-болат сакавсырады.

— Атам кутыкты кимге де болсын берги-си келмегенин анъладынма? Кутыкты бер-генге кызын да бермеге керек болган. Сенин таза ниетлилигинди яратты. Эм кызын сага буйыртты, — деди кыз басын тоьмен ийип. Яс суьйиниши койнына сыймай:

— Абай, келининди яратасынма? — деп сорады.

Анасы экевин бирге кушаклап, разылы-гын билдирди.

Суvasыл эм Ясболат гуьрилдетип той этти-лер эм онъып-оьсип, яшап калдылар. Сол той-дын бавырсагынын даьми соьлеге дери де тилимнин ушында.

Тузлы атык

Бурын-бурын заманда Ак тоьбе авылында ярлы куртка яшаган. Курткадын эки кызы ман сынъар бир улы болган. Куртка балала-

рын ялгыз оьстирген. Улын яныннан да бек суьйген. Йыллар оздылар, курткадын кыз-лары оьстилер, киевге де кеттилер. Кенжа-пайы Казбек те кыз алды. Куртка айлак суь-йинди, кеншекти эркелете-эркелете басына миндирди, аясыз этти. Орак тилли, сувык соьзли кеншек курткады коьрип болмады. Курткага кара куьн тувдырды.

Аьр куьн сайын кеншек уьш каты атык писиреди. Уьшиншиге бир увыс тузды салады. Тузлы атыкты курткадын алдына ийтейди. Ас ишкен сонъ уьйде болган сувды тоьгеди. Аш куртка амалсыздан тузлы атыкты ашайды.

— Яв, аьвмедий, караш та ананънын шы-райына! Яратпайды меним писирген атыкла-рымды. Мен бездим онын бугызлыгыннан, — дейди лапавыз кеншек.

— Секердей таьтли оьтпек. Абай язык-тын оьзи сондай терис акылы бар, — деп улы анасына сувык карасын таслады. Анасы уьндемей туьйиле-туьйиле атыгын ашайды.

Бир куьн карарсыз кеншек байына ка-ныкты:

— Бир тувыл эки аьптен бар, экевинде бирер ай яшасынтагы ананъ. Мен де тыншаар эдим.

Кыскаяклыдын айтканы ман арпаласып, енъип болаякпа. Танъда Казбек арбасын ек-ти эм анасына булай деди:

— Абай, Маржан ман Асиятты коьрип келейик. Арамызга темир кора салынганма? Кийин, кетейик. Куртка, суьйинип аягы ер баспай, янме-ян кийинип арбага олтырды.

Уьйледен сонъ булар Маржаннын авылы-на еттилер. Маржан арбадын алдына шык-

ты. Бебесининъ ойсыз соъзлери кыскайклды ашувландырдылар.

— Ал, аьптей. Мен сени коьрсетпеге ананъды аькелдим. Анамыз да сагынган сизди. Бир айга дейим мунда турсын, бири-биринъизге меринъиз кансын. Сонъ Асият уьйине аькетерсинъиз. Мен эки айдан сонъ анамды аькетпеге келермен. Ал энди артыма кетейим», — деди.

— Йок, йок, йок! Сен буьгуьн бизде кон. Танъда йолга шыгарсынъ. Атларынъ да тыншайсынлар. Киевинъиз де сени коьрсин, — деп Маржан аданасына ярбанълап тиледи.

Танъда куртка турды, азбарга шыгып тоьгерекке ян-ягына каранды. Кызынынъ тебен-тели яшавына суьйинди. Ол яне уьйге кирди. Сонда кулагына бир эрши соъзлер илиндилер.

— Ай, бебем, сен неге аькелдинъ бизге анамызды. Ол обыркуртка экен. Ол сав кеше уьш ясар танадынъ канын ишип, аьлсиз эткен. Тана тегаран пышакка илинген. Киевинъиз оны билсе, мени оьлтиреек. Тилеймен ол уянганша, анамызды алып каралдыдан шыгып кет, — деп Маржан аданасына йылап тиледи. Кайнаган сув басына куйылгандай болып куртка не этеегин билмей калды. Тамагына тыгылган туьйин ога соъз айттырмады. Куртка йылай-йылай егилген арбага олтырды. Улы туьтинди коькитти, соъз де айтпай, арбады айдап йоьнеди. Асият авылга еткенлей:

— Кеншегинъ сени билип суьймейди экен. Ал мунда да бир аькис зат этип олтырма. — Калай уятка калдык, — деди анасына.

Арба Асияттынъ уьйининъ касына токтаганлай, киев ювырып шыкты. Курткады коьтерип арбадан туьсирди, конакларды уьйге киргистти.

— Асият! Асият! Караш та бизге кимлер келгенин, — деп кышкырды.

Асият туьптеги пештен шыгып, анасы ман бебесин кезуьв-кезуьв кушаклады.

— Хайырма? Кайсы ел сизди аькелди бизим якларга? — деп сорады Асият анасы ман бебесиннен.

— Абай сени сагынган. Сизде бир-эки юма турсын. Сонъ мен келип аькетермен, — деди бебеси аьптесине. Аьптеси ийнлерин курыстырып, бебесине ашувлы карады. Кеш болды, танъ атты. Асият сыпыра ярастырды. Шай ман бирге уьйкен тепшек бал да салды. Куртка оьтпекти балга малып авызына салар-салмас, Асият анасынынъ эки колын балга малды. Куртка эсин йыйганша, Асият мунынъ алдына бир кесек юнди салып:

— Колларынъды суьрт, — деди. Адаган куртка коллары ман юнге тийгенлей, юн колларына ябысып калды. Асият эсиктен басын шыгарып:

— Казбек! Азиз! Мунда келешинъиз, — деп кышкырды. Эр кисилер ювырып уьйге кирдилер.

— Хайырма? Не болды? — деп олар бир авыздан сорадылар.

— Коьресинъизбе мунав наьсипсизди? Ашаган асына канагат этпей, юн урлайман деп маскарага калдырды, — деди. Куртка киеви мен улыннан уялып тирилей оьлмеге етти. Улы басын тоьмен ийди. Киеви болса Асиятка:

— Наьлет бала анага уятлык келтирер. Ананънынъ эки колын сувга ювып, алал шайын иширсенъ, лапылдавык, — деп екирип шыгып кетти. Куртка да сыпырылып шыгып баягы арбага минди. Бурганак-бурганак бо-

лып аккан кобзясларын явлыгынынъ ушы ман суьртти.

«Йок, басымды сувга атайым! Кызларым мени сатканда, кеншекке не оьпке. Корлыктан аьжел колай, — деп токтасты. Авылдан шыкканлай, куртка бозлап баслады:

Тузлы оьтпек пен тузлы шай.

Тамагымнан бармайды.

Балаларынъ корласа

Яшавдынъ коьрки калмайды.

Ай-бай, ай-бай. Бир онъмаган онъмайды.

Ай-бай, ай-бай. Оьксизге наьсип болмайды.

Улы бирден бурылып кетип, анасынынъ колыннан сыгып ыслады.

— Алла ушин айт мага бозлавынънынъ маьнесин. Айтпасанъ колынъды йибереек тувылман, — деди.

— Аллам тоьбемде, балам. Сизинъ алдынъызда меним шуьшим йок. Коьп яшасынлар Маржан да, Асият та. Тек балаларыннан корлык шексинлер, — деди куртка.

— Абай, тузлы оьтпектинъ маьнесин айташ, — деп каныкты улы. Куртка ясырмай улына хабарын айтты.

Уьшинши куьн булар уьйлерине етилер. Арбадынъ давазын эситип, кеншек алдыларына шыкты.

— Аьсиретинъди карындасларынъа калдырмай, артына алып келдинъме, аьвмедий? Токта, токта, коьрермиз! — деди елбас кеншек, ашувлы соьйлеп.

— Коьп мандыракламай, алдымызга шай сал. Биз узак йолдан келеятырмыз, — деди яс сусланып.

— Кеншек сыпырага ас салды. Аьр бирисине куьндегиндей бирер атыгын берди. Энди-

гиси шай ишип баслаймыз дегенлей, Казбек кеншектинъ аягы ман атыгын анасынынъ алдына салды. Анасындыкын пишесининъ алдына ийтеди. Кеншек тузлы шай ман тузлы атыкты ашамага амалсыз болды. Анасы ман кеншек каты уйкыга коьмилгенлей, Казбек уьйде болган сувларды шыгарып азбарга тоькти. Туьннинъ ортасында кеншек даяналмай сув ишпеге шыкты. Караса бир ерде бир увьрт сув йок. Шелеклер, шоьлмеклер сувдан босатылып тоьнътерилгенлер. Кеншек азбардан шыгып сув бетке карап шапты. Казбек пишесининъ артыннан кетти.

Кеншек ерге ятып сув ишип баслаганлай, Казбек мунынъ шашларыннан ыслап, сувга батырды. Сонъ шашларын йибермей:

— Таьтлиме тузлы атык, шая? Таьтлиме? Корлаяксынъма каьрип анамды, наьлет? — деп екирди. Сувсынын да кандырмай, алдына салып уьйге алып келди. — Алладан коркпаган анады ынжынтар, оьзи де халкка селекеге калар. Тиле анамнан кеширтуьв. Валий куртка сени аяп, мага соьз айтпаган.

Сол куьннен сонъ курткадынъ яшавы туьрленди. Кеншек шырмавык коьгоьлендей тоьселип, курткадынъ тоьгерегинде наьндуьриктей айланды. Улы заманы ман эсин йыйып, анасын корлыктан куткарды. «Улы йигит болса, анага корлык йок, кызы йигит болса, анага бетлев йок», — дегенлер бизим ата-бабаларымыз.

Сары йылан

Бурын-бурын бир Хан яшаган. Онынъ уьшулы болган. Бир кере Хан каты авьрган. Улларын шакыртып, оьсиетин айткан. Уьйкен

улына элли сыйыр ман торы айгырды берген. Ортаншысына да элли сыйыр ман торы айгырды берген. Кенжапай улына котандагы котыр эшекти калдырган. Эки улы суыйинип шыгып кетеди. Хан кепкен эринлерин тегаран ашып улына сыбырдайды:

— Мага оыпкелеме, Боранбий. Котыр эшектинъ сыры бар. Яшай барсанъ, анъларсынъ, — дейди.

— Атай! Сен айтканга мен разыман. Юрегинъ босына кыйналмасын. Алла ушин янына оытип авырыйтаган еринъди айт, — деп тилейди кенжапай улы.

Атасы бирден юырканды ашып коылегин коытереди. Улы караса, атасынынъ савлай курсагы ший яра. Боранбийдинъ юреги ашшыйды эм ол:

— Атай! Не болганды сизге? Ким этти бу баъледи? — деп оызеленип сораыды.

— Уыш йылдан бербетин бу котырга эм табалмадым. Куышим де, каруым да кетти, — дейди Хан оыкинишли болып. Яныплы улы Боранбий танъга дейим кирпичли коыз какпады. Танъ сес бергени мен атасынынъ касына кирип:

— Атай! Мен сага дарман излеп йолга шыгаман. Ердинъ шетине етермен, тек сага дарман таппай кайтпан, — дейди Боранбий.

— Йолынъ ашылсын, мырадынъ толсын, Алла йолдас болсын, — дейди Хан коымекейи босап.

Боранбий атасын кушаклап уйден шыгады. Сол сабат котанда бир даымбир-дуымбир эситиледи. Эшек дуныя бузып акырады. Яс асыгып котаннынъ эсигин ашады.

— Боранбий! Куынтувардагы калын агаштынъ шетинде Сары йылан яшайды. Оны тап-

санъ, атанъа дарман табарсынъ. Сак бол, ол айлак кавыфлы януар. Сары йыланга котыр эшектен салам берерсинъ. Меним атымды эситсе, юреги юмсаяр, — дейди яска карап.

Боранбий сескенип кетеди. Сонъ эсин йыып:

— Савбол, йолдас! — деп эшектинъ басынан сыйпап шыгып кетеди. Куын уылледен авганда, Боранбий агашлыктынъ шетине етеди. Уыкен карагай теректинъ касында Токилдаклардынъ жышкырыгын эситип, терекке ювыклайды. Оны коыргенлей, Токилдаклар кыйыр-шыйыр боладылар.

— Не болганды? Бу шаклы неге тынышсызланасыз? — дейди Боранбий эм теректинъ туыбине карайды. Э... языклар! Балапанларынъыз уядан тымалаган экенлер. Соыле-соыле сизге ярдам этейим, — деп уыш балапанды уяларына салады.

— Боранбий! Савбол. Биз де сага ярдам этермиз. Йигиликти мутып болмас, — дейди эсли Токилдак.

Боранбий куылемсиреп: «Сиз де не ийгилик эталаяк экенсиз?» — деп ойланады да оыз йолы ман кетеди. Боранбий тар сокпак панзыранълап барады. Оыз ойларына коымилип, аягынынъ туыбиндеги йыланды баспага аз калды. Йылан кевдесин тегаран суыреп келеятыр. Онынъ бир баълеге калганын яс караганлай анълайды. Йыланнынъ ер-еринде кан татлар, кевдеси десенъ уыпаланган. Йылан тегаран йылысып бир коыгоыленнинъ касына янасады. Уыш-доырт япыракты асыгыслы уызип алып ютады. Эки-уыш япыракты да яраларынынъ уыстине салады эм оызи созылып ятады. Боранбий Йыланга ювыклайды эм булай дейди:

— Йылан, Йылан, йигит ян! Савлай агашлыктынъ иеси! Мени тынълаш!

Йылан сескенди эм ысылдап Боранбийге ашувлы карайды эм: «Ол не наьлетликти, э? Бир аьдем савлай кевдемди яралаган. Экиншиге де не керек? Оьлтирмеге келгенме экен мени? Мен неден керекпен аьдем баласына? — деп кадели кайгырады. Йылан коьнъилин анълаган яс:

— Алла уьшин, тынъланъыз! Мен сиз бен распага аьсирет эдим. Сизден акыллы мунав тарапта бирев де йок. Мен сизге ярдам этейим. Савлай кевденъе каратаспады шайнап салайым. Аьдемнинъ туькиршиги де дарман. Сиз де мага ярдам этинъиз, — деп тилейди.

— Ссс! Ссс! Ссс! — деп хыйлы заман ашувын таркаталмай ысылдап турады йылан. Сувык карасын яска тигип: Оьлмеге турган Йыланнан ярдам излеген яста акыл барма? — деп сорайды.

— Атам уьш йылдан бербетин авырыйды. Эти савлай битпес яра болган. Адап-сасып сизден ярдам излеп келгенмен, — дейди йолавышы. Йыланга Боранбийдинъ соьзи ярайды. Ол хыйлы заман уьнсиз турады. Сонъ булай дейди:

— Болсын сенинъ айтканынъ. Бас деп сен меним касымнан кетпей уьш куьн эм уьш кеше мени эмле. Сонъ мен де билгенимди айтарман.

Уьш куьн, уьш кеше Боранбий Йыланды эмлеп куьреседи. Йыланнынъ яралары битти. Доьртинши куьн яс Йыланнан атасына эм сорайды. Бир такыйкадынъ ишинде ол бир тар тесикке басын сугады эм сонда йок болады. Боранбий йыламага етип артына бурылады. Ертеги тар тесиктен атылып шыгып, Йылан

ясты курсавлайды. Боранбий сасады. Ол Йыланнан тегин кутылып болмаягын анълайды.

— Тынълайман, досым! Мага айтаягынъ барма? Яде мени яраттынъма? — деп сорайды Боранбий давазын катырып.

— Ссс! Ссс! Ссс! Янынъ шыкпага туры, йигит! Коркасынъ! Коркпай да кара меннен! Бир туькиргенлей, тунышыктырайым. Мен аьдемди суьймеймен, — дейди Йылан сызгыртып.

— Соьз берип, соьзин толтырмаган, ол куьна. Мен сени эмледим, сен мени оьлтирмеге турысынъ. Элбетте, соьле сенинъ колайлы вакытынъ, йолдас, — дейди яс. Ушып кетееаткан Савыскан ястынъ соьзлерин эситип савлай агашлыкты басына кийип сарсылдап баслайды. Савлай кусларга Йыланнынъ наьлетлиги акында хабарды яйды. Агашлыкта болган Токулдаклар йыйылып келип оьтकिр бурынлары ман Йыланнынъ кевдесин телеме тесик этедилер. Йылан ясты босатты. Басын сукпага ер таппай, Боранбийден тилейди.

— Соьз беремен сенинъ тилегинъди толтырмага, тек бу куслардан мени куткар, — деп.

— Йок, йолдас, йок! Эки кере алданган — ол — эшек. Эмлегеним уьшин оьлтирмеге амал излединъ. Оннан сонъ бар ыйнан сага! Ант эт! Ант! Савлай куслар да эситсинлер, — дейди яс.

— Ант этемен, алдамаспан, — дейди Йылан ысылдап.

— Савболынъыз, токулдаклар. Мени оьлиден куткардынъыз... Мен сизге бек разыман, — деп Боранбий кусларга муьсиревин айтады.

— Разы бол! Разы бол! Керексек — ша-

кыр! — деп Токулдаклар ушып кетедилер.

— Сени мен ысласпага кавыфлы экен. Та-
лап, кара канымды шыгардылар огырсыз кус-
лар, — дейди Йылан тилин шыгарып-йыйып.

— Алалга дослар табыладылар, баъледен-
казадан куткарадылар. Мен сызгырганлай —
олар янме-ян етееклер, — дейди куyleмсирей
берип Боранбий.

— Аьше, тынъла мени, эм айтаягымды
тувра анъла. Мен тувылман дарманшы, ме-
ним аьптем. Анав коьринетаган сары кум тоь-
беге караш. Сол тоьбеде яшайды ол. Суьйсенъ,
мен аькетейим, суьйсенъ оьзинъ бар, — дей-
ди Йылан.

— Йок, йолдас! Сенинъ явабынъа мен ра-
зы тувылман. Сырын айтпай меним янымда
суьйретилгеннен не хайыр, — дейди ашувла-
нып яс. Ийгиликтинъ басын кишкенекей тор-
гайлардынъ оьзлери биледилер. Сен айлак ик-
рамсыз янувар экенсинъ. Аьптей де сендей
болса, меним мырадым толаяк тувыл, — деп
косты Боранбий оьзеленип.

Ким биледи: ясты аядыма? Йок десе уял-
дыма? Йылан яска булай деди:

— Сенинъ сезгенинъ тувра. Сары йылан
айлак шуьриш эм хаьтерсиз. Ялгыз барсанъ
шагар, яде бир маскаралык этер. Мен сага эс-
ки кабымды—оьз кевдемнинъ терисин бере-
йим. Синълинъ арбадынъ астында калган,
Сага салам йиберген. Онынъ аманатын берме-
ге келдим, — дерсинъ. Ол сораса, хабарынъ-
ды айтарсынъ. Тек Сары йылан бек уьйкен
эм карувлы, Котыр эшектен де салам айтар-
сынъ.

Боранбий зыранълап Кум тоьбеге йоьней-
ди. Уьш куьн, уьш кеше юрип, аьсирет тоьбе-
ге тегаран етеди. Юмырткадынъ сарысындай

сары кумга сейирсинип карап турады. Сонъ
ол тоьбединъ этегине олтырар-олтырмас, ала
коьктен, ала ерден ахырзаман ел коьтериле-
ди. Куйынлы бу ел ясты коьтерип алып ке-
тип, тоьбеден уьш шақырым эрекке таслайды.
Ол да эсин йыйганша:

Кайсы ийттен тувганды меним тарабыма
келген? Не бар ды Сары йыланнынъ меканын-
да аьдем баласына? — деген кышкырыкты
эситеди.

Боранбий келгенине оькинип алады. Арты-
на бурылып караганлай, аякларынынъ кару-
вы кетип ерге олтырады. Коьзлерин Сары йы-
ланнан алалмай тигилип карап калады. Йы-
ланда да йыланма? Алла коьзлеринъе, ондай
затты коьрсетпесин! Он бес аршин узыны, ке-
рилип ашылган авызыннан от пан ялын шыга-
ды. Увлы кара тили созылып ясты шакпага
туры. Боранбий, не болсам да болайым деп
аяк уьстине турады эм Сары йыланга карап
булай дейди:

— Салам, Сары тоьбединъ иеси Сары дос!
Мен сага синълинъ Куьлтуьс йыланнан салам
аькелдим. Онынъ саламына котыр карт Эшек-
тинъ саламын косайым.

Сары йылан савлай узын эм домбай кев-
деси мен дирилдеп кетеди. Сонъ ерге тоьсе-
лип: «Мен сени тувра анъладымма? «Котыр
карт Эшек дединъме?» — деп сорайды.

— Тувра! Тувра! Котыр карт Эшек, коьз-
лери де кыргарав.

Йылан хыйлы заман уьнсиз ятып турады.
Боранбий оны уьклагандай коьрип:

— Кхм! Кхм! Кхм! — деп тамагын кы-
рып баслайды.

Сары йылан сескенип кетип, басын кайка-
латып, йогары коьтериледи эм:

— Аьдем баласы! Сен мага бек суьйинишли хабар аькелдинъ. Бир синълимге ярдам эткенсинъ, эмлеп куьрескенсинъ... Йойылган синълимнинъ сав экенин билдирдинъ. Авыз марданъды айтпага болаяксынъ. Айт, не керегин, — деди. — Кимди сизинъ экинши синълинъиз? Мен йолда сынъар бир йыланга расканман. Сиз янъыласыз, — дейди яс.

Котыр эшек! — дединъме? Ол да меним синълим, кенжапайымыз. Мен оны уьш йылдан бербетин излемеген ерим калмады. Тек таппадым, — дейди Сары йылан.

— Солма? Кайтип? Ол эшек, сиз — болсанъыз йылансыз? Аьлемет хабарынъыз...

— Биз уьшевимиз де Йылан патшадынъ кызлары эдик. Бирге татым яшап турдык. Бир кере Обыркуртка Кум тоьбеге келди. Ога мунав меним басымдагы алтын таж керегипти. Мен де, куьлтуьс синълим де бирге ятыр эдик. Обыркуртка бир яман ийисли ватылган коьгоьленди бизим басымызга шашты. Экевимиз каты уйкыга коьмилдик. Обыркуртка меним басымдагы тажга ябысты. Сол вакытта кишкей алагаз синълимиз келди. Обыркурткадынъ кара ниетин сезип, оны курсавлады эм шакты. Обыркуртка синълимди кылый эшекке доьндирди. Оьзи йок болып кетти. Ай озган сонъ Эшекти йоклап келди. Тек биз йок заманда мысыкка доьнип, увлы тырнаклары ман Эшектинъ аркасын яралапты. Не кадер каьрлесек те, биз ога эм таппадык. Эмин тапканда, оьзин йойдык. Йигит яс, Алла уьшин, мага айташ, узактама меним синълим?

Боранбий сейирсинип Сары йыланнынъ хабарын тынълады. Ястынъ эсине атасынынъ соьзлери туьсти: «Котыр эшектинъ сыры бар. Заман етсе билерсинъ», — деп айтканы

бар эди. Ястынъ ойларын Сары йыланнынъ соьзлери боьледи:

— Аьдем баласы! Айт соьзинъди, сайла керек затынъды.

— Мага керек затты айтайым. Мен алтын, куьмис излеп шыкпаганман. Атамга эм излеймен. Эшектинъ котыры да, атамнынъ котыры да бирдей. Атам оьлмеге туры.

— Эшек сизде не этип турганды? Атанъ эшекке минип кыдырмага суьйген болар, солма? Яде юк тасыганма? — деп ысылдап Йылан яска карайды.

— Меним атам — хан. Кыдыргысы келсе — айгырлары бар. Уьш йылдан бербетин эшек котанда турган. Тек кеше сайын атам эшекти карап, сонъ келип ятатаган эди. Атам ятканлы эшек те каравсыз калды. Атамнынъ шыкпаган яны, — дейди яс, мыдахланып. Йыланнынъ неге де болсын дарманды бергиси келмегенин сезип, Боранбий:

— Яхшылык пан калынъыз! Сизинъ ойларынъыздынъ сонъын саклап турмага заман йок. Атам оьлип кетсе, мага дарман керек туьыл, — дейди.

Сары йылан тынышсызланып:

— Дарманды бермен! Алла уьшин Эшекти мага таптыр. Синълимди мунда еткермеге ант эт, — дейди.

— Дарман ман атамды эм Эшекти эмлемеге ант этемен. Эшекти янме-ян мунда этип алып келермен, — дейди. Йылан йылысып кетип бир оттай янган ярасыклы сары кутыкты авызына кысып алып келеди.

— Мунав кутыкка сак бол. Эш биревге де коьрсетпе. Атанънынъ эми — колынъда. Йойтсанъ — маскара болдынъ. Баска йок, — деп анълатады Боранбийге.

Яс суыйингеннен аягы ер баспай, зыранъ-лап артына йоьнейди. Сары йылан ысылдап мунынъ артыннан суыйретилип етеди. Боранбий токтап Йыланга сораулы карайды.

— Йигит! Мунав уьш алтын мыкты кичеъе сал. Ким биледи, сага бир тыйдажлык шыкса, мыкларды бир-бирлеп тасларсынъ, — дейди.

Яс мыкларды алады эм кисесине салады. Сары Йыланга муъсиревин айтып алдыга ымтылады. Боранбий, суыйингеннен аяклары ер баспай, токтамай барады. Эндигиси уйге етпеге аз калды дегенде, мунынъ алдына уйкен кара ийт шыгады. Алдын бувып, йолдан козгалтпай олтырады. Яс не этеегин билмей, кара териге туьседи. Ийт те ырылдай берип коьзлерин алмай яска карап турады. Боранбийдинъ эсине мыклар туьседи. Ол бир мыкты акырын ерге таслайды. Сол сабат ийт йогалады. Яс асыгып алдыга йол алады. Янмеян мунынъ алдына Балмысык шыгады. Боранбийдинъ йолын бувып, орыныннан козгалмага пай бермей: «Бер алтын кутыкты!» — дейди. Яс акырын сермеп алып экинши мыкты ерге таслайды. Балмысык йогалады.

Боранбий суыйинип зыранълайды. Эне-мине уйге киремен дегенлей, мунынъ алдына кара Боьри шыгып артына ийтеиди.

— Бер алтын кутыкты, басынъды уьзермен, ийттен тувган.., — деп тислерин ыржайтады. Боранбий уьшинши мыкты ерге таслайды. Кара боьри тымалап кетип мысыкка доьнеди. Сонъ Мысык та тымалап кетип, уьш кере ома-така атып Обыр курткага айланады. Обыр-куртка ашувланып: «Сары йыланга наьлет болсын. Ол сага меним аьжелимди ыслаткан», — деп айтар-айтпас, дорсылдап ерге

йыгылады. Такыйкадынъ ишинде буздай ирип, йок болады. Тек ол турган ерде узын кара тас калады.

Боранбий сейирсинип карап турады да сонъ эсикти керип ашып уйге киреди. Яс атасын колайсыз аьлде табады. Сары йыланнынъ берген дарманын атасынынъ курсагына ягады. Котырлар йок боладылар. Боранбий атасынынъ касына олтырып болган хабарын айтады. Хан сейирсинип тынълап турады. Ол коьзлери ясланып улын кушаклайды эм:

— Мен сага разыдай, Алланъ разы болсын. Сен болмасанъ, мага бу ийгилик йок эди. Тек эшекке де дарман як, — деп тилейди.

Боранбий, атасына тилевли карап:

— Атай! Бу Эшек бизге кайдан келгенди? Ол бизим котанда, мен билип, уьш йылдан бербетин турады. Не бар ды экевинъиздинъ аранъызда? — деп сораиды. Хан уьндемей турады, сонъ улына хабарды айтып баслайды:

— Бир кере мен Обыркурткады уйкен баьледен куткардым. Арасы уьш куьн озган сонъ бу котыр Эшекти етип келип: «Хан! Бу Эшектинъ сыры бар. Онынъ артыннан бирев излеп келгенше, котанынъда, турсын. Оьлместей аз-маз ем сал, сув юмада бир берерсинъ. Ярасына тийме: оьзинъе югар», — деди. Мен алмаяк болып эристим, тек ол Эшекти калдырды эм коьз алдымнан тас болды. Суыйтип Эшек бизде калды. Ем де дегенише салып турдым, сувдан да кытпадым. Котырын туьрли коьгоьленлер мен эмлеп басладым. Эмлесем — эмлейим сол куьннен баслап савлай курсагым котыр болды да койды. Наьлет куртка бир зат билетаган болар эди, тек мага басын шешип айтпаган, ясым, — деп терен куьрсинеди.

Боранбий зыранълап котанга киреди. Караса, Эшек аякларын коьсип созылып ятыр. Коьзлери де тарс юмылган. Яс оьзеленип: «Эшек! Эшектай! Мен сага дарман аькелдим! Сары йылан дарман берди, сени аькел деп тиледи. Ол сени саклайды. Куьлтуйс йылан да йолда калды», — дейди. Асыгыслы шыгып кетип шелек пен сув аькелип Эшектинъ уьстине куяды. Эшек тегаран коьзлерин ашып яска карайды. Боранбий дарманды Эшектинъ савлай аркасына ягып шыгады. Эшек силкинеди, сонъ тентирекшип аяк уьстине басады. «Савбол, йигит яс! Йигилигинъди сага кайтарарман», — дегенди айтады. Уьшинши куьн Боранбий Эшекти етип Сары йыланнынъ тарапына йоьнейди. Уьш куьн озган сонъ булар Сары тоьбединъ туьбине етедилер. Сары йылан Боранбий мен Эшекти эректен коьреди. Буртана эстирип, дуьняды сызгырыгы ман ярып янме-ян булардынъ касына етеди. Ол басындагы алтын тажды куйрыгы ман шешип алып эшектинъ басына салады. Яс коьз ашып юмганша Эшек узын алагаз йыланга айланалды. Сары йылан алагаз йыланга оратылып:

— Кенжепай синълим! Эркетайым-ав! Алага шуькир, ата журтымызга йыйылдынъ, — дейди. Алагаз йылан болса:

— Йигит эм таза ниетли яска муьсирев. Ол болмаган болса, мен оьлеек эдим, — дейди.

— Сен коркпа, мен Боранбийди разы этекпен. Соьзине берк инсанды мен бек яратаман дейди ыржайып Сары йылан эм яска бурылып:

— Савбол, йигит! Анав сары артпакты коьресинъме? Онынъ иши алтынга толган. Сол сеники. Сенинъ кылыгынъды бек яраттым. Ким биледи, биз керек болсак, аьр дайым Ал-

ла ман разымыз, — Сары тоьбединъ аягына келерсинъ, — дейди.

Муьсиревин айтып, яс артпакты коьтереек болады, ама коьтералмады.

Сары йылан ыржая берип:

— Асыкпа, йигит. Алтын авыр, сен оны коьтерип уьйинъе еталмассынъ... Ал кара, — дейди. Баягы тажды шешип алып ястынъ басына салып алады. Такыйкадынъ арасында Боранбий каралдысына туьседи.

Алтынды ясырмайды, кызганып йыймайды. Артпак алтынды уьшке боьледи. Эки боьликти эки кардашына береди. Уьшиншисин оьзи мен атасына калдырады. Сайлап кыз алып, уьйкен той да етеди. Сол тойда болганлар болмаганларга хабарларын яйдылар.

Соқыр Айшат

Бурын-бурын заманда, донъыз йылы озганда, Кишкей Йилиншик бойында уьйкен Токтамыс авылында шебер кыскаяклы яшанган. Шеберлигине сейирсинип, халк ога «алтын кол» деп атаган. Айшат шынтысы ман да аьлемет баслыклар, зыбынлар, шепкенлер эм шыбалар тигетаган болган. Онынъ ока боьрклериндей етип, бирев де ясап билмеген. Ока йиплерден тоьгип тиккен оьрнеклерине оьрнек еткенме! Айшаттынъ кызы Фатимат та он етиден озган, анасына алал ярдамшы болган. Ока йиплер мен оьрнеклер тикпеге кишкейлей уьйренген.

Айшат пан кызы сав кыс бойы ак баслык, ак коьйлек, ак шепкен мен каптал эм ак шыба ман зыбын тиккенлер. Анасы шепкен сокса, кызы ока йип пен оьрнеклер тигип, шоклар туьйип аьзирлеген.

Бир кере яздынъ исси куьнинде анасы ман кызы сув ягага бардылар, ез элекенлерге салып кийимлерди ювдылар. Агынлы сувдынъ ортасына кирип, кийимлерди шайкап сыктылар. Сонъ оларды ясыл коьгоьленге яйдылар. Кардай ак кийимлерининъ уьстиндеги ока тигислер, коьздинъ явын алып, куьнде шагылыса эдилер. Анасы ман кызы оьз ислерине карап суьйинедилер.

— Алтын коллы Фатиматым, калай аьруевди оьрнеклеринъ! Ондай биревдинъ уьстинде де коьрмегенмен, — деп анасы кызын кушаклады.

— Ол, абай, сенинъ колларынъа савлык пан ийгилик. Аьдемлердинъ соккан шепкенлери тондай калын, сеники куьпелектинъ канатындай енъил эм юка. Сеннен уста эки Йилиншиктинъ бойында бирев де йок, — деп кызы анасын кушаклады.

Сонынъ арасында булардынъ касына фаэтон келип токтады. Фаэтоннынъ ишиннен сувык караслы, суслы, ама ярасык кыскааяклы шыгып, булардынъ касына келди. Айшат пан кызы сейирсинип карап калдылар кыскааяк-лыдынъ аьлемет ярасык кийимлерине. Кыскааяклы болса коьзлерин алмай, яйылган кийимлерди тегислеп шыкты. Йогардан тоьменге сувык карасын тигип, сорады:

— Кимдикиди яйылган кийимлер?

— Ме... ме... меники! Бизики, — деп тега-ран сыбырдады Айшат.

— Янъыма? Йок десе кийилгенме?

— Янъы, янъы, биревдинъ уьстине тийме-ген. Сав кысты тигип шыкканмыз. Ювып яй-ганымыз да сол, — деди Айшат.

— Мага сатынъыз. Баасын айтынъыз яде бирев мен кенъесеексинъызбе?

— Биревимиз де йок кенъескендей. Кийимлер алдынъызда, сайлаганынъыз сизге болсын.

Бу соьзлер конак кыскааяклыга ярадылар. Ол кисесиннен кишкей ак куржынды шыга-рып, зыкырдагып, оны ерге таслады. Куржын занъырап, Айшаттынъ аягынынъ касына туьс-ти. Айшат сасып, орыныннан козгалмай, кур-жынга карап калды.

— Кийимлерди йыйыстырып фаэтонга са-лынъыз! — деди давазын катырып конак кыс-кааяклы.

Фаэтон кетти. Айшатты сувык сезим тас-ламады. Муны авыр ойларыннан кызынынъ давазы уянтты:

— Абай, караш мунда. Алтын каьпиклер! Куржын да калай ярасыкты-ав, — деди кыза-лак суьйинип. Анасы суьйинкиренмеди, ак-шага да карамады. Зыранълап уьйге кетти.

Кеш болды. Айшат асыгыслы шай ишип орынга ятты. Буьгуьн олар эркинине ятып тыншаймага ойландылар. Фатимат та анасы-нынъ аяк бетине кирип ятты.

Айшат ятканлай, уйкысы ашылды. Фати-мат каты уйкыга коьмилди. Кешединъ орта-сында уьйдинъ алдына атлылар келип токта-дылар. Эсикти каты кактылар.

Айшат шыбасын тез кийип, эсикке шыкты.

— Хайырма? Бизде эр киси йок. Кимси-нъиз? Не керек эди деп? — сорады ол.

— Сен буьгуьн кийимлер саткансынъ, сол-ма? Кимге сатканынъды билесинъме?

— Сатканман, яным, сатканман. Акша ке-рекпе? Аькелейим бу саьат, — деп Айшат ар-тына бурылып уьйге киреек болды.

— Токта, кимге сатканынъды билесинъ-ме? — деди атлы.

— Билмеймен, кайдан билейим. Мен бир каырип, оксиз кыскааяклыман, уйден шыкпайман, авылдынъ аьдемлерин де танымайман. Он бармагымды шайнап, колларымды отка салып яшайман, — деди Айшат.

— Сеннен кийим алган кыскааяклы — ханнынъ пишеси. Кийимлеринъ хан ман пишесининъ уьстинде кап пан кеп болып олтырган. Тек кыскааяклы айлак куьнши. Эки-меки биревге кийим тикпесин деп, сени оьлтиртпеге йиберген, — деди экинши атлы.

— Алла ман ант этейим ийне иеси каншыды колымга алмаска, тилеймен оьлтирменъиз. Кишкей кызымды оксиз калдырманъыз, — деп Айшат тизлерине шоьнъкип тиледи. Кыскааяклыдынъ соьзлери атлылардынъ юреклерин ийитти.

— Не ди каыриптинъ шуьши, урлаганы йок, аьдем оьлтиргени йок. Оллахый, мен бу кир ис пен колымды боямаспан, — деп атлылардынъ бириси артына кетеек болып бурылды.

— Тувра айтасынъ. Керекпе языктынъ канына калмага, — деп соьзди йоьпледи экинши атлы.

— Тотайдан коркпайсынъызба? Ол мунынъ сав экенин билсе, бизим басымызды шаптырар, — деди уьшиншилери, эки акыл болмай.

— Йок, биз сага йолдас тувылмыз. Аьдем оьлтирген алладынъ алдына шошка кебине кирип барааяк, — деди бас деп соьйлейтаган атлы.

— Коьзлерин алаяк, сокырдынъ колларыннан келеек зат йок, — деди уьшиншиси. Ол бирден энъкейди эм камады кыныннан шыгарып, коьз юмып ашканша, кыс-

кааяклыдынъ коьзлерин тести. Айшат канга боялып калды. Хыйлы заман озган сонъ, ол тентирекшип уйге кирди. Явлыгы ман коьзлерин байлап, акырын баска орынга ятты.

Фатиматтынъ таьтли уйкысын анасы бузбага суьймеди. Танъда Айшат ынъыранды. Фатимат, коьзлерин ашып, анасын излестирди. Анасына кара куьн тувганын кызы анълады. Кара байлавды коьзлерине байлады Айшат. Тек иске уьйренген коллар токтамадылар. Кызына ярдамласып, шепкен сокты Айшат. Юн тарактынъ да эбин билди, уршыкка уьйренди. Тек куллыктынъ авыры Фатиматка юк болды.

Суьйтип озды эки йыл. Бир кере ханнынъ атлылары авыл авылды кыдырып шыктылар. Уста коллы кыскааяклыларга ханнынъ тилегин айттылар. Ханнынъ улынынъ орындыгынынъ артына яюв тикпеге керек эди. Оны аьзирлемеге уьш ай болжал берилди. Бу хабарды Айшат та эситти. Эм сол сокыр болган куьниннен бербетин шыкпаган оькинишли соьзлер авызыннан шыктылар.

— Ах, коьзлерим-ав! Мен коьрсетер эдим де оларга ирге яювды, — деп ол ышкынып айттып йиберди. Фатимат сескенип кетти. Сонъ анасынынъ касына олтырып, басын тоьмен ийди.

— Абай-ав, сенинъ колларыннан келмейтаган зат йок. Оьзинъ оьзинъди бос кыйнаматагы, яным. Тапканымыз экевимизге етеди. Биревден кем яшамаймыз, — деди.

— Ах, балам, сен аьле де яссынъ! Акшалыга тенъ де, орын да, тоьр де аьзир, — деп куьрсинди.

— Абай, ирге куьйиз сага неден керек? Колларынъ уьшин коьзлеринъди алдылар.

Керек тувыл бизге сынас! Энди меним коьзлеримди алсынлар, солма? — деп йылап йиберди кызы.

Айшат кызынынъ соьзлерине тынълады, тек басында уьйирилискен ойлардан таялмады. Оьзине де, кызына да тынышлык бермеди. Уьш ай куьрестилер анасы ман кызы ирге куьйизди согып, куьмис йиплер мен оьрнек-леп.

Болжал етпеге бир юма калган дегенде, аьзирлеген затларын алып, анасы ман кызы йолга шыктылар. Коьп оьгиз эм ат арбалар, фаэтонлар, таьшенкелер озып-озып кеттилер булардынъ касыннан. Ярлы яав юрип уьйренген. Уьш куьн дегенде булар да ханнынъ каралдысына еттилер. Етселер — етсинлер, кыс-каяклылардынъ коьплигиннен олтырмага ер таппадылар. Айлана-айлана шетте бир орынга ерлестилер. Фатимат келгенине оькинди. Йигерсиз аьдем, халк арасына кирсе, онъмай калады да. Фатимат, ян-ягына карамага коркып, кояндай пыскан. Бирерде анасына ашувланып алады. «Абайга не ди. Олтыры кыйналмай», — дейди ол ишиннен.

Ама Фатимат янъылады. Анасы аьдемлердинъ коьплигин де сизди, сыбырдаганларын да эситти, кызынынъ айлак юваслыгы уьшин, ишиннен куьйди. Фатимат ахыр-туьрли куьйизлерге коьзлери йыртылып карады. Оьзиндики мен тенълестирип те алды, тек оьзининъ ирге яювын ашып халктынъ алдына салмага тартынды. Бир кесек заман озган сонъ, йыйылганлардынъ арасында сабыр-субыр басланды. «Хан оьзи ирге куьйизлерди карап шыгаяк», деген хабар яйылып кетти.

Хан касындагы аьдемлер мен шеттен алып ирге куьйизлерди шерет пен карап баслады.

Ол сабаттен артык айланды, ама оьзине яраган ирге куьйизди коьрмеди. Кабаклары туьйилген, мыйыклары терейген, батлак коьзлери ашувлы суьзилгенлер.

— Ким калган ирге яювын коьрсетпей? Ким калган? Хан асыгады, — деп кышкырды хан ман юргенлердинъ бириси.

— Фатимат, эсинъди йый, кызым. Соьле... Соьле сенинъ бактынъ каралады. Тур ерден. Оьзинъди колга ал. Уялма эш биревден де. Меним айтканларымды саспай айтарсынъ. Алла ярдам этсин, — деп Айшат кызын ийтеп йиберди. Аяклары басканын коьзлери коьрмей, эки увирты кызарып, Фатимат тоьр бетке етти. Тоьгерекке бурылып басын ийген сонъ, дорбадан бас деп коьк каптал ман коьк баслыкты шыгарды.

— Мунавларды ханга анам савгага тиккен. Каралдыга бос кирмеге ырым эткен. Алла уьшин алынъыз, ярлы кыскааяклыдынъ савгасын, — деди кызалак. Сонъ ирге куьйизди шыгарып ерге тоьседи. Хан, октай атылып, яювдынъ касына келди. Хыйлы заман коьзлерин оннан алмай, карап турды. Коьзлери ювырыстылар, мыйыклары ятысты, эки увиртында нур ойнады. Хан куьезин ясырмай, кызга кужырлы карады.

— Аьлемет зат, аьлемет! Неден этилгенди бу яюв? — деп коллары ман куьйизди ыслап карады. Куьйиздеги суьврет муны бек сейирсиндирди. Йыйылган халк тынган. Фатиматтынъ сыпаты ак айран болган, ол да ханга авызы ашылып карайды.

— Ким тиккен бу ирге куьйизди? — деп сорады хан.

Фатимат авызын ашып явап бергенше, анасы етти кызынынъ касына.

— Ол шуышли тувыл, хан, мине мен шуышлимен. Мени оьлтир! Мен айтып барганман, ол, ока эм куьмис йиплер мен оьрнеклеп тигип шыккан. Языгынъыз шыксын бизге, — деп кыскаяклы тизлерине шобънъкти. Хан састы, сокыр кыскаяклыдынъ соьзлерин анъла-ялмай. Сонъ эсин йыйып, булай деди:

— Бу ирге куьйизге караган сайын карагынъ келеди. Кыйналган юректинъ шебер колын сеземен. Мени суьйинттинъиз. Тек тилеймен, суьвреттинъ маьнесин анълатынъыз. Се-земен, бир канлы зат болган. Соьз беремен сизге хате этпеске, — деди.

«Ай не болса да болсын, Алла оьзи ярлыкасын», — деп Фатимат оьзин оьзи йигерлендирди эм айтып баслады:

— Агашлыктынъ шетиндеги ямпик уьй— бизим уьйимиз. Танавларыннан от пан ялын шыккан атлар ман кара кийген атлылар — кан ишкиш атлылар. Кунысып кара явлыкка оранып коьзлериннен кан тоьгилип турган кыскаяклы — меним анам. Мине сизинъ алдынъызда олтыры. Алтын коллары уьшин коьзлерин алдырган каьрип анам. Теректинъ артындагы кишкей коркак коян — ол мен, — деп тегаран тынысын алды кызалак.

— Ким алган онынъ коьзлерин? Кайсы наьлет эткен сол огырсызлыкты? — деп хан тоьгерегине ашувлы карады.

— Сизден келген атлылар...

— Оьтирик айтпага ярамайды. Меним ерлеримде ондай зат болмаган! — деп хан тутанды.

Айшат, ханнынъ алдына шыгып болган хабарды айтты. Сол вакытта ханнынъ улы атасынынъ касына келип:

— Атам, айтувлары тувра. — Ол куьн мен

де бар эдим фаэтоннынъ ишинде. Яс анамыздынъ огырсыз иси — бу ис. Ыйнанмасанъ, ак коьйлек пен коьк коьйлектинъ тигилгенин эм кумашын кара. Коьрерсинъ бир колдан шыкканын, — деди.

Хан басын тоьмен салды. Сокыр кыскаяклыдынъ соьзлери мунынъ юрегине тийдилер.

— Тотайды булайга аькелинъиз! — деп улына каты айты. Сонъ Айшатка карап:

— Не зат десенъ де этейим. Тек сага коьз табалмаспан мен. Юрегинъдегин айт, тилеймен, — деди хан. — Оллахый, мен билмегемен бу канлы исти.

Айшат ханга бурылды эм юрегиннен сыгылып шыккан соьзлерди айтпай болмады:

— Коьздинъ баасын биледи сокыр аьдем. Онъмаган коьзсиз калсын. Мага керек зат йок. Колларым керегимди таптырадылар. Тек сынъар кызыма мекан болса экен. Агашлыктынъ янында коркынышлы яшамага эки кыскаяклыга, — деди.

Сол вакытта уьй бетте бир кышкырык эситилди. Аьдемлер баьриси де бурылып карадылар. Оьгей улы ман бирге келейткан тотай бирден ерге йыгылды. Касына аьдемлер еткенше, ол ян берди. Улы атасынынъ касына келди. Атасы улына соравлы карады:

— Сенинъ касынъа келмеге коркып, ув ишкен, — деди улы.

— Аллага шуькир, мени авыр истен куткарды, — деди хан.

Улы ман атасынынъ караслары растылар, экевининъ ийинлериннен авыр юк туьскендей болды.

— Атай, байлык, акыл ман колларда, деп айтасынъ. Фатиматтынъ колыннан келмеек

зат йок. Тилеймен, мага разылыгыңды бер оны алмага, — деп тиледи улы атасыннан.

Хан куулемсиреди эм:

— Аперим ясым. Меним юрегимдегин сездинъ. Мен сынасты неге ашкандай коьрсинъ? — деди. — Биревдинъ байлыгы оьмир-ге азык болмайды. Оьз колынъ ман йыймаган акша сувдай шайылып кетеди. Пишеси шебер-ге ярлылык йок. Эне сонынъ ушин шебер кысаяккыларды йыйганым. Ййги кызды да коьрдим. Намысы бар, коллары алтын. Разы-ман, ясым, аьруьв кызды сайлагансынъ.

Юма озган сонъ, ханнынъ каралдысында дуныяга айтылган той болды. Кеншектинъ ярасыклыгын, текединъ кужырлыгын бир йылга дейим аьдемлер мута алмадылар. Айшаттынъ кызы Фатиматтынъ бактысы ашылды.

Алтыншаш

Эрте-эрте заманда, мынълаган йыллар арт-та, хан Арслан яшаган. Ясы етпистен озган, оьзи десенъ кыска акыл эм шуьрши болган. Арсланнынъ бир-бириннен ярасыклы уьш кы-зы болган. Пишеси, кенжепай кызлары Фати-мады тапканлай, оьлген. Арслан да кенжепай кызын бек суьйген. Анав эки кызы бир-бири-нинъ артыннан еткен кызлар болганлар. Хан сол кызлары акында ойланмаган, олардынъ каьрлерин шекпеген. Эси-дерти кербаз эм ка-рарсыз кысаяккы Зулкаде болган. Зулкаде Арсланды алдап, онынъ байлыгын ашап яша-ган. Бир куьн Зулкаде Арсланга:

— Мага уьйленмеге суьйген, мени мен-тенъ болмага керек. Отыз йылга ясарсанъ, са-га байга барарман, — деген.

Арслан саскынлы болып Зулкадеге не ай-таягын билмей калган. Сонъ эр оьктемлиги козгалып:

— Сенинъ тилегинъди битирмеге аьпме-аьзирмен. Басым тыгырып аякларыңнынъ алдына туьсеек болса да, мойыным кылдан йинъишке, — деген.

— Солма? Солма? Соьзлеринъди мутпа! Тилегимди аласынъ, дия? Аьше, соьзинъде тур. Уьйкен кызынъды бир йылга мага таьв-кеге бер, — дейди.

Арслан ойланмады, кызларыннан сора-мады.

— Буьгуьн, тотайым, буьгуьн огына кеште Зайратты алып келермен уьйинъе, — деди.

Зулкаде ханга селеке этип куьлди. Арслан кызларына оьз буйрыгын айтты. Кызлары мыдахландылар. Кенжепай кызы Фатима:

— Акай, мен кишкей болсам да сага бир зат айтайым. Халк сага селеке этеек: тотай кызларын кара ниетли кысаяккыга таьвке-ге йиберген, деп. Ол уят. Зайрат пан Зульфия-ды киевге бермеге заман еткен. Сен бизди мут-кансынъ. Йиберме Зайратты таьвке этип, — деди атасына.

Арслан ашувланды, ез элекендей кыза-рып:

— Зулкаде—аьдетли кысаяккы. Не заты сизге ярамайды? Оны ман бир йыл турса-нъыз, коьтере затка уьйренеексинъиз, — деди.

— Анамыз сав болса, бизге мунав куьн тувмас эди. Буьгуьнги куьнди коьрмей оьлге-нине, Аллага шуькир, — деди Фатима.

Атасы кызларын тынъламады, олардынъ соьзлерин анълагысы келмеди. Кеште Зайрат-ты таьшенкесине олтыртып алып кетти.

Йыл да озды. Бетинде нур ойнаган Зайрат-ты танымага кыйын эди. Таьшенкеден тегаран туьсип, басамакка еткенлей ол суьринип йыгылды. Кызлар аьптелерин коьтерип орындыкка салдылар. Зайрат азып-тозып, тамам такта кувыршактай болып калган. Ал бети саргайган, аьвелги сыпаты калмаган.

— Зайрат, не болганды сага? Айташ бизге ясырмай, не зат эткен сага ол шая? — деп каныкты Фатима. Зайрат бир зат та айтпай артына бурылып ятты. Зульфия ман Фатима бир-бирлерине уьндемей карадылар.

Сол куьн кеште Арслан экинши кызы Зульфияды Зулкадеге таьвкеликке алып кетти. Куьнлер бирининь артыннан бири шавып кеттилер. Бир йыл толды Зульфия уьйден шыгып кеткенине.

Бир куьн кеште Арслан Зульфияды алып келди. Зульфиядынъ аьли бек осал эди. Шерет алтын шаш Фатимага етти.

— Фатима аьзирлен, мен таьшенкеди ек-тирейим, — деди Арслан. Ондырыкта сулайып яткан Зульфия, тегаран басын коьтерип, Фатимады шакырды эм булай деп сыбырдады:

— Аллах уьшин тилеймен, барма. Зулкаде — обыр! Канымызды сорып, мунав куьнге калдырды. Биз сакат болдык сени оьлтирер, барма. Сонынъ арасында Арслан кызларынынъ пешине кирип келди эм Фатимага:

— Ташенке аьзир, кызлар. Ал кетейик, Зулкаде де бизди саклайды, — деди.

— Атай, мени кеширинъиз, тек мен Зулкадеге таьвке болалмаспан. Эки аьптемди сакат эттинъ, эндигиси мага еттинъ, солма? — деди Фатима. Ыймансыз кыскааяккыга ыйналып, бизим соьзимизди кулагынъа аспай-

сынъ. Оькингендей куьн келер, атай! Эсинъди йй, бизди аяш.

— Мен... мен... мен... сага не этеегимди билесинъме? — деди Арслан авызы коьпирип.

— Билемен. Оьлтир оьзинънинъ колынъ ман, тек оьзимиздинъ азбарымызда. Уьйден кет десенъ де, аьзирмен. Ййинлериме артпак саларман, тек обырга таьвкеге бараяк тувылман, — деди Фатима атасынынъ коьзлерине ййгерли карап.

Кенжепай кызынынъ каты соьзлери Арсланнынъ юрегине тийдилер. Арслан соьз де айтпай, уьйден шыгып кетти. Ол аксамда Зулкадединъ уьйине етти. Арслан эсикти ашканлай, алдына Зулкаде шыкты.

— Хайырма, Арслан, ялгызсынъ да? Фатима кайда? Сага тынъламайма? Соьзинъе ие болалмадынъ, солма? — деди ол сувук карасын ханга тигип.

Арслан уьндемеди. Басын тоьмен салып хыйлы заман олтырды. Зулкаде шайпак куьлкисин тиялмай:

— Ах, каьрип карт. Сени энди кызларынъ да тынъламай баслаганлар. Меним сага айтаягым бар. Коьк денъиздинъ кубыла бетинде тогыз темир кая бар. Оларды оьтсенъ — кенъ майданга шыгаяксынъ. Сол майданнынъ ортасында шокрыак сув агады. Сол шокрыактынъ сувын ишип, сувды басынънан аягынъа дери куйсанъ, яп-яс болаяксынъ. Анъладынъма? Сол заманда мага айланып келерсинъ. Онсыз арамыздагы йипти уьземен, — деди Зулкаде. Эсикти тарсылдатып япты эм баска пешке шыгып кетти. Арслан эситкен соьзлерине ыйнанмай хыйлы заман кыскааяккыды саклап турды. Болмаганда корланып уьйине кайтты.

Биревге де союз айтпай, ас та, сув да ишпей, эр киси пешиннен шыкпай, уш куьн ятты. Фатима тынышсызланып атасынынъ касына кирди эм булай деди.

— Акай, не болган сага, авырыйсынъма?

— Оьлгим келеди, оьлгим! Сен Зулкадеге бармадынъ. Ол меним бурнымнынъ алдында тарсылдатып эсигин япты, — деди Арслан.

— Акай! Аьжелсиз оьлим йок. Аьжел келсе, оннан кашып кутылып болмас. Зулкадединъ сага не деп айтканын айт. Ол Зулкаде болмасынтагы, эгер аьдемнинъ юрегине темир систи кадамаса. Ол сага бир зат айткан. Айташ, мага, — деп ялбарды атасына кызы.

— Айткан, аьше. Тек не хайыр мен онынъ айтканын табалаяк тувылман. Ах, менде ул болган болса экен, — деп Арслан кызына оькинишли карады.

— Акай-ав, хаьтеримди калдырма. Айт юрегинъдегин. Сен Зулкаде ушин басынъды да кызганаяк тувылсынъ, — деди Фатима.

— Мен коьрип турыман не болганын. Ол кыскаяклы сенинъ басынъды айландырган. Уьйтип болмаса, тотайдай кызларынынъды Зулкадеге курманлыкка берер эдинъме? Сага не деп айтканын айт. Эр киси бармаяк затка барарман, сенинъ тилегинъди битирермен, — деп Фатима атасына аявлы карады.

Атасынынъ шырайы, булытлы куьн бирден куьн яйнап шыккандай болып, яйнап кетти. Арслан кызына Зулкадединъ хабарын айтты. Фатима уьндемей олтырды, сонъ:

— Акай, тез болып кеме ясат, сол сув болсын кыйыны. Сол сув ердинъ туьбинде болса да, мен оны таппай кайтпан, — деди кыз йигерленип.

Арслан орныннан атылып турды, ол янме-

ян кийинди эм азбарга шыкты. Фатима аьптелерине атасынынъ хабарын айтты. Аьптелери шав-шув этип йылап басладылар. Тек Фатима куьлемсиреп:

— Узак ерлерден сизге киевлер сайлап келермен. Мунда сизге тийисли яслар йок, — деди.

Зайрат пан Зульфия Фатимага косылып куьледилер. Фатима болса:

— Меним уйкым келеди. Сиз соьйлей беринъиз, мен ятайым, — деди. Фатима уйкыга коьмилди. Туьсинде мунынъ коьзлерининъ алдына анасы келди. Ол Фатимадынъ басыннан сыйпап, булай деди:

«Алтыншашым, аьсирет кызым, мени тынъла. Йолынъ авыр эм кыйынлы болаяк. Атанъ кеме ясасын. Тек кемеге бир темир шуьй де какпасын. Савлай кемеди агаштан ясамага керек. Агаштан, эситтинъме? Темирден ясалса — темир каялардан оьтеалмай, оьмири сонда калаяк. Мен ак коьгершин болып сага йол коьрсетип барарман. Яхшы йолга, меним тири буьртуьгим. Шашларынынъды сакла, балам. Йолынъ болсын, алтыншашым», — деди.

Фатима анасын кушаклаяк болып, колларын созды. Коллары иргеге тийдилер. Кыз сескенип уянды. Ян-ягына карады. Танъ янъы сес берип келеятыр. Зульфия ман Зайрат каты уйклайдылар. Фатима коьзлерин юмды эм коьрген туьсин эсине туьсирди. Сонъ яткан ериннен турып, асыгып кийинди. Терезеден атасын коьрип, азбарга шыкты. Арслан кызынынъ эрте турганына сейирсинди.

— Хайырма, кызым, союз берип, оьзинъ коркып турысынъ, солма? — деп сорады Арслан.

— Йок, акай. Айтаяк затым бар. Сонынъ ушин шыктым алдынъа. Кемеди тек агаштан ясат. Бир кесек темир заты болмасын. Темир каяларга барган кемелер сонынъ ушин кайт-пайдылар. Анъладынъма, акай? — деди Фатима.

— Сен сол затларды кайдан билесинъ? — деди атасы кызына карап.

— Акай, меннен бир зат та сорама... Керегин айттым. Баска зат айта алмайман. Заман келсе, озинъ билерсинъ, — деди.

Уш юма озган сонъ кеме аьзир болды. Фатима аьдемлери мен кемеге олтырып йолга шыкты. Уш куьн, уш кеше денъизде юзген сонъ, Фатимадынъ кемеси темир каялардынъ арасыннан аман-эсен оьтти. Кыз кенъ ясыл майданды коьрди. Фатима кемеден туьсип, йол ман барды. Ол алдында уйкен каяды коьрди. Фатима уйге кирди. Караса калгый-калгый шатта каравылшы карт олтырып туры.

— Аьруьвсинъизбе, атай! Сизден сораягым бар эди, — деди Фатима ялынышлы давазы ман.

— Сен кимсинъ? Кайдан шыктынъ? Йырма йылдан бербетин мен мунда аьдем коьрмегенмен, — деди карт кызга карасын тигип.

— Ах, атай, мен Арслан ханнынъ кызыман. Атам ушин сол кадер узак йол юрип мунда келгенмен. Анам оьлген. Етпис бес ясындагы атам огырсыз кыскажклыды суьйген. Олатамды корлайды. Атам ясарса Зулкаде атама бараякка соьз берген. Оьлсем де оькинмес эдим атама ярдам этеалсам, — деди кыз авыр куьрсинип. Карт кисидинъ тешкеруьвли карасын сезип, Фатима кыпынълап басын тоьмен ийди. Кыздынъ соьзлери карт-

тынъ юрегине тийдилер. Нур шырайлы, алтын шашлы кызга ярдам эткиси келди. Кызга йылы карасын таслап, карт булай деди:

— Сен излейтаган сувдынъ каравылшысы мен боламан. Мени аьруьв этип тынъла. Анавтар сокпак пан барсанъ, ердинъ астыннан кайнап шыгатаган шокрыакты коьрерсинъ. Ол шокрыактынъ тоьгерегинде меннен баска каравылшылар бар. Уйледе олар бир саьатке уйкыга коьмиледилер. Тек бир саьатке анъладынъма? Сувды алып, бир ягынъа каранмай, зыранълап мунда келерсинъ.

Карт кызга йинъишке авызлы шоьлмек берди эм:

— Шап, кызым, заман болган, — деди.

Фатима зыранълап сокпак пан барды. Шокрыактынъ касына етти. Етсе — етсин, шокрыактынъ тоьгерегин курсап муьйизли йыланлар, темир тисли бакалар, аздаалар, йолбарыслар эм аювлар ятканлар. Кыз бир-бир басып шокрыактынъ касына етти. Сермеп шоьлмекке сув алды, басын коьтерип алдына каралды. Алдында бияладай ясалган ярасыклы уйди коьрди. Аяклары оны биялалы уйге аькеткенин Фатима анъламай калды. Кыз эсикти ашты. Караса, уйдинъ ортасында уйкен орындык туры. Орындыктынъ уьстинде бир карасанъ, мынъ карагандай, алтын шашлы яс уйклап ятыр. Кыз оьзин ыслаялмай, энъкейип ястынъ манълайыннан оьпти.

Сол саьат яс колларын созып, мунынъ колыннан сыгып ыслады. Кыз сескенип кетти. Карттынъ соьзлери эсине туьстилер. Фатима колын ястынъ колыннан тегаран сувырып алды. Шапкылап сол сокпак пан карттынъ уйине кирди. Карт кыздынъ колында толы шоьлмекти коьрип суьйинди. Кыздынъ басыннан

сыйпады. Сол вакытта кыздынъ куылмелиси сыпырылып ерге туысти. Карт авызы ашылып:

— Сен... сен алтыншаш кыз солма? Аьлемет, аьлемет, — деди. Сонъ бир затты муткандай болып: — Фатима, сен бир затка да тиймединъме? Тек сувды алып келдинъме? — деп сорады.

Кыз тутлыкты, кызарды. Басын тоьмен ийип:

— Биялалы уйди коьрдим, — деди. Эм болган затты айтты.

— Ах, сени... — деди карт суьйиниппе, яде оьзелениппе. Кыз оны анъламай калды. Фатима бирден сескенип кетип:

— Ах, атай, юзигим! Уйкен кызыл каслы юзигим калган ястынъ колында. Ол анамнан калган эстелик эди. Артыма кайтып болак тувылма? — деп картка карады.

— Йок, кызым! Заман озган. Соьле-аьлекетпесенъ, мунда аьдемлер келееклер. Ол заманда сен артынъа кайта алмассынъ, — деди карт асыгып соьйлеп. Фатима картка уйкен муьсиревин айтып, асыгып артына йобнеди.

Кызды коьрип кемедегилер суьйиндилер. Ботен де бек ак коьгершин Фатимадынъ тоьгерегинде ушып, сонъ онъ ийнине конды.

— Савбол, анам, сен болмасанъ, мен атам берген соьзимди толтыралаяк тувыл эдим, — деди Фатима, ийниндеги коьгершинге.

Уш куьн, уш кеше юзип келди кеме. Коьгершин де алдыда ушып йолды коьрсетип барды. Фатима сувын алып атасына шапты. Арсланды кушаклап:

— Атай! Разы бол мага: аькелдим аьсирет сувынъды, — деди Фатима атасын кушаклап. Арслан кызына мунълы карады.

— Кешир мени, кызым! Оьзим ушин сени яханемнинъ бир шетине йибердим, — деп кайгырып кан кустым. — Сени саклай-саклай денъиз ягасында калдым. Кайтпаган болсанъ, басымды сувга атаяк эдим, — деп Арслан кызын кушаклады.

Ак коьгершин Арсланнынъ тоьгерегиннен айланып, ийнине конды. Арслан сейирсинип кызына карады эм:

— Бу не ди? Кайдан шыккан коьгершин? — деп сорады.

— Ол... ол мени эм аькетти узак йолга, эм алып кайтты. Кемединъ алдында йол коьрсетип келди... Сенинъ соьзлеринъди яраткан болар ол, акай, — деди Фатима. — Анамнынъ яны меним ушин тынышлык таппаган... Фатима коьгершинди ыслайым дегенлей, коьгершин йогалып кетти.

Уш куьн озган сонъ, Коьк денъиздинъ ягасына тогыз кеме янасты. Тогыз кере топ атылды. Арслан ханды шақырып буларга аьдем келди. Арслан саьспекледи, янме-янкийинип шыкты. Ол кемелерге ювыклаганлай, мунынъ алдына уш киси шыкты. Арсланнынъ коьзлерине артындагы яс аьдем илинди. Куьннинъ саьвлелери ястынъ кийимлеринде шагылыстылар.

Ястынъ алтын шашларына Арсланнынъ сейири калды. Олар ман саламласты эм оларды конакка шақырды. Конаклар Арсланга алтын шаш кызды излейтаганларын билдирдилер. Ястынъ колындагы алтын юзикти коьрсеттилер. Арслан коркты, авызын ашаялмай сакавсырап калды. Алтын шаш яс Арсланнынъ аьлин сезип, булай деди:

— Мен ханнынъ улыман. Мен уш ясымда болганымда обыр куртка саарлаган эди. Йыр-

ма йылдынъ узагында мен уйклап ятканман. «Алтын шашлы кыз бетинънен оьпсе — уйкынънан уянарсинъ», — деп кеткен эди хайырсыз обыр куртка. Атам йырма йылдынъ узагында не алтын шаш кызды, не обыр курткады излеп таппады. Уьш куьн артта алтын шаш кыз мени уйкымнан уянтты. Коркпанъыз, биз биревге де хаьте этеек тувылмыз. Кызды коьрип, юзигин берип, муьсиревимди айтып кетеекпен. Сол айтаягым, — деди яс Арсланга ялынышлы карап. Коркканнан сакавсырап калган Арслан, бирден:

— Ол... ол... меним кызым, — деди.

— Олай болса, бек ийги. Тилеймиз, кызынъызды алып келинъиз, — деди яс. Арслан пысылдап уьйге етти эм:

— Фатима! Фатима! Кийин, сени коьрмеге ханнынъ улы келген, — деди. Фатима уьндемей кийинип баслады. Сонынъ арасында буларга зыранълап Зулкаде кирди эм Фатимага:

— Атанъды ясартпай, сувды кимге саклайсынъ? Яде сувдынъ карувы етпейме атанъды ясартпага? — деп екирикледди.

— Атам озган яшавын арт кайтарып, янъыдан баслагысы келмейди. Оьзи де сенинъ сааршы эм кара ниетли кыскааяклы экенинъди кеш болса да сезген, — деди Фатима. Фатимадынъ соьзлерине эс бермей, Зулкаде сермеп шоьлмекти алды. Кас пан коьздинъ арасында сувды басыннан аягына дейим оьзине куйды. Фатимадынъ алдында яп-яс кыз сирелди. Ол аз болса, кыз Фатимадынъ бир оьрмесин кесип алды эм коьзлерин батлатып кызга:

— Алтын шаш яс меники. Карт теке мен сиз калынъыз. Бир соьз шыгарма авызынънан. Соьз айтсанъ — ердинъ ети кабатыннан

табарман. Анъладынъма? — деп йыландай ысылдады Зулкаде. Фатима сасып калды. Зулкаде Арсланнынъ колтыгыннан ыслап, алтын шаш яска коьринмеге кетти.

Кешке табатын хан мунъайып уьйге кайтты. Ол Зайрат пан Зульфиядынъ касына кирип:

— Алып кеттилер алтын шаш кызымды. «Тойына шақырармыз дедилер», — деди Арслан коьмекейи босап.

— Акай, сен янъыласынъ. Кызынъ уьйде, — деди Зайрат.

— Не соьйлейсинъ сен? Мен оьзим озгарып келеятырман Фатимамды, — деди Арслан.

— Юр, акай, кызынъды коьрсетейим, — деп Зайрат атасын Фатимадынъ пешине киргистти.

Арслан коьзлерине ыйнанмай, сасып калды. Сонъ эсин йыйып:

— Мен кимди озгарып келдим, Фатима? Кимди алып кетти алтын шаш яс? — деп соьрады.

Фатима авызын тарс юмып, басын тоьмен салды. Арслан тынышсызланды. Мунынъ юрегин бир авыр сезим бийледди. Кызынынъ басын коьтерип, коьзлерине карады. Фатимадынъ коьзлериннен бургана-бургана коьзяслар актылар.

— Ананънынъ яны уьшин, айт мага ясырмай хабарды, — деп тиледи Арслан. Фатима сырын атасына айтпага амалсыз болды.

— Зулкаде обыр дединъме? Хай-хай-хай. Ма сага керек болса. Коьрдинъме, кара юзли наьлетти? — деп Арслан оттан коьйлек кийди.

— Кайгырма, кызым. Тувралык шыгар. Аьдемнинъ ишки дунаясын кылыгы билди-

реди. Зулкаде — Зулкаде болмас эгер онда да бир сабарлик этпесе.

Тогыз темир каядынъ ханы — алтыншаш яс кызга тигилип карады. Кыздынъ сувук карасы ясты сувуксыратты. Яс шыгып кетти. Ол излеп каравылшыды тапты.

— Акай, сен алтыншаш кызды коьргенсинъ. Ол сенинъ алдынъа келсе, таныр эдинъме? — деп сорады яс каравылшыдан.

— Танымайтаганма? Мен ондай ярасык-лы кыз коьрмегенмен. Таьтли тилли, йылы шырайлы, уялшанъ эм намыслы кыз. Обзининъ оьрмелери асыгына етедилер, — деди карт.

Яс картты алып шыкты. Экеви де уйге кирдилер. Кеншек алтын оьрмесин басына уйкастырып салган. Шоканасын конъкайтып сыгып байлаган. Киргенлерге кабагынынъ астыннан карап-карап, уйден шыгып кетти. Карт сейирсинип басын шайкады.

— Акай, бизди алдаганлар, дия? Мунав юмакты шешпеге керек, — деди яс.

— Атанъа хабарынънын туврасын айт. Сонъ кеншектинъ басыннан шоканады шешсенъ, маьнесин сорарсынъ, — деди карт.

Яс асыгып кеншек пешке кирди эм ойнагансып, кеншектинъ шоканасын шешти. Ты малап ерге ярти оьрме туьсти. Соьз де айтпай, ярти оьрмеди алып, яс кеншекти колыннан сыгып ыслады да атасына кирди. Хабарды атасына айтты. Хан ашувланды эм танъда тогыз кемеди йолга шыгарды. Улын да, каравылшыды да, токсан аьдем де алып йоьнеди. Кеншекти де темир шилтерге олтырттылар.

Уьш куьннен кемелер Арслан ханнынъ тарабына еттилер. Уьш кере топ аттылар. Хан Арсланнынъ уйине аьдемлер йиберди. Отыз

аьдем Арсланды елтиретип алып келдилер. Хан сусланды — Зулкадеди коьрсетти. Маьнесин анълагысы келди:

— Кызынънынъ орнына мунав обырды неге йибергенсинъ? — деди.

Арслан хабарын айтып баслаганы ман, Зулкаде уьш кере оматака атты. Янме-ян кара мысыкка айланды эм шилтерден сыгылып шыгып кашты. Аьдемлер серсана болдылар. Арслан эсин ййып:

— Ай, марже. Бизге шабынъыз. Ол Фати-мады оьлтирейик. Тезинъиз, Алла уьшин! — деп кышкырды. Ясы да, карты да хан Арслан уйине карап шаптылар.

Алтыншаш яс уйге биринши болып етти. Етсе — етсин эки кыз шав-шувласып йылайдылар. Мысык алтын шашлы кыздынъ мойнына каптырылган. Кыз хырылдайды, мысык тырнаклары ман да кыздынъ этин яралайды. Алтыншаш яс эки колы ман мысыкты бугындырды. Мысыктынъ кевдеси калтырады. Аьвликкен мысык авызын ашты. Яс мысыкты ерге урды. Мысык каргага айланды. Алтыншаш яс каргады аягы ман таптады. Яс аягын алып, янына тайса, каргадынъ илеси калган ерге шошка тегенеклер шыктылар.

Сонынъ арасында ястынъ касына каравылшы карт келди эм:

— Караш, эне мен коьрген кыз. Мунав кызга мен сув бергенмен, — деди. — Мен оны кайсы ерде де танымага болаякпан.

Экеви де юреклери телезип Фатимадынъ касына келдилер.

— Мени таныйсынъма? — деп сорады карт.

— Таныйман, атай, — деди кыз картты кушаклап.

Эки алмадынъ яртысындай бир-бирлерине усаган алтыншаш яс пан кыз бир-

бирлерин таптылар. Эки хан да сойлесип уйкен той этилер. Сол тойды коьргенлер, симирип сербет ишкенлер, бал боьреклер егенлер, шаштыртып тойда ойнаганлар, тойдынъ хабарын авыз-авыздан айтып бу куьнге еткисткенлер.

ИШТЕЛИГИ

Зарадынъ мысыгы

Ушкынлар

Тимур эм Шолпан	4
Коз эм Мысык	6
Айна эм Матакож	7
Бузав	9
Бак-бактынъ аьели	10
Коькек	12
Уйкен эм кишкей	13
Мойнак пан Савыскан	14
Токилдак	15
Туьекей, суьзекей эм баскалар	16
Мысык	19
Ырыя	21
Атадынъ айтканын тынъласанъ	22
Оьш алув	25
Экев	28
Бавшы Айвар	29
Торгайларды анъылув	31
Атайдынъ аманаты	32
Артур	33
Бакылшы	35
Маьметекей	37
Куьпелек	40
Тавык эм баьпий	41
Арсыз	43
Алданган туьлки	46
Аккув эм Кара	48
Елдинъ канатында	52
Ясырынмавык	53
Ким кимге усайды	54
Язда	55

Йырлайтаган шокырак	56
Кыдырма шоклы	58
Кыймаслар	60
Рахметтинъ Конъызы	64
Хабарласув	69
Туълкидинъ кылыбы	70
Зарадынъ мысыгы	72

Турнадынъ кайтувы

Хабарлар

Айдардынъ кылыбы	79
Фомка эм Кузя	84
Волчок	91
Биринши дерис	97
Турнадынъ кайтувы	102
Солтанмурат	111
«Сен оьлген йоксынъма?»...	129

Эрте-эрте заманда

Эртегилер

Непсукар Каратай	169
Ярлы яс	172
Агашлыкта йыйын	173
Амал	178
Сув йыланы	180
Кирпишик	183
Кирпи, Ковжек эм Туълки	189
Ким артык	194
Кобызшы	197
Валий	200
Сувхан	206
Тузлы атык	212
Сары йылан	217
Соқыр Айшат	229
Алтыншаш	238

Елена Хасановна Булатукова

ЗОЛОТОВОЛОСАЯ

Рассказы, сказки

Для детей младшего и среднего школьного возраста

На ногайском языке

Редактор К. И. Кумратова

Художественное оформление и редактирование В. В. Сиротиной

Технический редактор М. М. Дышекова

Корректор А. А. Сайтов

Сдано в набор 10.01.94. Подписано в печать 28.04.94.

Формат 84×108¹/₃₂. Бумага офсетная № 2.

Гарнитура «Школьная». Печать высокая.

Усл. печ. л. 13.4. Усл. кр.-отт. 13.9. Уч.-изд. 9,3.

Тираж 1000 экз. Заказ 555. С. 18.

Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство
357100, Черкесск, Кирова, 23. Дом печати

АО «Полиграфист»

357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Б 91

Булатукова Е. Х. «Золотоволосая». Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1994.— 256 с.

ISBN 5—7289—0033—х

В книгу вошли рассказы и сказки. Произведения, вошедшие в сборник, написаны в романтической сказочной манере с широким использованием ногойского народного фольклора. Поэтому их отличительной чертой является национальный колорит и народная мудрость.

84 (2-Ног.) 7—4

Б $\frac{483000000-18}{9П1 (03)-94}$ 18—94

